

ALEKSANDR ZINOVJEV

HELGE TULEVIK

Sotsioloogiline romaan

Tõlgitud väljaandest *Александр Зиновьев. Светлое будущее.* – Editions l'Age d'Homme, 10, Métropole, 1003 Lausanne, Suisse, 1978.

Vene keelest tõlkinud Viktor Niitsoo

Tõlkija tänab Olavi Pestit väärtuslike tähelepanekute ja nõuannete eest.

Sisukord

HELGE TULEVIK	6
ELAGU KOMMUNISM	7
MINA	8
MEIE INSTITUUT JA OSAKOND	9
KODUS	10
KUULSUSE TAAK	11
ANTON	11
UUED AJAD	12
HEA NÕUKOGUDE INIMENE	16
LENKA	18
JUHTIV IDEE	19
MEIE PARADOKSID	20
ÜLLATUS	21
AKADEEMIK KANAREIKIN	23
KULDNE SAJAND	25
UUED VAJADUSED	27
ANTON ZIMINI ARVAMUSED	28
EPOHHI ALGUS	30
AVAMEELNE JUTUAJAMINE	32
MINU EPOHHI ALGUS	32
UUED PROBLEEMID	33
SAŠKA	34
KARTULID	35
JUMALAST	36
LAHIGUMEHED MEENUTAVAD	37
VE NE VÄISANG	37
ÄMM	40
SÜNDMUSED	42
ASI	43
TEADUS JA IDEOLOOGIA	44
SOTSIAALSEST PSÜHHOLOOGIAST	45
RAAMAT	48
ETTENÄGEMATUD ASJAOLUD	50
ASI	50

VE NE TRAGÖÖDIA SPETSIIFIKA	51
NUTIKAS IDEE	52
KÕIKVÕIMALIKUD VARIANDID	53
DELEGATSIOON KONGRESSILE	55
KALTSUKORJAJA VANA EIT	56
ZABEGALOVKA	57
TOOST	59
TUALETPABER	61
VÕRDSUSE IDEE	62
LENKA	63
SÜDAMETUNNISTUSEST	64
MEIE PARADOKSID	65
MIDAGI INIMLIKKU	67
EPOHHI LÕPP	68
ASI	69
ÖÖRDUSE PROBLEEM	69
KINGITUS	70
JUUDI TEMAATIKA	72
JÄLLE LENKA	74
AGAFONOV	75
PROGRESS	76
PISEMAT SORTI KARJERISTI UNISTUS	76
ROGOZIN	77
VEEL ÜKS „SÜNNIPÄEV“	79
AJALOO LINE JA SOTSIAALNE	80
ZABEGALOVKA	81
IGAVUS	83
JUTUAJAMINE MLga	85
ASI	88
TÜÜPILINE JUTUAJAMINE	88
SVETKA	88
KONGRESS	89
VÄGIVALLA PROBLEEM	91
ALTERNATIIV MARKSISMILE	93
KAPITALISMI SÜNNIMÄRGID	94
KORÕTOVID	94

SAŠKA JA ANTON	95
MINEVIKU JÄRELE IGATSEDES	98
PURJUS VANAIEIT	99
HAIGUS	99
KÜLLUSE PROBLEEM	100
SAŠKA	100
ROGOZINI INTERVJU	101
LENKA	101
ÜLESTUNNISTUSED	102
SURMAST	103
JÕUDUDE PAIGUTUS	103
ANTON	105
UUDISED	106
RAHVA NIMEL	107
TRADITSIOON JA SÜSTEEM	109
KIRJANDUSEST	109
HELGE TULEVIK	111
TULEVIKU NIMEL	115
E AGU KOM NISM	115
KONGRESSI TULEMUSED	116
ROMANTIKAST	116
KOMMUNISTLIK LAUPÄEVAK	117
AJALOO ÕPPETUNNID	118
SÜNNIPÄEV	119
PAREMINI KASVATADA	121
TÜÜPILINE JUHTUM	122
SOTSREALISMIST	123
HULLUMAJA	125
IDEOLOOGIAST	126
ISIKSUSEST	128
KASVATAMISEST	130
ÜLESANDEKE TEOORIA TARVIS	130
VE NE RAHVAST JA TULEVIKUST	132
OMAKASUPÜÜDMATUSEST, ENESESALGAMISEST JA MUUST SELLISEST	134
PÕHJUSETU TIGEDUS	135
MINU VEND	136

MORAALIST	138
JA OMETI	139
VALIMISED	140
OTSUS	141
KOMISJON, KOOSOLEK JA MUU	142
KOKKUVÕTTED	142
HÜMN MOSKVALE	143
ELAGU KOMMUNISM	145
VASTUOLULINE SUURVAIM	147

HELGE TULEVIK

Kord oli mul juhus kuulata pealt kahe Moskva intelligendi jutuajamist. Neist üks oli tuntud sotsioloog, kes tegi titaanlikke jõupingutusi, et arendada nõukogude sotsioloogiat partei, riigi ja rahva hüvanguks. Aga ometi hävitati ta grupp täielikult sellesama partei, sellesama riigi ja sellesama rahva nimel. Ja ta jäi tegevuseta, olles rahul sellega, et talle jäeti võimalus palka saada. Neist teine oli tuntud kunstnik, kes polnud teinud vähem jõupingutusi, et tõsta nõukogude kujutav kunst maailmatasemele, ent ei olnud üle kahekümne aasta jooksul suutnud saavutada isegi väikest isikunäitust. Siin on nende jutuajamine täies ulatuses.

„Noh, küll aga elame, ... tvoju matj!“

„Noh ja temaga!“

Täpsemalt meie elu kohta öelda ei saagi. Ja ometi vilksatavad selles mõnikord ähmased vihjed millelegi muule. Ja need väärivad kasvõi hetkelist tähelepanu.

Moskva, 1976

ELAGU KOMMUNISM

Kosmonautide väljakule Marksismi-Leninismi prospektile sissesõidu juurde püstitati statsionaarne loosung „Elagu kommunism – kogu inimkonna helge tulevik!“. Loosung valmistati töötajate palvel. Valmistati kaua, peamiselt talvel, kui tööhinnad on kõrgemad. Ja maeti sinna hulgaliselt vahendeid. Kuulduste järgi mitte vähem kui esimesel viisaastakul põllumajandusse. Kuid me oleme praegu väga rikkad ja taolised kulutused on meie jaoks pisi. Araablase peale kulutasime veelgi rohkem, aga vaesemaks ei jäänud. Araablase peale kulutasime tühja, aga siin on kahtlemata kasud sees.

Nagu oodata võis, valmistati Loosung haltuuralikult. Värv koorus maha juba enne kui Loosung eksploatatsiooni anti. Kirjatähed kattusid pidevalt halli sopaga ja lagunesid tükideks. Nii et Loosungit tuli kapitaalselt remontida vähemalt kolm korda aastas: maipühadeks, novembripühadeks ning iga kord, kui Moskva lülitis üleliidulisse võistlusse kommunistliku musterlinna nimel ja paljumiljoniline Moskva teenistujate armee kihutati tänavatele prügi korjama. Selle tulemusena läks Loosungi amortisatsioon riigile mitu korda kallimaks kui selle püstitamine. Ent otsustades huligaansete kirjutiste järgi kirjatähtede postamendil, ei olnud Loosungi kasvatuslik efekt saavutanud veel pooltki kavandatud võimsusest.

NLKP XXV kongressiks otsustati sellele korralagedusele lõpp teha. NLKP XXI Kongressi nimelises õlletehases (endises Marssal Budjonnõi nimelises) valati Loosungi kirjatähed roostevabast terasest. Valasid kommunistliku töö lööklased ületunnitöö ajal. Valasid ku...st palun vabandust, metallist, mida oli kokku hoitud eelseisva kongressi auks. Kirjatähed asetati vägevale betoonalusele. Betooni olid Moskva ehitajad samuti eelseisva kongressi auks kokku hoidnud. Sel viisil ei kulutatud Loosungi peale mitte midagi, vaid isegi saadi kasumit, sest Loosungi ehitajad hoidsid eelseisva kongressi auks kokku üle kümne miljoni rubla. Säästetud vahendid otsustati kasutada raudbetoonist püsimaatriksite valmistamiseks poliitbüroo liikmete portreede jaoks, viies sellega lõpule (nagu ajalehtedes kirjutati) Kosmonautide väljaku ja sellega külgneva tühermaa ilusa arhitektuurilise ansambli ehitamise. Kaitstes KKs¹ oma ideed portreede kohta, ütles linna peaarhitekt avameelselt, et sellega me sulgeme välismaalaste eest koleda vaate tühermaale. Lõppude lõpuks ei saa me neist veel täielikult lahti ütelda!

Loosung avati väga pidulikult. Prospekt suleti. Kohal oli palju välismaiseid ajakirjanikke ja saatkondade esindajaid. Saabusid arvukad külalised Aafrika ja Lõuna-Ameerika sõbralikest parteidest, aga samuti kõigi sotsialismileeri riikide delegatsioonid. Lisaks osalesid nimekad külalised kapriikidest – Itaalia näitlejanna Sofi Bordobridžita, Nõukogude Liidu isiklik sõber Ameerika miljonär Hamson, farmer Zdrast, Prantsuse laulja Žorž Ivanov ja paljud teised. Filmiti. Väljakut, tühermaad ja prospekti täitvate töötajate esindajate tormilise aplausi saatel valiti aupresiidium koosseisus... ja saadeti tervitustelegramm isiklikult seltsimees... Pika kõnega esines üks partei linnakomitee sekretäridest seltsimees Tsvetikov, kes asendas sellel kohal ülemäära ahneks läinud ja karistuseks nadiks ministriks kupatatud Jagoditsõnit. Viimane oli niivõrd jultunuks läinud, et avaldas ilma Mitrofan Lukitši enda teadmata ajakirjas artikli, mida Mitrofan Lukitš oli ise tahtnud avaldada, ja diskrediteeris end sellega. Et mitte väaratada, õppis seltsimees Tsvetikov kõne pähe ja luges selle ette peaaegu ilma vigadeta (kui mitte tähelepanu pöörata rõhkude asetusele). Seejärel esines kosmonaut Habibullin. Ta ütles, et ülevalt paistab Maa, nagu see peab kommunismi ajal välja nägema: väga ümmargune ja roosakas-sinine. Edasi esines Aafrika võitlevate rahvaste esindaja. Välgutades üle kogu väljaku võimsate valgete hammastega, lausus ta *balõssaja sõpassõba*², millega viis töötajate esindajad ekstaasi. Kui

¹ Keskkomitee. (Siin ja edaspidi tõlkija märkused.)

² *Вн большое спасибо* – suur aitäh.

aplodismendid ja eelnevalt kätte harjutatud hüüded lõppude lõpuks vaibusid, anti sõna akadeemik Kanareikinile.

Kanareikin on meie instituudi direktor. Omal ajal võttis meie instituut enda peale šefluse Loosungi ehitamise üle. Instituudi töötajad pidasid Loosungi ehitajatele üle saja loengu teadusliku kommunismi teooriast, võites sellega partei rajoonikomitee rändpunalipu. Seetõttu Kanareikin tribüünile lastigi. Vastasel korral poleks ta mingil juhul tribüünile pääsenud, sest tal oli juba ammu aeg käibest kaduda ning vabastada lava noortele, andekatele ja haritud teadlastele (esmajärjekorras Vladilen Makarovitš Jeropkinile, teaduste akadeemia korrespondentliikmele ja Mitrofan Lukitsi enda väimehele). Tribüünile sattuda oli Kanareikini jaoks suur kordaminek. Selle kohta kirjutatakse ajalehtedes. Levib kuuldsus, et Kanareikin on veel täies jõus. Ja tema mahavõtmine lükatakse jälle määramatuks ajaks edasi.

„Kommunismi õelad vaenlased ja niinimetatud literaat-nõukogudevastaline Solženitsõn, kes laimavate väljamõeldiste eest on töörahva soovil kihutatud meie suurepärase kodumaa piiride taha ja leidnud varjupaiga maailma imperialistliku kodanluse tiivakese all, kes ... Jah, mida ma öelda tahtsin? Ahjaa! Aga samuti niinimetatud akadeemik, renegaat Sahharov, kellel samuti ei ole kohta meie ridades, kes spekulereib meie kalli valitsuse ja kogu meie rahva kannatlikkuse ja humaansusega... Mõelda vaid, mida oli inimesel veel vaja! Valitsus andis talle kõike! Võimaldati pääseda akadeemiasse. Anti preemiaid. Autasusid. Ja tuleb välja, et ikka oli veel vähe! Jah, mida ma öelda tahtsin? Ahjaa! Niisiis nad väidavad, just nagu oleks nõukogude rahva usk kommunismi kadunud. Milline nurjatu laim!!! Kui nad ainult vaataksid, millise entusiasmiga ehtasid meie rajooni töötajad selle kuulsa Loosungi!!! Täiesti tasuta!!! Kas see pole näide uuest, kommunistlikust töössesuhtumisest?!!! Kas see ei anna tunnistust, et usk kommunismi tugevneb ja suureneb iga aastaga, iga aastakümnegaga?!!! Aafrika vabadustarmastavad rahvad... Vaat siin seltsimees juba esines ...“

Kui kanareikinliku ilukõne valing õnnestus viimaks kinni keerata, hüüdis seltsimees Tsvetikov kõik ettenähtud „Elagu ...“ ja „Au ...“ ning lõikas lindikese katki. Autodelaviin, kust selgelt kostusid sajatused selle speaktaikli korraldanud idiootide aadressil, sööstis Marksismi-Leninismi prospektile, otse Teaduste akadeemia humanitaarinstituudi kollase hoone suunas. Kanareikin vuhises minema ametiautos. Aga mina ... Tahaks küsida, mille kuradi pärast siin tolknesin mina, kui mul ei lubatud isegi paari sõna vääksatada! Ja mina olin sunnitud koju saama ühiskondlikus transpordis koos kahe ümberistumisega.

MINA

Kahe ümberistumisega! Ja mina pole ükskõik kes, vaid teadusliku kommunismi teoreetiliste probleemide metodoloogia osakonna juhataja, st instituudi osakonna, mille direktoriks on ikka veel Kanareikin. Mina olen filosoofiateaduste doktor, professor, juhtiva filosoofiaajakirja toimetusekolleegiumi ning arvukate teadusnõukogude, komiteede, komisjonide ja ühingute liige, kuue monograafia ja sadade artiklite autor. Minu õpik on tõlgitud kõigisse pool-lääne keeltesse – poola, bulgaaria, tšehhi, saksa ja ungari. Kavatsetakse tõlkida isegi rumeenia keelde. Üldiselt on omaks võetud, et tulevasel akadeemiasse valimisel saab minust kindlasti korr-liige³. Isegi kaabakas Vaskin Kõrgemast parteikoolist (KPK) on leppinud selle tema jaoks ebameeldiva faktiga. Ja nüüd – kahe ümberistumisega! Kui seda kellelegi rääkida – ei usuta. Muidugi oleks võinud võtta takso. Kuid takso jaoks pole piisavalt raha. Aga hinnad tõusevad iga päevaga. Pealegi tuleb taksojuhile jootraha anda, mis on äärmiselt alandav. Meile ju ei anna keegi jootraha! Oleks võinud minna jala. Siit pole väga kaugel. Ent see on

³ Korrespondentliige.

põhimõtteliselt vastuvõetamatu. Professor, peaaegu korr-liige, ja jala! Pole auastme kohaselt ette nähtud.

MEIE INSTITUUT JA OSAKOND

Meie instituut võtab enda alla Kollase maja ülemised korrused. Kui keskelt vaadata, hõlmab meie osakond kõige ülemise korruse parema tiiva. Varem, kui kommunismi saabumist päevast päeva oodati, aga iga-aastane kopikakaupa hindade langetamine sisendas isegi uskmatusete lootust, et see kohe-kohe juhtub (mida kuradit, äkki tõesti ehitatakse valmis!), oli meie instituut väga väike. Nikita ajal, mil kommunismi saabumist lükati edasi umbmäärasele „tänase põlvkonna“ eluajale, suurenes instituut kaks korda. Aga pärast seda, kui Nikita maha võeti, hakkasid hinnad pidurdamatult tõusma ja lubadusi tasuta hüvedest hakati kõigi poolt võtma puhtalt huumoriga, kahekordistati instituudi suurust kahel korral. Seoses kõigile teadaolevate sündmustega moodustati ning hiljem tugevdati sektoreid võitluseks antikommunismi ja revisionismi vastu, marksismi arendamiseks vennalike komparteedega läänes, idas, põhjas ja lõunas. Ja nüüd on meie instituut töötajate arvu poolest (ainuüksi aspirante liiduvabariikidest on üle saja!) saanud riigi üheks võimsamaks teadusasutuseks. Viissada autoripoognat aastat! Kui võtta, et keskmises raamatus on kaksikümmend autoripoognat, tähendab see kahtkümmend viit mahukat raamatut aastat. Kakssada viiskümmend raamatut kümne aastaga!

„Nüüd on selge, miks meil on nii terav paberi defitsiit,“ ütles selle kohta Saška, mu poeg esimese (ent kahjuks mitte viimase) naisega.

„Trükkivad igasugust s...a, aga korralike asjade jaoks paberit ei jätku.“

„Sa oled naiivne vasikas, Saša,“ ütles Tamurka (mu praegune naine Tamara). „Kui sa vaid teaks, kui palju paberit läheb klassikute ja meie juhtide kõnede üllitamiseks, siis sellisele tühiasjale nagu kaksikümmend viis raamatut aastat ei pööraks sa isegi tähelepanu.“

„Aga see kõik on ju makulatuur!“

„Muidugi on makulatuur. Aga me eelnevalt planeerimegi seda kui makulatuuri.“

„Milleks siis paberit rikkuda?“ imestas Lenka, minu tütar teise naisega (see tähendab Tamurkaga).

„Rumaluke! Aga tiraažid?!“

„Kuulutage siis tiraažid suureks, aga trükkige vähem. Mis see teile maksab?“

„Kihutavad töölt minema, aga vaat et panevad istuma. Kui juba on kõne, siis järelikult on see geniaalne. Mis tähendab, et kahekümnemiljonilise tiraažiga. Ja see peab minema läbi kaubanduse. Ja aruannete kohaselt olema realiseeritud.“

„Kas tõesti realiseeritakse?“

„Muidugi. Poliithariduse võrk. Marksismi-leninismi õhtuülikoolid. Raamatukogud, kabinetid. Aga kui palju on meil üliõpilasi! Ja kõik nad peavad tegema arvestusi.“

Sellist jutujutamist kuulates võib langeda meie instituudi mastaapide suhtes pessimismi. Nii et mida siis veel meie osakonnast rääkida?! Kõigest poolsada inimest. Muide, sõltub millisest vaatekohast võtta. Osakond on minu lapsuke. Kulutasin selle loomiseks peaaegu kaksikümmend aastat. Kui ma noore filosoofiateaduste kandidaadina instituuti tulin, siis tegelesid siin teadusliku kommunismi sektoris teadusliku kommunismi teooria metodoloogiaga kõigest kolm stalinlikku kretiini ja tallalakkujat. See sektor kasvas alles praegu osakonnaks, kuid meie osakonnani on neil veel pikk maa. Ühe neist tolvaniitest sain ma suure vaevaga instituudist välja süüa (õnnestus ta tabada amoraalsetelt tegudelt). Ülejäänud kaks osutusid mõistlikeks sellideks ja kasvasid kergesti ümber. Kusjuures üks neist kahest kaldus sedavõrd vasakule, et teda tuli pidevalt tagasi hoida. Rääkisin talle korduvalt, et Stalini kriitikat ei tule tõsiselt võtta, kuid tema ei võtnud mu nõuandeid kuulda. Hiljem sai ta

kõvasti pekka järeleandmistest eest Jugoslaavia revisionistidele. Instituudist koristati ta ära, kasutades ettekäändena mingit ettevaatamatut märkust hiinlaste kohta. Ja ta jäljed kadusid. Olid kuuldused, et ta sattus psühhiaatriahaiglasse. Praegu on meie osakonnas rahvast sama palju kui oli kunagi kogu instituudis, kui ma sinna tulin. Räägitakse isegi osakonna muutmisest iseseisvaks instituudiks. Ent ma ei kiirusta. Kardan, et juhtub seesama mis sotsioloogidega: niipea kui sotsioloogia osakond paisus alguses kaheksakümne inimeseni, hiljem, meist iseseisva instituudina eraldudes, kuni viiesajani, korraldati sotsioloogidele grandioosne pogromm. Siin on vajalik ettevaatus. Asi on liiga tõsine, et asjatult riskida. Kuid ei tohi ka venitada. Mingite meie elu arusaamatute seaduste kohaselt on nii, et kui tahad säilitada saavutatut, mine kaugemale edasi, st nõua täiendavaid vahendeid, planeeri uusi raamatuid ja taotle uusi sektoreid. Vastasel juhul süüdistatakse tegevusetuses ja mahajäämuses. Kus on see hetk, mil võib öelda, et aeg on käes?

Meie osakonda ajavad paljud segi teadusliku kommunismi osakonnaga. Aga tegelikult on meie vahel tohtu suur erinevus. Nende juurde on kogunenud meie filosoofia kõige süngemad figuurid. Vanakesed – „mättasse löömata jäänud“ stalinistid (kõlab naljakalt, sest stalinistide pole kunagi mättasse löödud; irvitati natuke nende üle seinalehes ja kogu lugu). Noorsugu – need küünilised karjeristid on kõigeks valmis. Seevastu on meie osakonda kogunenud meie filosoofia kõige sädelevamad ja võimekamad isiksused. Stupak, Nikiforov, Tormošilkina, Bulõgin. Sellist nime plejaadi ei leidu mitte üheski liidu filosoofilises asutuses. Pole juhuslik, et meid nii kangesti vihatakse Ühiskonnateaduste akadeemias (ÜTA), KPKs ja paljudes muudes kohtades. Meiega võrreldes tunnevad nad end provintslastena ja süüdistavad meid katsetes muuta marksistlik teooria millekski elitaarseks. Aga kes neid segab ise häid raamatuid kirjutada?!

Meiega konkureerivad teadusliku kommunismi osakonda juhib meie filosoofia kõige jõledam lojus – lita Tvaržinskaja. Üle viieteist aasta oli see naine olnud meie instituudi progressiivse noorsoo pilgete objektiks. Ent see aeg on vajunud möödanikku. Ja juba mõned aastad on Tvaržinskaja üks juhtivaid figuure! Kunagi oli ta Beriale lähedane isik ja riikliku julgeoleku organite aktiivne funktsionäär. Nüüd käib regulaarselt välismaal. Ja pole olnud juhus, et teda oleks kusagil keeldutud vastu võtmast. Isegi väljapaistvad lääne sotsioloogid vestlevad temaga kui kolleegiga.

KODUS

Kodus jutustasin üksikasjalikult Loosungi avamisest. Ämm ütles, et see on suurepärane. Saška vingerdas kušetil naeru käes. Lenka teatas silmaga pilgutamata, et korraldab koolis ekskursiooni selle meie kultuuri väljapaistva mälestusmärgi juurde.

„Nikita lubas kommunismi meie põlvkonna eluajal,“ ütles Saška. „Keda ta pidas silmas? Kas oma eakaaslasi või just nüüd sündinud imikuid? Üldiselt satuti selle lubadusega ebameeldivasse olukorda. Nüüd viidi tähtjad ebamäärasse tulevikku. Nii on mugavam. Alati võib öelda, et kommunism saabub ja sellist korralagedust nagu praegu, ei tule. Aga seni kannatage, kuna praegu on meil alles kõige alumine aste. Olgugi et alumise astme kõrgeim tase, ent ikkagi alumine aste.“

„Kuna kirjatähed valati roostevabast terasest,“ ütles Lenka, „järelikult on teie Loosungile antud püsida igavesti. Anekdooti tahate kuulata? USA president küsis Jumalalt, millal lõpeb inflatsioon ja tööpuudus. Siis, kui sind enam ei ole, vastas Jumal. Meie peasekk⁴ päris Jumalalt, kunas me kommunismi valmis ehitame? Siis, kui mind enam ei ole, vastas Jumal.“

⁴ Peasekretär.

„Teie muudkui naeraks,“ ütlesin mina. „Aga mina muide teenin teie jaoks leiba ja võid. Korter, suvila, tuusikud, transistorid – kust kõik see tuleb? Võib-olla ostame varsti auto.“

Autot on vaja. Veendusin selles lõplikult Kosmonautide väljakult koju tulles. Rahvamassiga kokkupuutumine, mis on eriti teravalt tuntav ühistranspordis, tekitab tugevat ärritust ja muutub alandavaks. Mingi libu tõukas mind vastu külge ja sõimas veel läbi. Mina aga jahmusin ega jõudnud vastu anda. Kust küll on inimestes nõnda palju tighedust?

„Isal on õigus,“ ütles Tamurka. „Kärnaselt lambalt saab vähemalt villatuusti. Katsu kiiremine korr-liikmeks saada. Mul on kõrini järjekordades tõuklemisest. Ja kauplustest pole praegu ka võimalik midagi head saada.“

„Keda sa siin kärnaseks lambaks nimetad?“ päris Ämm.

„Teaduste akadeemiat,“ kostis Lenka. „Tahate kihla vedada? Loosungi ehitajate kollektiivile antakse Lenini preemia. See on kindlamast kindel!“

„Endale nad liiga ei tee,“ ütles Tamurka, kelle arvates oleks mulle juba ammu pidanud antama vähemalt riikliku preemia.

„Miks mitte anda,“ ütles Ämm. „Selline rajatise ehitamine, see pole filosoofiast raamatu kirjutamine. Siin on talenti vaja.“

KUULSUSE TAAK

Helistas Dima Gurevitš:

„Õnnitlen, vanapoiss! Just praegu näidati su lõusta televiisoris. Tõsi, rahvahulga seas sajandiksekundi jooksul, kuid alguseks on seegi midagi. Nüüd on su asi ants. Las ainult proovivad mitte valida!“

Hiljem helistasid Novikov, Nikiforov, Stupak, Korõtov, Ivanov, Svetka ja teised. Terve õhtu oli rikutud. Kahju, et ma ise midagi ei näinud: Ämm vaatas teisest programmist hokit. Aga üldiselt on hea, et mind televiisoris näidati. Kõmu sellest lendab juba täna üle Moskva ja teeb oma asja ära.

Viimasena helistas mu vana sõber Anton Zimin. Tema ütles, et ei näe Loosungis midagi koomilist. Kommunism on meil ammu üles ehitatud. Ja kõige klassikalisemad vormid omandas see Stalini ajal. Praegu on see läänega pealesunnitud suhtlemise tõttu veidi hägustunud. Nii et sõnu „Elagu kommunism“ võib tõlgendada selles mõttes, milles me ütleme „Elagu nõukogude rahvas“ ja „Elagu NLKP“. Mis aga puutub Loosungi teise poolde, siis see väljendab sama reaalselt fakti: see helge tulevik ähvardab tõesti kogu inimkonda. Ja mitte asjata pole kõik kirjatähed valatud terasest: kommunism kehtestatakse igaveseks.

„Ma muidugi õnnitlen sind,“ ütles Anton lõpetuseks, „ent hoiatan: ülemäärane kuulsus sünnitab tighedust ja kadedust.“

ANTON

Antoniga seovad mind kummalised suhted. Pole ühtki küsimust, milles me oleks ühel meelel. Kuid Antoni mittenõustumine ärritab mind vähem kui teiste kiitus. Mu lapsed on tema pärast arust ära. Ainult kuuled: onu Anton arvab, onu Anton ütles, aga mida mõtleb onu Anton. Anton on ainuke mu tuttavatest, keda Tamurka ei põlasta. Ja tal on inimeste peale haruldaselt terav haistmine. Antoni naist Nataškat ta isegi armastab, sest Nataška ei etenda end kõiketeadva ja kõikemõistva tarkpeana ning teda hinnatakse kui suurimat autoriteeti toidu ja tualettide küsimustes, kuna vaatamata Antoni kasinale ja ta enda veel armetumale palgale õnnestub Nataškal hästi süüa teha ja korralikult riides käia.

Anton oli neljakümne viiendal aastal represseeritud ja istus ära peaaegu kaksteist aastat. Pärast istumist sokutasin ta filosoofiateaduskonna õhtusesse osakonda, hiljem aga nooremteaduriks oma osakonda. Ta ei ole rumal sell, kuid natuke nupust nikastunud. Väitekirja ta ei suutnudki valmis teha. Mõned korrad esitas kogumikele ja ajakirjadele artikleid, ent need kukutati järjekindlalt läbi või pandi kalevi alla (st võeti vastu, ent lükati numbrist numbrisse edasi ja aegamisi „unustati“). Ja tema lõi kõigele sellele käega. Tõstatus küsimus ta instituudist väljaarvamisest. Siis viisin ta üle tehnilisele tööle – käsikirjade trükki andmiseks ettevalmistamisele. Ja siin osutus ta asendamatuks töötajaks. Ta tegi kõige rumalamad artiklid nii ümber, et need muutusid isegi kõige parematest etemateks. Antonile kinnistus esmaklassilise toimetaja maine. Akadeemia viitsepresident ise tahtis teda võtta oma toimetamisgruppi, kuid ta keeldus. Ta ütles ära ka teadussekretäri abi kohast, ehkki sealne palk olnuks kaks korda suurem.

Neil päevil, mil endistele rindemeestele anti kõiksuguseid autasusid, sai Antonist instituudis keskne kuju: tal oli lahinguautasusid rohkem kui kõigil teistel „rindemeestel“ kokku. Peaaegu kõik meie „rindemehed“ olid endised poliitosakondade, ajalehtede, ajakirjade, eriosakondade ja SMERŠi⁵ organite töötajad. Ent Anton ei pannud kunagi oma lahinguautasusid rinda, millega kutsus Tvaržinskajas esile tõelise nõrdimuse.

Ükskord palusid meie kutid Antonit kirjutada meie seinalehe „Leninliku stiili eest“ juubelinumbriks nupukese. Anton kirjeldas selles põhjalikult sõja ajal kehtinud autasude süsteemi. Lisaks jutustas, kuidas üks polgu lenduritest sai kangelaseks. Tema sõnul toimus see täiesti juhuslikult. Viseerides armeelehe korrespondendi artiklit, märgistas diviisikomandöri asetäitja poliitalal valesti lenduri nime – tuli välja, et politruk justkui ei kriipsutanud seda maha, vaid rõhutas. Ja korrespondent võimendas seda, kirjutades lisaks, kui palju lahingulende oli lendur teinud. Selle tulemusena lõi polgu ja diviisi juhtkond araks ning esitas ta kangelaseks nimetamiseks. Nupukest muidugi seinalehe numbrisse ei pandud.

Rääkisin Antonile mitu korda, et ta on kretiin, kuna ta ei kasuta ära oma võimalusi. Tema vaid kehitab õlgu. Arvan, et laagris pööras ta kergelt ära. Minu hüpoteesi kinnitab ilmselge tõsiasi see, et iga jutuaajamise kallutab Anton alati ühte suunda: kuidas me elame ja kes me tegelikult oleme. Jääb selline mulje, nagu püüdleks ta ühe ja üksnes talle nähtava eesmärgi poole ning tal ei ole meie tühisest askeldamisest sooja ega külma.

UUED AJAD

Instituudis üllitati seinalehe erinumber, mis oli pühendatud Loosungi avamisele. Esilehele paigutati juhi portree, mis oli maha joonistatud Ogonjokist. Portree kukkus välja üpris naljakas. Portree alla pandi Tvaržinskaja värsid:

Üle kogu Planeedi ja läbi kogu Universumi,
Külmvärinaid tehes imperialismile,
Särab me Loosung kustumatu:
Elagu kommunism!
Ja kõik priiuslembed rahvad, maad
Kõik söakalt kommunismi poole sammuvad,
Neid juhib KK,
Kongressil tulevasel mis valit' saab
Endaga mis kogu rahva ühes viib.

⁵ SMERŠ (vn *СМЕРШ, Смерть шпионам!* (Surm spioonidele!)) – aastail 1943–1953 tegutsenud Nõukogude armee vastuluureorganisatsioon.

Instituut on naerust kõveras. Novikov õnnitles Tvaržinskajat väljapaistva loomingulise saavutuse puhul ja soovitas saata värsid paksule ajakirjale. Ent Stupak ütles, et paksudes ajakirjades peremehetsevad konservatiivid ja sellise julge poeetilise vormiga värsse ei julge nad avaldada. Tvaržinskaja, kes peab ennast tõeliseks revolutsionääriks igas asjas, millega ta tegelema hakkab, surus liigutatult Stupaki kätt. Kanareikin, lugenud luuletuse läbi, arendas sealsamas seinalehe juures terve tunni kestva demagoogiat isiksuse igakülgsest arengust kommunismi ajal. Oma nutuse improviseerimise lõpetas ta teise suure autori luuletusega:

Ta künnab maad
Ja luulet kirjutab.

Nüüd on juba võimatu uskuda, et kõigest viis aastat tagasi oli samas seinalehes avaldatud „Filosoofiline poem“.

Sina, armsam, tule välja,
Las ma vaidlen sinuga.
Selgitab siin kõike ilmas
Üksnes Marxi teooria.

Sina laulsid, nüüd pea suu.
Minu laulan nüüd.
Pole ilmas miskit muud,
Välja arvat' mateeria.

Oh mu kallim,
Pinguta.
Esmane oli olemine,
Teadvus aga teisene.

Vaat ka sügis kätte jõuab.
Vahtrapuult langeb leht.
Seda asja alaspidi
Adub ainult idealist.

Õösel salus ööbik
Ei ta enam häälitse.
Kõik maailmas ammendavalt
Meile tunnetatav on.

Peni seisab keset rada
Ja ta saba liputab.
Vastulööki juba ammu anda vaja
Agnostikuile igatsugu.

Ära löö mind pepu pihta,
Loobu nipist taktikalisest.
Täieliku tõe poole
Asümmeetriliselt liigume.

Armsam juua mul ei luba,

Koera kombel lõriseb.
Elektrongi väike
Ei see sügavikus otsa saa.

Kui peame koos elama,
Muret kokku korjan ma.
Mõistuse sammu iga
Märgib kategooria.

Lõputuna tilgub vesi
Valamusse kraaniga.
Kus on tõde ja kus vale,
Seda testib praktika.

Läksin õhtul mööda kuja,
Anti mulle vastu pead.
Maailm ruumis eksisteerib
Ja veel ajas ka.

Põllul helepunane lilleke
Kõigub tuule käes.
Selles ilmas otsata
Kuhugi kõik liiguvad.

Sina, ohmu, ära tuku,
Ära vigu tee.
Maailma juhtimas vaid võitlus
Vas-tand-lik-kuste.

Sinuni ei suuda jõuda,
Liialt sisse mässit' sa.
Selles ilmas kõik on üks
Vastastikku põimituna.

Mulle ära koonerda
Lambanahkset vammust anda.
Pole isegi tühja-tähja
Üldse ilma põhjuseta.

Oi, sa sohver nooruke,
Jäta liigne uljus sa.
Ilma kvantiteedita
Kvaliteet ka ei saa.

Akna taga ära tolkne,
Loobu tunnistustest sa.
Järel eitust muudkui tuleb
Ikka sama eitus ka.

Sind küll üle ei saa puista

Pesupulbriga.
Maailm otseteed ei lähe
Aga ikka keeruga.

Vaat kus õige võrukael
Kleidi alla tikub.
Lihtsast keerukale
Loodus aina liigub.

Minu rinnahoidja alla
Lõpuks vahtimine lõpetä.
Pealisehitused ühel meelel
Baasist välja kasvavad.

Mis küll on mu suured patud
Et siin loba ajan ma.
Klassisõja terava
Kaudu ajalugu on liikumas.

Ära naeruta mind, semu,
Sobimatu naljaga.
Isiksus vaid pälvib edu
Ikka rahvamassidega.

Kuule, sõber, vaata ette
Meie plikse ära narri sa.
Täielise progressi tipus
Prole-tari-aat on sammumas.

Mis sa, vennas, lolli pillud!
Vaat et varavalgest täis!
Proletariaat vaestest kõigist
Enda järel talupoegi viib.

Miks nina kirtsutad?
Miks sa silmi pöörítad?
Võidule meid viib
Töötajate partei.

Minu eide tagumikus
Katki läks klistiiri sond.
Aafrikasse isegi
Jõudnud kommunismi tont.

Miks sa kallike ei suudle?
Miks sa tardund kui vana känd?
Peagi paapua on hüppel
Kohe astmele ülemal’.

Tissidest mind ära käpi
Näkku lüüa ära sõanda ka.

Kommunismis saame kõik
Võimeid mööda rügada.

Mühkam, ära minu kraesse aja,
Saabastega voodi ära roni ka.
Kommunismi ajal saame
Vajadust mööda mäluda.

Istu maha, ära tõtta,
Saapaid ära võta seni jalast.
Kõhu sööme pungil täis
Piima viilmetest.

Küll sa oled ikka veider,
Naeraks lausa kõhu lõhki ma.
Iga päev me hakkame käima
Laupäevakutel tasuta.

Ja ka sinu ihuvormid
Aina vaata-imesta.
Iga päev me kuulda saame
Korraldusi kõrgemalt.

Põllud kasvand täis umbrohtu
Siiani see rohimata.
Varsti, vennad, kullast kempsupotti
Hakkame kõik sittuma.

Enam pole jaksu laulda,
Kusejuhad lõhkevad.
Õiti pähe taguma
Hakkame algallikaid.

Ja seesama Tvaržinskaja, kes KGBs mittevajalikuks osutumise tõttu oli meie instituuti kupatatud, kiitis parteikoosoleku tribüünilt seinalehe toimetuskolleegiumi „Filosoofilise poemi“ eest. Poeem avaldas talle nii tugevat mõju, et pärast seda otsustas ta ise luuletusi kirjutama hakata. Aga mina, muide, kureerisin tol ajal parteibüroo poolt seinalehte. Minust sõltus, kas lubada teda avaldada või mitte. Ma lubasin. Ja sel ajal, isegi kui oleksin tahtnud, ei saanud ma lubamata jätta. Kolm aastat pärast seda kihutati seinalehe toimetuskolleegium täiesti süütu numbri eest laiali. Siis olin ma jälle parteibüroo liige. Ja nagu kõik, hääletasin toimetajale noomituse tegemise poolt. Mida ma võisin teha? Toimetaja ise oli õnnelik, et pääses noomitusega. Parteibüroo otsus kinnitati parteikoosolekul ühehäälselt, ehkki mõned avaldasid kuluaarides pahameelt. Ja instituudi üldkoosolekul, kui valiti uus toimetuskolleegium (sel korral lülitati sellesse Tvaržinskaja), keegi isegi ei piiksatanud. Aga kui keegi isegi oleks piiksatanud, mis siis oleks juhtunud? Mitte midagi erilist. See, kes oleks julgenud piiksatada, oleks ise kannatanud, ja kogu lugu. Ja mitte mingit ühiskondlikku vastukaja poleks olnud. Nii et meid võib süüdistada arguses. Ent kas tõesti on selles asi? Arvan, et mitte. Kogu asi on selles, et meil on julgus pisiasjade pärast täiesti mõttetu. Aga suurte asjadeni õnnestub läbi murda väga vähestel.

HEA NÕUKOGUDE INIMENE

Õhtul tulid meile Kuritsõnid. Nad on väga head inimesed. Tõsi küll, kohutavalt hallid, igavad ja tüütud. Kuid tagasihoidlikud ja ausad. Ma sõbrustan nendega alates esimesest kursusest. Siis, esimesel kursusel, nad abiellusidki. See on kõigist minu tuttavatest ainuke paar, kellel on õnnestunud lahutust vältida. Mulle see meeldib ja ma toon neid kõigile eeskujuks. Kuid Tamurka väidab, et see kõik on vaid näilisus, et ka nemad, nagu kõik, h.....d, ainult et tasahilju ja igavalt. Ei lahuta aga ihnsuse pärast. Ja kodus kindlasti purelevad päevad läbi nagu kass ja koer. Ent Tamurka on mürgine ja küüniline eit. Ja kuigi ta tavaliselt ei eksi, eelistan ma mõelda inimestest paremini, kui nad seda tegelikult on. Heade inimeste keskel on parem elada.

Kuritsõn on küllaltki huvipakkuv persoon. Ta on elupõline autohuviline. Paneb autosse hinge, aga ei sõida. Ta on suurepärase fotograaf. Ent selles liinis on ta loomingu tipp fotomontaaž vetsupotist ühes oma naeratava füsionoomiaga. Hiljuti kaitses doktoriväitekirja. Mina olin oponendiks. Väitekirja oli hallike, mõttekesi näpuotsatäis, kuid kohusetundlik, pole millestki kinni hakata, täiesti kaitsmiskõlbulik. Kuritsõn isegi ei pretendeerinud novaatorlusele. Ainult et saaks ära kaitsta. Ent pärast kaitsmist kerkis ta enesekindlus järsult. Kui palusin tal esineda oponendina minu aspirandi väitekirja kaitsmisel, ta keeldus, viidates hõivatusele, hiljem aga jagas ära, et ma võin talle veel kasulik olla, ja nõustus. Väitekirja kohta ütles, et see on hallike, mõttekesi näpuotsatäis, kuid kohusetundlik, pole millestki kinni hakata, täiesti kaitsmiskõlbulik. Õhtusöögi ajal selgus Kuritsõnite küllatuleku põhjus. Nende poeg lõpetab keskkooli. Otsustas (tema nüüd otsustas!) astuda filosoofiateaduskonda. Minul on seal suur mõju ja sidemed. Nüüd on selline aeg, et intelligentide (Kuritsõn ja intelligent!) lastel on kohe pärast kooli kõrgemasse õppeasutusse ilma protektsioonita peaaegu võimatu astuda. Ma muidugi teen kõik minust sõltuva. Ent vaat minu Lenkaga on probleem. Tema ei tea siiani, kuhu astuda. Filosoofilisest keeldus ta kategooriliselt.

Pärast Kuritsõnite lahkumist teatas Tamurka, et ei taha enam näha neid mu tülgaavalt häid sõpru.

„Sul on ammu aeg tutvusi uuendada. Miks me pole kunagi Kanareikini pool käinud, ehkki ta on mitu korda kutsunud? Aga Korõtovite pool? Aga Ivanovide pool? Muide, ka Vaskiniga poleks paha ära leppida. Aga sina kooserdad ringi mingite laaberdiste ja kahtlaste tüüpidega.“

Pomisesin midagi oma oskamatuses kohta luua kasulikke tutvusi. Mu mõtted kandusid Kuritsõnitele. Ikkagi on nad head inimesed. Aga samas kummalised, kuna nad on nõukogude inimesed. Hämmastav nähtus – hea nõukogude inimene. Vaat näiteks minu õde. Suurepärase inimene, hea, vastutulelik, aus ja tagasihoidlik. Paremat ei leia. Hiljuti vahetasime korterit, kolisime kokku ämmaga. Vahetusebüroos tegeles minuga naisterahvas, kes oli väga sarnane mu õega. Mina pöördusin ta poole naeratusega, aga tema ... Br-r-r! Hirmus meenutada. Oh, kuidas ta mind mõnitas: ise professor, aga ankeedikest ei suuda õigesti täita! Professor hädapätakas! Ja äkki tuli mulle pähe mõte: aga mis siis, kui mu õilsa hingega õeke vaat samamoodi oma kontoris kuraasitab? Ja ükskord oli mul juhus selles oma silmaga veenduda. Õde polnud võimalik ära tunda. Minister! Mis siin ministrist rääkida! Peaaegu nagu miilitsaülem. Pigistab sõna läbi kokkusurutud hammaste. Ja sellised väljendid, nagu „Kalkun mõtles ka!“ või „Aga kas Puškin hakkab seda teie eest tegema?!“

Kogu aeg me kaeblema kellegi või millegi üle. Otsime põhjuseid meist väljapool, tugineme asjaoludele. Kuid vaja on vaid veidi mõistust ja vaatlemisoskust, et mõista lihtsat tõde: kõik, mis meil oli ja on, on meie isikliku elutegevuse produkt. Seda kõike tegime ja teeme meie ise – head nõukogude inimesed.

Teisest küljest – kust me sellised tuleme? Kas see kõik ei ole meie loomusesse bioloogiliselt sisse pandud? Üldises vormis ei ole siin probleemi: ajalooliselt oli olemas vastav inimlik ja sotsiaalne materjal, revolutsioon avas tee, mille põhjal kujunes ühiselt välja nõukogude inimese ja ühiskonna tüüp. Ent siin on palju sügavam probleem: milline on kogu selle asja taastootmise mehhanism? Kõige huvitavamat selle kohta kuulen ma mõnikord Antonilt, minu lastelt, juhututtavatelt, ent mitte professionaalidelt, nagu meie elulaadi kaitsjad, samuti mitte selle kriitikutelt. Hiljuti lugesin kogumikku „Rahnude alt“⁶. Lugesin täiesti seaduslikult – „raudukse“ taga (st erihoidlas): sellisele kirjandusele on mul töö iseloomu tõttu juurdepääs. Šafarevitši⁷ artikkel on huvitav. Teised on jama. Kuid ka see artikkel on ilmselgelt diletantlik. Räägitakse, et ta on väljapaistev matemaatik. Võimalik. Ent ühiskonnateoreetikuna on ta tühi koht. Naeruväärne on meie ajal võtta käsile sotsialismi teooria, kui ei olda professionaalselt ettevalmistatud spetsialist marksismi ja konkreetse sotsioloogia vallas. Huvitav, et mitte ühelgi meie dissidentide poolt väljapakutavatel ideel pole edu, ehkki need on paljuskord õiged ja arukad. Aga marksismi vallas on isegi jaburad ideed püsivad ja õitsevad. Miks?

„Just sellepärast, et esimesed on õiged, aga teised jaburad,“ ütles kunagi Anton. „Teaduse tasemele esimesed ei küüni. Need jäävad nagunii ideoloogia sfääri. Aga ideoloogiale on just jaburus vajalik.“

LENKA

Lenka luges läbi mu filosoofilises ajakirjas avaldatud artikli, mis oli pühendatud partei XXV kongressile, täpsemalt – kongressi materjalide hiigelsuurele filosoofilisele tähtsusele. Ja sattus metsikusse vaimustusse.

„Papake,“ karjus ta üle kogu meie ilmatu suure korteri, „mitte nemad seal, vaid sina oled tõeline geenius! Sul läheb ju kaduma kirjanduslik anne. Sa peaksid fõljetone kirjutama. Ei, parem kaebusi majavalitsusele, sanitaarinspeksioonile ning Mosplodfruktdranjagoda⁸ trustile mädanenud kartulite ja tilkuvate kraanide kohta. Kuulake, mida ta kirjutab: „...meie partei ja kogu maailma kommunistliku liikumise ... ja kogu progressiivse inimkonna väljapaistva tegelase geniaalses ettekandes ... on hämmastava sügavuse, avaruse ning kaugelenägelikkusega esitatud geniaalne kokkuvõte kommunistliku ühiskonna võiduka ja pidurdamatu ülesehitamise grandioossest kogemusest meie riigis, mis viidi läbi meie kommunistliku partei ja isiklikult seltsimees ... suure Lenini tegevuse geniaalse jätkaja, meie partei ja kogu nõukogude rahva silmapaistva teoretiku ja juhi, kes kõnnib kõige edumeelse inimkonna eesotsas, ... hiilgaval juhtimisel.“ Ei, papake, sa peaksid pigem romaane kirjutama. Tolstoi, Balzac, Dostojevski – sinuga võrreldes on nad kõik poisikesed. Sa paned ju Laptevi enda üks-kaks-kolm paika!“

„Ja kes too Laptev on?“ küsisin mina, naerupisaraid pühkides.

„Ta ei tea Laptevit,“ ütles Lenka nõrduvalt. „See on kõige suurem nõukogude sotsialistlik realist. Tasub tal vaid mingisugune jama kokku kribada, kui meid koolis sunnitakse kohe seda õppima kui sotsialistliku realismi näidist. Viiekordne kõigi preemiate laureaat (Stalinist Leninini). Kangelane. Delegaat. Deputaat ja nii edasi ja nii edasi ja nii edasi.“

„Hüva,“ ütlen mina. „Kirjutan romaani, aga mida sellega hiljem teha?“

⁶ „Из-под глыб“ – Aleksandr Solženitsõn initsiatiivil novembris 1974 ilmunud omakirjastuslik kogumik 11 ühiskonnakriitilise artikliga 7 autorilt.

⁷ Igor Šafarevitš (1923–2017) – matemaatik, publitsist, dissident, vene rahvuslane.

⁸ Tõlkimatu iroonia nõukogude ametiasutuste nimetuste lühendite üle, mida võiks sõna-sõnalt tõlkida kui „Mosviljapuuviljaprügarja“ trust.

„See pole probleem,“ räägib Lenka. „Kõigepealt peidame selle nii ära, et keegi teada ei saaks. Muidu nuhib KGB välja ja sinuga on kõõga. Muide, laseme parem omakirjastusse või üllitame välismaal. Praegu teevad kõik nii. Pärast seda, kui Solženitsõn saavutas ülemaailmse kuulsuse, koostab iga kolmas intelligent või kavatseb koostada midagi nõukogudevastast.“

„Kas sa saad aru, mida sa patrad?“ räägin mina. „Ainuüksi mõtte eest kirjutada põrandaalune raamat kihutatakse mind parteist ja töölt minema. Ja mis siis teist saab? Saška kupatatakse Siberisse, aga sina näed instituuti nagu oma kõrvu.“

„Kui kavatsete kirjutada midagi paljastavat,“ räägib Tamurka, „siis ära matki neid dissidentidest idioote. Räägivad kõrgetest mateeriatest (sõnavabadus, loominguline individuaalsus, väljarännuõigus), aga mitte ainsatki sõna peamisest: korralikku vorsti ju niikuinii pole.“

JUHTIV IDEE

See kaabakas Vaskin on jälle minust ette jõudnud. Sel ajal, kui mina tundsin häbikripeldust karjeristliku kõne pärast, mille olin eelmisel magamata ööl välja mõelnud ja pidin sellel koosolekul ette kandma, palus Vaskin jultunult esimesena sõna ja pahvatas välja täpselt selle, mida ma öelda kavatsesin. Lõpetuseks tegi ta ettepaneku valmistada ette kollektiivne töö, mis võtaks kokku meie kommunismi poole liikumise seaduspärasused XX ja XXV parteikongressi vahelisel perioodil. Ja pälvis aplausi. Osav, sindrinahk! Ent ma ei kaotanud pead. Koosoleku lõpul astusin rahulikult üles ja ütlesin, et meie osakonnas on juba ammu sellise töö ettevalmistamise idee kavandatud. Ilmselt on kuuldused sellest jõudnud ka ÜTA ja KPKni. Mõistagi soovitati kaasata väljapaistvaid teadlasi ÜTast, KPKst ja teistest asutustest. Vaskin lülitati toimetuskolleegiumisse.

Koduteel joovastus saavutatud võidust veidi vaibus. Ja ma ütlesin endale: milline kretiin sa ikka oled! Sul juba ripub kaelas üks epohhiloov töö teadusliku kommunismi teooriast, aga ikka on sulle vähe. Milleks on sulle seda vaja? Muide, selle töö jaoks võib osakonnale veel kümme inimest välja kaubelda. Tuleb luua uus sektor. Osakond muutub hiigelsuureks. Peaegu nagu iseseisev instituut. Kuid üldiselt tegin õigesti. Vastasel korral oleks see töö niikuinii planeeritud, ainult selle oleks krabanud Vaskin koos oma idiootide bandega. Kujutan ette, mida nad kokku oleks kirjutanud!

Niiviisi mõtteid mõlgutades, hakkasin iseenda ees avameelitsema. XX ja XXV kongressi vaheline periood oli tõesti suurepärane. Missugused võimalused avanesid! Arvatakse otsekui poleks nõukogude intelligents neid võimalusi ära kasutanud. Või õigemini, just nagu oleks ära kasutanud selleks, et korraldada oma isiklikke igapäevaseid asju. Muidugi on selles kibedat tõde. Ometi on tervikuna see arvamus ebaõiglane. Me (mina olen selle perioodi nõukogude liberaalse intelligentsi tüüpiline esindaja ja sestap on mul õigus öelda „me“) tegime siiski midagi ära. Ja ma mõtlen, et üldse mitte vähe. Me tegime, mida saime ja mis oli meie võimuses. Iseasi, et meie jõud polnud suur. Ent see pole enam meie süü. Aga see, et me ei läinud vanglatesse, meid ei põletatud väljakutel ja ei pekstud protestimeeleavaldustel, pole tingitud meie argusest või omakasupüüdlikkusest. Siin on asi keerulisem. Meie raamatu kallal töötades tuleb muuseas selgust saada ka selles küsimuses. Muidugi mitte peaga vastu seina põrutades, vaid arukalt. Et poleks võimalik kinni hakata. Ja et tark lugeja saaks aru, millest on jutt. Jagasin oma mõtteid Novikoviga, instituudi ühe sektori juhatajaga.

„Jama,“ ütles ta. „Juhtiv idee peab meil olema üks: kuidas oleks võimalik venitada pikemaks raamatu kallal töötamise lõpptähtaega, kirjutada kokku mingi soga, et meile külge ei kiputaks, läbi kaaluda, tänada väärtuslike märkuste eest ja kaubelda välja veel aasta viimistlemiseks. Ühesõnaga teha kõik meist sõltuv, et need kaabakad ÜTast ja KPKst meid nahka ei pistaks. Meie peale ihuvad niigi ammu hammast kogu provints ja kõik pealinna

teaduskonnad, üldiselt kõik need, kes ei pea end kuuekümnendlasteks ja läänega koketeeriva liberaalse marksismi eliidiks. Mu armas, asi pöördub nii, et siin pole jutt kasust, vaid peasi et nahk terveks jääks. Et nad meid sotsioloogide ja ajaloolaste pogrommi eeskujul puruks ei pommitaks.“

„Mina nii ei arva,“ ütlesin. „Kongress tuli meile kasuks. Vaata, kõik ideoloogiliselt juhtivad kohad hõivasid meie inimesed.“

„See ei mängi rolli. Nad hakkavad niikuinii tegutsema olude sunnil, aga mitte isiklikest sümpaatiatest ja antipaatiatest ning muudest suhetest lähtuvalt. Kuid asjaolud on meie vastu. Meie aeg on läbi. Võib-olla inertsist venitab veel aasta-kaks. Võib-olla õnnestub sul korr-liikmeks pääseda. Annaks Jumal! Ent midagi mõistlikku me enam ära ei tee. Ja mida meil tõmmelda?“

„Ma ei saa sinust aru. Meil on ju südametunnistus ja kohustus. Me ju peame midagi tegema.“

„Ja mida mina räägin? Vaja on teha kõik, mis meie võimuses, et mitte midagi teha.“

„Selliste meeoludega raamatut teha!..“

„Kui sa raamatust räägid, siis selle soga kirjutaksin ma vasaku käega poole aastaga valmis. Ent mina räägin olukorrast. Mis puutub siia raamat? Vaja on mõelda olukorrast, mitte raamatust.“

„Olukord on suurepärane. Mis sellest mõelda?“

„Sa jääd hinnangutega hiljaks, nagu alati. Varem tuli see sulle kasuks, sest mahajäämus hoidis sind stalinistidega sõpruses. Nüüd pole aeg enam see. Nüüd me kihutame allamäge. Vaata ette, nüüd hakkab mahajäämus sinu vastu töötama. Nüüd on vaja natuke ettepoole joosta.“

MEIE PARADOKSID

Lenkal on lapsest saadik rumal harjumus – mind segada, kui ma töotan. Ta teab, et saan selle peale pahaseks ja et mulle meeldib pahandada, ja see talle meeldib. Sellised hetked on mu elus kõige paremad. Ja just nüüd kõnnib ta mu selja taga mööda kabinetti. Õbluke, pikk ja salvav. Ja loeb luuletust, piduliku, nagu talle tundub, kuid tegelikult kohutavalt naljaka häälega:

Lõpetame viivuks selle tühise vaidluse.
Las see, millesse me ei usu, saab reaalsuse.
See Helge Hoone kerkigu
Ja Paradiisi ukseid laialt paotugu.

„No on alles pereke,“ räägin mina. „Isa on ortodoksne marksist, üks kommunismi juhtivatest teoreetikutest. Ent lapsed on peaaegu dissidendid.“

„Aga sina ära karda,“ räägib Lenka. „Võrreldes Kanareikini jobuga oleme me kassipojad.“

Jobu – Kanareikini poeg, filosoofiateaduskonna (teadusliku kommunismi, mõistagi) üliõpilane on harukordne tolvan, aga juba kahe jalaga maa peal ja kursuse komsomolialgorganisatsiooni sekretär.

„Tal on,“ jätkab Lenka, „kõik Okudžava, Galitši⁹ ja Võssotski lindistused. Orwelli, Zamjatini ja Solženitsõni raamatud. Ja Kontinent¹⁰. Ja „Rahnude alt“. Ja „Kolmas laine“¹¹. „Gulag“ kahes eksemplaris.“

„Mis sa kostad,“ ütlen mina. „Kui teaduskonnas teada saavad, lendab välja. „Gulagi“ lugemise eest pannakse istuma!“

„Ei juhtu temaga midagi,“ ütleb Lenka. „Tal on kaljukindel positsioon: vaenlast tuleb põhjalikult tunda, et temaga edukalt võidelda! Kas sa tead, mis on ta diplomitöö teema? Dissidendid imperialismi teenistuses. Vaat nii!“

Olgu võimsad trompetid hüüdmast elavaid
Et vastavalt antud seaduste ajal.
Ja õnneseenud, kallistades, neist uuest sisenevaid,
Vanad patud maha raputades lävel.

„Kelle luuletus see on?“
„Üks meie poiss kirjutas.“

Ning õiguse ja headuse tuhinas,
Marksistlike teadmiste prognoose kehastades,
Küsid juhitud mult lahkelt: noh, aga sina?
Või ei kuule sa meie kärke, lurjus?!
Mis sa seisad kui känd, ei liiguta jalgu?!
Kui oled süüdi milleski – andeks anna.
Kommunismi astu. Ja pirukaid hauka.
Neid tee ja kommidega alla loputa.

„Vaata mis,“ ütlen. „Mina pole veel Kanareikin. Ja palun sul sellist nõukogudevastalist koju mitte tuua. Loe edasi, millega see seal lõppes?“

„Oii, ma jään hiljaks! Hiljem loen lõpuni. Pakaa! Mul on vastutusrikas proov.“

ÜLLATUS

See oli veel enne kongressi. Helistati osakonnast ja paluti tähtsa asja pärast läbi tulla. Sisenen kabinetti, kuhu oli määratud minna. Seal ootasid mind kolm isikut, kelle kuulumises tundus organisatsiooni polnud mingit kahtlust. Üks neist esitles end, näitas töötõendit ja nihutas kohe mu ette paksu mapi:

„Palun teid, vaadake see käsikiri praegu kasvõi põgusalt läbi ja öelge oma arvamus järgmistele meid huvitavatele küsimustele kohta: 1) milline on selle käsikirja suhtumine meie ideoloogiasse; 2) milline on selle teaduslik väärtus; 3) milline oleks võimalik reaktsioon sellele läänes; 4) mis oleks otstarbekas: kas takistada selle käsikirja avaldamist või lubada seda; 5) kui lubada, siis millises vormis oleks seda parem teha.“

⁹ Aleksandr Galitš (1918–1977) – juudi päriolu luuletaja, stsenaarist, näitekirjanik, laulja, helilooja ja õiguskaitseja. Emigreerus 1974, elas peamiselt Pariisis.

¹⁰ Kontinent (vn *Континент*) – aastail 1974–1992 Pariisis ilmunud vene kirjanduslik, publitsistlik ja religioosne ajakiri, mille asutaja ja peatoimetaja oli 1974. aastal NSV Liidust emigreerunud kirjanik Vladimir Maksimov.

¹¹ Arvatavasti on mõeldud 1970ndate keskpaigast 1990ndate lõpuni emigratsioonis tegutsenud sellenimelist (vn *Третья волна*) kirjastust.

Mul oli tulnud seda tööd korduvalt teha, seetõttu ei olnud ma üldse üllatunud, avasin rahulikult mapi ja ... tardusin. Esimesel lehel oli kirjas: „A. I. Zimin. Kommunism. Ideoloogia ja reaalsus“. Täielikus hämmingus tõstsingi pilgu oma vestluskaaslasele.

„Jah,“ ütles ta. „See käsikiri, õigemini fotokoopia sellest on teie töötaja A. I. Zimini oma. Aga teie ärge muretsege. Esialgu ei hakka me sellest faktist akadeemiasse teatama. Loomulikult, kui raamat avaldatakse, siis hakkab asjade käik sõltuma täielikult teie kolleegidest. Praegu huvitavad meid küsimused, millest ma rääkisin.

„Kuid ma ei saa niiviisi käigupealt kindlaks määrata sellise suure käsikirja voorusi ja puudusi. Andke mulle kasvõi üks õhtu ...“

„Kahjuks on see välistatud. Ärgem kaotagem aega, vaadake kohe läbi. Pealegi, nagu meile on teada, olete ideedega väga hästi tuttav.“

Hakkasin lugema. Mu laup kattus külma higiga. Käed värisesid. Seltsimees Sealts kutsus üles mind rahunema ja valas karahvini haisvat leiget vett, mida ei olnud vahetatud arvata võis et eelmisest koosolekust saadik.

„Me eristame,“ lugesin, „faktilist kommunismi ja ideoloogilist kommunismi mitte selle üldtunnustatud (nagu apologetide, aga ka kommunismi vaenlaste ringkondades) mõttes, otsekui kommunismi tõelisus ei lange kokku selle ideoloogilise projektiga, vaid selles mõttes, et esimene on teatud reaalne ühiskonna seisund, aga teine – teatud kogum sama reaalseid tekste. Esimese klassikaliseks kujud on nõukogude ühiskond, iseäranis Stalini epohhil. Poststalinlikul perioodil on nõukogude ühiskond läänega suhtlemise mõjul ja hiljutiste ülimassiivsete repressioonide hirmust mõnevõrra silunud oma klassikalist kommunistlikku palet. Kuid seda vaid mõningate äärmuste, aga mitte oma iseloomu sisu osas, mis nüüd ja igavesti on määratud olema stalinlik (või leninlik, mis on üks ja sama; kuid esimene väljend on täpsem). Ideoloogiliselt on kommunism üldistatud ülimahukas marksistlikus kirjanduses, nii et nähtavasti pole vajadust sel teemal rääkida. Ometi on selle lühikärgeline kasulik järgmistel põhjustel. Stalini epohhil jõudis kommunism ideoloogiliselt äärmise selguse astmeni, mispuhul tekkis oht selle olemuse alastikiskumiseks laiade rahvamasside, aga mitte eraldi indiviidide jaoks, kellele see oli juba kaotanud inimõtte tipu võlu. Ja stalinliku marksismi-leninismi „vulgariseerimise“ kriitikal oli praktiline eesmärk viia see tagasi endisesse (Stalini-eelsesesse) segasesse olukorda, mis oli rohkem vastavuses ideoloogia loomusega. Ja selles saavutati niivõrd olulisi edusamme, et praegu pole endisest (klassikalisest) stalinlikust selgusest jäänud jälgegi järele. Me üritame esitada ideoloogilise kommunismi (marksismi-leninismi) alused võimalikult lähedastena stalinlikele mudelitele. Seda enam, et selle poststalinlik „areng“ pole andnud põhimõtteliselt midagi uut, mis vääraks tähelepanu, kui mitte arvestada revisionistlikke kõrvalekaldeid selle pealiinist.

Me arvame, et kommunism kui ideoloogia (marksism-leninism) on täiesti adekvaatne kommunismile kui ühiskonna reaalsele ülesehitusele. Kuid adekvaatne mitte selles mõttes, milles teadus on adekvaatne tema poolt uuritava objekti suhtes (marksism-leninism pole teadus, see on ideoloogia, st midagi teadusest täiesti erinevat), vaid selles mõttes, milles ideoloogia on adekvaatne ühiskonnale, kus see valitseb. Kuid samuti me arvame, et veel ei eksisteeri teadust kommunistlikust ühiskonnast kui empiirilisel antud reaalsusest. Juba on tekkinud rikkalik kirjandus, mis kritiseerib nõukogulikku elulaadi. Piisab, kui nimetada siin Zamjatini, Orwelli ja Solženitsõni teoseid ning paljusid teisi autoreid, kes viimasel ajal üles astuvad. Selles kirjanduses on palju õigeid tähelepanekuid. Ent nende tähelepanekute summa ja üldistused ei moodusta iseenesest teadust kommunismist sõna „teadus“ tegelikus tähenduses. Me püüame siin anda vähemalt alused teadusest kommunismi kohta (kommunismi teaduslikust mõistmisest) sel määral, mis meil õnnestus teha, töötades täieliku loomulikus isolatsioonis ja tingimustes, mis on otsekui spetsiaalselt loodud selleks, et segada kasvõi väiksemaidki selle mõistmise katseid.“

Raamatu läbi vaadanud, ütlesin, et pilt on mulle täielikult selge. Raamat on selgelt antimarksistlik, ehkki autor suhtub marksismi rahulikult ja austusega. Ja see on mõistetav: praegu toimub läänes marksismi uus võimas tõusulaine ja kui autor hakkab selgelt esinema kui antimarksist, siis teda lihtsalt ei hakata lugema. Raamatu teaduslik väärtus pole suur, sest peaaegu kõik selle ideed on ühes või teises vormis lääne sellelaadses kirjanduses juba läbi arutatud. Ent kuna see on raamat vene autorilt, kes on stalinismi ajal üle kümne aasta kinni istunud, kuna see on elavalt ja kõigile jõukohases vormis kirjutatud, kutsub see esile huvi ja kindlasti tõlgitakse see lääne keeltesse. Nii et see on väga tõsine asi ja kui võimalik, siis on vaja takistada selle Seal väljatulemist. Arvan, et tegelikult tuleb see kasuks ka autorile endale.

„Te tunnete Ziminit. Kas ta võib muuta oma kavatsust üllitada raamat, kui me temaga vestleksime? Me võime talle lubada avaldada raamatu parandatud variandi siin ja samas kohe tal ka kaitsta doktorit. Teisest küljest võib sellise raamatu avaldamist hinnata kui vaenulikku tegevust välismaal koos kõigi sellest tulenevate tagajärgedega.“

„Zimin on tugev inimene. Ma kahtlen, kas ta läheb selle peale välja.“

„Vaadake, kõige järgi otsustades haaratakse Seal sellest raamatust kinni. Ma ei tea, kas õnnestub üldse selle väljatulekut segada. Kuid äärmisel juhul on võimalus venitada selle väljaandmisega kongressijärgse ajani.“

„Muidugi mõista,“ toetasin seda ideed palavalt. „Enne kongressi, aga ka mõni aeg pärast kongressi (oleks vaja olnud öelda, et kuni valimisteni akadeemiasse, ent muidugi ma vaikisin) võib raamatul olla Seal laialdane resonants. Vaja on viivitada!“

„Kuid teie peate meid aitama.“

„Olen teie teenistuses. Mida ma pean tegema?“

„Meie tundub efektiivsena selline variant ...“

Mõned päevad viibisin täielikult Antoni raamatu lummuses. Olgugi et olin seda põgusalt lugenud, jõudsin ma seal näha palju. Oleme temaga nendel teemadel rääkinud kümneid kordi. Kõik raamatus leiduv oli mulle juba tuttav. Ent siin oli see kõik kokku kogutud ja süsteemi pandud. Ja efekt oli tulnud välja vapustav. Eriti tugeva mulje jätab üldine esitusviis. Anton ei kritiseeri marksismi ja nõukogulikku elulaadi selles vaimus, nagu see on praegu kõikjal omaks võetud. Ta võtab kõike nagu tõsiasja. Ta võtab isegi meie kõige demagoogilisemaid avaldusi kui tõde. Ta paistab palju ortodoksema marksistina kui mina. Näiteks me kõik vingume põllumajanduse allakäigu, hindade tõusu, ebaperemehelikkuse jms pärast. Aga Anton võtab nagu tõe pähe meie juhtide (ta tsiteerib meie ajalehti) avaldusi selle kohta, et nõukogude ühiskond on praegu rohkem kui kunagi varem monoliitne sotsiaalselt, poliitiliselt ja ideoloogiliselt ning majanduslikult võimas. Ja marksismi aluseid esitab ta suisa hiilgavalt. Sõnaselgelt, lühidalt ja veenvalt. Ning sellest tekib halb tunne. Just nagu sult nülitaks nahka ja sa muutud üleni haavaks. Juba ei saa mitte midagi puudutada, ilma et poleks valu.

„Selles asjas,“ ütles mulle seltsimees Sealt, „häirib meid üks asi. Me lugesime raamatu väga tähelepanelikult läbi. See paistis meile täiesti marksistlikuna. Kuid ühes sellega on seal midagi väga sügavalt vaenulikku, aga mis nimelt, on meil, mittespetsialistidel, raske mõista. Vaat nii me teid kutsusimegi ...“

Kui nad vaid teaks, et ka minul pole selles asjas sugugi kerge selgust saada.

Mõtlesin ükskõik millest, ainult mitte toimuva moraalsest küljest. Sellist külge siin justkui üldse polnudki.

AKADEEMIK KANAREIKIN

Akadeemik Kanareikin on meie filosoofias sümbolkuju. Filosoofiaareenile ilmus ta juba siis, kui avaldus, justkui Stalin oleks filosoof, kutsus esile naeru isegi Punase professuuri

instituudis. Kanareikin oli üks esimestest, kes nimetas Stalinit mitte lihtsalt filosoofiks, vaid geniaalseks filosoofiks ja marksismi klassikuks. Selle eest pakkus Stalin talle (ja veel mõnele sama tüüpi isikule) kohe akadeemikuks saamist. Ülejäänud nõustusid, ent Kanareikinit hukutas ülemäärane ausus ja tagasihoidlikkus. Ning temast sai kõigest teaduste akadeemia korrespondentliige, kel polnud kandidaadi- ega doktorikraadi ja kes ei olnud isegi dotsent. Ja hiljem tuli tal peaaegu kolmkümmend aastat maksta lõivu oma rumala ausameelsuse pärast: akadeemikuks valiti ta alles Stalini surma järel. Akadeemikuks saanud, viskus kaotsiläinut tasa tegema. Mõne aasta jooksul pidas ta vähemalt tuhat nutuselt vaimustunud kõnet, pälvides teenitult lüürilise marksisti ja juhtiva kuldsuu maine kogu sotsialismileeris ning pani allkirja tuhandetele artiklitele ja raamatutele, mis olid kirjutatud ta alluvate poolt (kuulduste kohaselt polnud ta üldse kirjutama õppinud). Viiekümnendate aastate lõpul määrati ta meie instituudi direktoriks, nii et kogu nõukogude filosoofia erakordne tõus kuuekümnendatel aastatel osutus seotuks tema nimega. Just tema juhtimise all toimus filosoofia vallas „isikukultuse“ tagajärgedest ülesaamine.

Kanareikini juhtimismeetod väärib spetsiaalset uurimist. Piirdun selles osas vaid väga lühikese märkusega. Kanareikin segas kõigi tema võimuses olevate vahenditega meil töötamist, pidurdas raamatute väljaandmist, artiklite ilmumist, väitekirjade kaitsmist, kongresside organiseerimist, neil osalemist jne. Aga meie tegime kõike omal moel, otsekui poleks teda olemas. Kusjuures, kui me tegime oma asja ära, kiitis ta meid ja lülitas tehtu instituudi juhtkonna aktivasse. Näiteks saime valmis raamatu. Kanareikin võttis käsikirja ära ja ütles, et kuni ta pole seda läbi lugenud, ta seda trükki ei lase. Ja unustas raamatu kohe, sest oli pidevalt hõivatud epohhiloova tähtsusega asjadega. Meie viisime raamatu kõikidest vajalikest instantsidest läbi, avaldasime ja kinkisime talle tänuavaldustega eksemplari. Ta tänas pisarsilmil, kiitis meid ja tormas KKsse, osakonda, linnakom-i või mingisse muusse vastutavasse kohta, et hirmutada revisionismi ähvardustega, manada renegaate ning parandada vigu. Ja asjad kulgesid nagu tavaliselt. Ja Kanareikin harjus sellega, et kõik läheb täpselt nii, nagu ta tahab, aga tahab ta täies vastavuses juhtivate suunistega. Ja nii oli tõesti, kuna aeg oli selline. Kuid see aeg kadus pöördumatult minevikku. Kanareikinist sai üleüldine naerualune. Varsti võetakse ta maha ja viiakse üle täielikule sinekuurile mingis kõrgepalgalises ametis.

Peaaegu pooled Kanareikini tööd on kirjutatud minu poolt või minu juhtimisel. Nii et kui minu juuresolekul sõimatakse Kanareikinit primitivismi, vähiklikkuse ja rumaluse pärast, on mul natuke ebamugav. Sellistel juhtudel tundub mulle, et juuresolijad vaatavad mind tähendusrikka pilguga. Ehkki formaalselt ei tea keegi minu osaluse astet Kanareikini töödes. Isegi kui selle ära tabavad, siis ainult kaudsete tunnuste tõttu: Kanareikin on mind alati protežeerinud. Mul läks korda tema jaoks nii tööd valmis teha, et isegi talle endale tundus, justkui oleks ta need ise teinud. Töötasin isegi välja spetsiaalse kanareikinliku stiili, mis erines põhimõtteliselt minu tegelikust stiilist. Nii et isegi elektrooniliste masinatega oleks võimatu tuvastada minu osalust Kanareikini töödes. Räägitakse, et sellise ümberkehastumise oskuse olemasolu alusel valiti autoreid Stalini töödele. Nemad on muidugi likvideeritud. Ja proovi neid nüüd kindlaks teha. Nii et nüüd ja igavesti läheb Stalin ajalukku kui paljude tööde autor, millest osa on marksisliku kirjanduse šedöövrid (mida neist praegu ka ei räägitaks). Nii on ka Kanareikiniga. Kindlasti antakse välja ta kogutud teosed. Ja muide, need ei oleks kaugeltki marksistliku lektööri kõige halvemad tekstid. Aga kas minu teosed antakse välja? Kui palju oleksid mu oma tööd paremad kui minu Kanareikini omad? Aga temal on eelis vanuse ja prioriteetide osas. Ja isegi ta nurjatu roll stalinismi väljakujunemisel tuleb talle kasuks: ta on ikkagi figuur, mis sest, et negatiivse märgiga. Tema töid lugedes oleksid järeltulevad põlvned üllatunud. Neil tekib täiesti moonutatud ettekujutus meie ajast. Ja ka meist, selle osalistest. Aga kuidas siis teisiti, kui isegi meil, kaasaegsetel, on algusest peale põhimõtteliselt moonutatud pilt meie endi isiklikust elust. Me oleme sündinud vales ja kurjuses. Ja läheme nendes ajalukku. Me valetame isegi tõe kohta, aga head teeme nagu kurja.

„Seleta mulle,“ ütles ükskord Anton, „kuidas on see võimalik? Marksism-leninlik teooria annab kõige sügavama, kõige igakülgsema, kõige õigema, kõige ... kõige ... arusaamise küll ajaloo üldistest seadustest, küll meie ühiskonna seadustest, küll, seda enam, nende ühiskonna seadustest, küll meie elu konkreetsetest ilmingutest, küll, iseenesest mõista, kõigist nende elu konkreetsetest ilmingutest. Sa oled sellest korduvalt kirjutanud oma raamatutes. Ja kõrgema taseme ettekandes on vastav koht kirjutatud sinu osavõtul. Kas pole nii? Ja sina muidugi usud sellesse siiralt. Ja ühes sellega tead sa ise suurepäraselt, kuidas meil valitakse ja valmistatakse ette marksismi teoreetikute kaadreid. Andetud, karjeristid, loodrid, hullud, sulid jms. Haridus on võhikluse kultiveerimine. Sa oled ise mitu korda kaevelnud, et ei suuda endale leida korralikku aspiranti. Aga igal aastal lastakse välja sadu šaakalikesi, kes on aspirantuuri nimel kõigeiks valmis. Sa oled ise mitu korda rääkinud, et ajalehed ja ajakirjad on täis täielikku valet ning jama. Me oleme kõrvuni sees vales ja silmakirjalikkuses. Kuidas siis nii? Kuidas võib selline inimmaterjal nendes tingimustes luua seda kõige, kõige, kõige ...?“

„Üks asi on teooria, teine aga inimesed, kes seda jutlustavad ja kaitsevad,“ ütlen ebakindlalt, sest kosta pole siin midagi. „Ka loodusteadustes juhtub, et õigeid ideid kaitsevad kretiinid, kelmid ja karjeristid.“

„Juhtub, aga see pole üldse see. Kui juba teadus on massiline sotsiaalne nähtus, soojendavad selle paistel kindlasti käsi andetud ja karjeristid. Ent kui see on sunnitud säilitama teaduse sotsiaalset staatust, on selles kindlasti mõningane tuumik võimekaid, haritud ja kohusetundlikke inimesi. Vastasel juhul ei ole see teadus. Vastasel juhul on see teaduse matkimine, mida on praegu palju. Ei, mu kallis, siin on olemas väljapääs. Ja väga lihtne. Sinu teooria ei ole üldse teadus selle sõna otseses tähenduses. Ja selle pretensioon olla „kõige, kõige, kõige...“ on puhtalt ideoloogiline. Ja valede atmosfäär on normaalne keskkond.“

Vahel küsin endalt: kui mina võtaks Antoni positsiooni, kas ma suudaks teha midagi tema raamatu sarnast või mitte? Kui kuulan Antonit ja teisi temataolisi, saan ma kõigest aru. Ja siis mulle tundub, et võiksin ka ise midagi sellist lajatada. Kuid alateadvuse sügavustes tunnen, et see pole tõsi. Ma lihtsalt ei suudaks teha seda, mida teeb Anton. Mul pole selleks ei häält ega kõrva. Mina teen, mida suudan. Ma võiksin ka seda, mida teen, teha paremini. Palju paremini. Kuid just seda võimalust mul ei ole. Ma võiksin saada säravaks ja autoriteetseks isegi marksismi vaenlaste ringkondades. Ma tunnen seda. Ent just nimelt seda kardavad mu kõikide astmete ülemused ja kolleegid kõige rohkem. Mulle antakse meelsamini andeks revisionism (mõtleks, kah mul asi! oleme neid näinud!), mitte aga särav ja andekas ortodoksse marksismi kaitse. See kõlab isegi veidi koomiliselt: olen oma asjas faktiliselt sattunud olukorda, milles oli Solženitsõn kirjanduse ja Neizvestnõi¹² kujutava kunsti valdkonnas. Kummalisel kombel on mulle meelitatud seda analoogiat tunda. Räägitakse, et peamine põhjus, mis ajendas Penkovskit¹³ reetmisele, seisnes äratundmises, et tal on võimatu oma professionaalset potentsiaali realiseerida. Kujutan ette, milline lärm puhkeks läänes, kui teeksin avalduse marksismist lahti ütlemiseks ja hakkaksin seda kiruma!

Kui vaid mu kaastöölised teaks, missugused mõtted mu peas uitavad! Kes ma nende jaoks olen? Seda tean ma hästi: heatahtlik, töövõimeline, mitte väga rumal (no muidugi Kanareikinist targem, mis on lihtsamast lihtsam!); karjerist, kes unistab ronida korralikule, hiljem akadeemikuks, hiljem ...; ent individualist; kuuekümnendatele aastatele iseloomulik karjerist; normaalsed nõukogude karjeristid sammuvad aeglaselt astmelt astmele, luues

¹² Ernst Neizvestnõi (1925–2016) – juudi päritolu silmapaistev nõukogude nonkonformistlik skulptor, poliitemigrant.

¹³ Oleg Penkovski (1919–1963) – NSV Liidu sõjaväelane (polkovnik), Relvajõudude kindralstaabi luure peavalitsuse (GRU) töötaja. 1963. aastal süüdistati teda spionaažis USA ja Suurbritannia kasuks ja kodumaa reetmises ning lasti NSV Liidu Ülemkohtu sõjakolleegiumi otsusel maha.

ümbritsevates seaduslikkuse tunde; aga sellised nagu mina hüppavad astmetest üle ja tõusevad „isiklike võimete“ arvel, kutsudes esile ärritust kõigis – nii omades kui ka võõrastes.

KULDNE SAJAND

Meil on suurepärane korter. Sain akadeemiast kolmetoalise korteri. Ämm jäi üksinda kahetoalisse korterisse (mees suri, tütar läks mehele). Tamurka käis peale, et koliksime kokku, ehkki ma olin vastu. Praegu püüavad kõik eralduda, aga mitte ühineda. Ja õigesti teevad. Nii või teisiti, nüüd on meil viietoaline korter, mis on keskmise nõukogude intelligendi jaoks erakordne nähtus. Lisaks sellele toidetakse ja joodetakse meie majas külalisi hästi – tuleb tunnustada Tamurkat. Ja seepärast on meil alati külalised, kusjuures tavaliselt ilmuvad nad kutsumata ja sageli isegi ette hoiatamata, eksromptina. Ja just see meile meeldibki. Isegi Ämm on külalistesse ja napsitamisest kiindunud. Kui külalisi pole, on ta lausa tusane.

Täna ilmus meile ootamatult Dima Gurevitš koos naisega. Hiljem tulid Anton koos Natašaga. Helistas meie osakonna töötaja Edik Nikiforov. Ütlesin, et ta tuleks koos naisega ja kui tahavad, võtku kaasa veel üks meie osakonna töötaja Semjon Stupak. Nii kogunes tore seltskond.

Dima on paadunud antisemiit. Teatud osa juutide seas on see moes, nagu on teatud osa vene intelligentide seas on moes sarjata vene rahvast. Pealegi sellise ninaga nagu Dimal, võib seda endale lubada. Aga kuidas on minuga?! Kõik on veendunud, et olen juut. Äärmisel juhul poolvenelane ja pooljuut. Mina, Tuula kubermangu talupoegade järeltulija ja klassikalise vanka füsionoomia omanik! Kaabakas Vaskin (vaat tema on kindlasti vähemalt pooljuut!) laskis lendu kuulujutu, et pole tõsi, nagu oleks ma poolvenelane ja pooljuut, vaid tegelikult olen ma pooljuut ja pooljuut. Dima, nagu vana bolševiku peres üles kasvanud juudile ongi kohane, on vene algupärase kultuuri, mis avaldub balalaikades, matroškadest, tšastuškades, nikerdatud aknaraamides ja rahvatantsudes, kirglik eestvõitleja. Kui ütlesin Dimale, et niinimetatud vene tantsud mõtlesid välja juudid, aga mis tegelikult vene kultuuri puutub, siis venelased mõtlesid välja klassikalise balleti, oleks ta peaaegu rabanduse saanud.

„Niisiis, mu sõbrad, suure tõenäosusega hakkame meie siit minema tõmbama,“ ütles Dima pärast teist pitsi (esimese järel oli ta just balalaikast rääkinud).

„Esiisade maale?“ küsis Anton.

„Oled sa hulluks läinud,“ pahandas Dima. „Kanadasse või USAsse. Halvemal juhul Pariisi. Kahjuks on selline eesrindliku vene intelligenti saatuse.“

Edik Nikiforov koostas sealsamas käigu pealt kohase luuletuse:

Nüüd alles aru saan, kui loll küll olin ma,
Kui sündisin maailma kui takune Ivan.
Nüüd kasvõi munad-raisad maha lõikaks,
Ei keegi ikkagi sind Haimiks, Isaakiks, Aabramiks hõikaks.
Nüüd kasvõi mõrane, nüüd kasvõi maha sure,
Sa punkti viiendasse süüdlaslikult juut ei pane.
Ja esimeses osakonnas ei nad ütle: juut on ta,
Sa võtad kui Ivani ta, ent tema, raibe, jookseb minema.
Oh häda, Ivan ma. Ja mis siin üldse rääkida.
Siin paradiisi looma pean ma järglastele.
Ja miks? Et võsukene paradiisi väravate ees
Võiks halada, miks Ivan ma ja mitte juut, see õige mees?!
Ent kui asja teaduslikult vaadata,
Siis tuleks juhtum ümber pöörata.

Sest lõpuks paradiis on maapeal (see teada fakt ja mitte vale)
Mis mõtles välja Aabram, aga mitte Ivan.
Ja sepistades järglastele põlve paradiisilist,
Ei ole Ivanil endal taskus muud kui

„Pole paha,“ ütles Dima. „Ainult et nüüd on olukord muutunud. Olete kuulnud anekdooti, kuidas venelane ja juut esitasid väljarännuavalduse, venelasel see rahuldati, aga juudil mitte, sest tal ei olnud korras ankeedi viies punkt? Niisiis nemad (siin nimetas Dima mõned tüüpilised vene perekonnanimed) said loa Iisraeli sõita. See on nüüd seadustatud emigratsioonivorm. Nii et kui oled venelane ja tahad ära sõita, kuuluta end juudiks.

Siis hakati meie epohhiloova töö kallal ilkuma.

„Papa peab seda perioodi meie ajaloo Kuldejaks,“ ütles Lenka. „Ta räägib, et enne seda oli halvem ja pärast hakkab jälle hullem.“

„Vaata kus on alles kogu sotsialismileeri juhtiv marksist-leninist,“ ütles Dima. See on ju renegaatide ja laimajate vaatepunkt. Ja revisionistide oma samuti. Ja roosade lääne kommunistide, kes unistavad oma liberaalse kommunismimudeli loomisest, millel on mitte neli keerdu okstraadi ümber kaela, nagu meil, vaid ainult kolm. Meil, mu armas, pole kunagi olnud halvem. Meil on alati olnud, on ja hakkab olema ainult parem.“

„Möödunud haisev periood meie ajaloos,“ sekkus ootamatult jutuajamisse tavaliselt sõnaahter Saška, „on õigustatud ainult sellega, et sünnitas Solženitsõni, Sahharovi ja teisi nendetaolisi suurepäraseid inimesi, kes tekitasid paljudes meie väikestes hingedes arusaamise ja sisendasid nõrga lootuse, et kõik ajaloo saavutused kuulsa kahejalgse olendi inimlikuks muutmise joonel ei langeks põrmu ega vajuks unustusehõlma.“

„Loll on see teie Solženitsõn,“ ütles Tamurka. „Õpetab seal kõiki, kuidas läänes õigesti elada. Just nagu nad ise seda ilma temata ei taipaks.“

Siis hakati rääkima Stalinist, tema surma asjaoludest ja Hruštšovi ettekandest. Stupak ütles, et selle ettekande koostas Beria enda jaoks, aga Nikita napsas ära. Ja rääkis üksikasjalikult meie juhtiva ladviku käitumisest sel ajal. Kust on see kõik talle teada? Räägib, et paljuski –lääne ajakirjandusest, paljuski – meie omast, paljuski – mitteametlikest jutuajamistest. Ülejäänud tuleb ajaloolise interpolatsiooni ja ekstrapolatsiooni meetodil. Ja demonstreeris seda hiilgavalt näitega. Väga võimekas kutt. Ent kahjuks liialt faktides kinni, pedantne ja väiklane. Ei kujuta ette, kuidas saab teda meie raamatus kasutada. Ta pakub, et võtab enda peale asja faktoloogilise külje. Jumal küll! Just seda pole meil üldse vaja. Me oleme ju teoreetikud.

„Muide, viimane uudis,“ ütles Dima hüvastijätuks. „Kesk-ujula pandi kinni.“

„Miks ometi?“ imestas Saška. „Olin seal eile ja justkui...“

„Ilmutavad meie juhi portreed,“ ütles Dima surmtõsiselt.

Noh ja katsi end sellises olukorras meeletada tõsistele asjadele! Seejärel saatsime kõiki koju. Elame kõik ühes rajoonis. See on väga mugav.

„Jah, väga mugav,“ ütles Anton. Tõmbavad meie rajoonile okstraadi ümber, püstitavad vahitornid ja panevad tunnimehe ning probleem nõukogude demokraatiaga on kohe ammendaval viisil lahendatud.“

Tuletasin Antonile meelde ta lubadust esitada lühidalt oma arvamused möödunud perioodi kohta. Niipea kui külalised laiali läksid, naasime meie Tamurkaga kohe vastastikuse võõrandumise seisundisse ja eraldusime oma tubadesse. Me elame juba ammu teineteisest sõltumatut elu. Nagu ütleb meie intelligentne Ämm, et me isegi magame lahus-liigeslikult. Ma ei tunne absoluutselt huvi, kuidas ja kus veedab naine õhtud ning mõnikord ööd. Aeg-ajalt šantažeerib ta mind ähvardustega kirjutada parteibüroole avaldus mu tegeliku moraalse palge kohta. Mis teda minu juures kinni hoiab? Harjumus. Raha. Korter. Suvila. Lootus, et viimaks saan korr-liikmeks ja me saame juurdepääsu kinnisesse erijaotlasse.

Anton tõi oma arvamused juba järgmisel päeval.

UUED VAJADUSED

Nagu ütles Marx, sünnitab vajaduse rahuldamine uue vajaduse. Niipea, kui Kosmonautide väljaku piirkonnas elavad kodanikud olid Loosungi „Elagu kommunism“ kaunist vaatepildist isu täis nautinud, tekkis neil uus vajadus – kuidas seda rüvetada. Ja peagi tekkisid betoonist postamentidele sündsusetud kirjutised, mille seas prevaleeris ülemaailmselt tuntud kolme tähega sõna. Stupak räägib, et Gellapi instituudi (USA) andmetel pole isegi sõna „sputnik“ suutnud ületada selle sõna ülemaailmsest tuntust. Aga metallist kirjatähtedele õnnestus huligaanidel kuidagiviisi kleepida sigaretikonisid ja põlenud tikke. Ühe tähe lagastasid nad sellise määrani, et sellest sai kirjaviga. Grupp pensionäridest vanu bolševikke saatsid ajalehele kirja. Sündmuskohale sõitsid ajakirjanikud. Ilmus fõljeton teemal, kuidas me hoiame oma kultuuriväärtusi. Fõljeton sattus partei linnakomiteesse, sealt anti signaal partei rajoonikomiteesse, rajoonikomitee pressis peale parteibüroole, parteibüroo komsomolibüroole. Aeti kokku komsomolikoosolek. Ja instituudi komnoored võtsid suure innuga enda peale šefluse Loosungi üle. Instituudis moodustati noortest rahvamaleva grupp. Loosungi juurde seati õhtuti sisse alaline valve.

Valvet pidasid mõistagi aspirandid ja nooremteadurid, kes nooruse tõttu kaldusid joomarlusele. Ja kuna Loosungi kõrval olid kohvik Molodost ja vägeva veiniosakonnaga gastronoom, siis rahvamalevlased aega ei raisanud. Olles end põhjalikult täis joonud, korraldasid nad esimese asjana kakluse juhuslike möödujatega.

Miilits asus loomulikult rahvamalevlaste kaitsele, kuna rahvamalevlaste institutsioon kujutab endast kommunistliku demokraatia eoseid ja kommunistliku ühiskonna omavalitsuse (või omavoli?) näidist. Ja asi summutati. End varsti jõid rahvamalevlased end nii purju, et kõik, väljaarvatud üks, sattusid kainestusmajja. See erandlik üks oli tähtede vahele lääbakile vajunud ja teda ei leitud. Öösel tegid sulid ta paljaks. Pärast seda viidi instituudis läbi laialdane kasvatuslik töö. Rahvamalevasse lülitati mõned vanemteadurid, kes olid partei liikmed. Üks neist osutus vanaks kogenud alkohoolikuks. Tema see oli, kes õpetas noori, kuidas tuleb juua, et mitte sattuda ebameeldivatesse olukordadesse.

„Peamine,“ ütles ta, „on isiklik sõprus miilitsaga. Kui oli koosolek, kus mind parteisse võeti, oli mind pisihuligaansuse eest viieteismeks päevaks istuma pandud. Nii mind ausõna peale välja lastigi. Nüüd pole muidugi enam need ajad. Nii et, poisud, juua tuleb asjatundlikult.“

ANTON ZIMINI ARVAMUSED

Nõukogude ajaloo möödunud periood, kirjutas Anton, mida ma nimetan Peataoleku ja Stabilisatsiooni perioodiks, oli üks kõige huvitavamaid perioode mitte üksnes Nõukogude Liitu asustavate rahvaste, vaid üldse kogu inimkonna ajaloos. Kronoloogiliselt paikneb see periood NLKP XX ja XXV kongressi vahel. Mõistagi on need piirid enam või vähem tinglikud: mingites nõukogude elu sfäärides algas see periood veidi enne NLKP XX kongressi, mingites hiljem. Mainitud kronoloogilised piirid on summaarsed. Ent kuna need on nõukogude ajaloo ametlikud tähised, on need mugavad. Ja objektiivsed, sest Nõukogude Liidus kaldub tegelik ajalugu nii või teisiti oma ametliku esituse poole ja muud tegelikku mitteametlikku ajalugu siin peaaegu ei ole. Nõukogude ajalugu pole mitte näiliselt, vaid tegelikult kongresside, nõupidamiste, plaanide, kohustuste, plaanide ületamise, hõlmamiste, käikulaskmiste, manifestatsioonide, autasustamiste, aplodismentide, rahvatantsude,

ärasaatmiste, kohtumiste jms ajalugu, lühidalt öeldes – kõige selle, mida võib välja lugeda ametlikest nõukogude ajalehtedest, ajakirjadest, romaanidest ja mida on võimalik näha nõukogude televisioonist. Nõukogude Liidus toimub midagi sellist, mis ei satu massiteabe-, haridus-, veendumuste- ja meelelahustusvahenditesse. Kuid kõik see kujundab siin nõukogude tegeliku ajaloo ebaolulise ajaloovälise fooni. Kõik see, mis nõukogude eluviisi kooli mitte läbi teinud kõrvaltvaatajale näib valena, demagoogia, formalismina, bürokratismi komöödiana ja propagandana, moodustab tegelikult selle eluviisi ihu ja hinge, elu enda kui sellise. Aga kõik see, mis näib kibeda tõena, asjade tegeliku seisuna, mõistliku arvestusena jne, on tegelikult reaalse progressi väheolulised kõlkad. Seda mõistmata pole võimalik aru saada nõukogude elulaadi olemusest – klassikalisest näitest kommunistliku korra elust, mille poole inimkonda nii või teisiti tõmbab. Näiteks kui võtta selline hämmastav fakt nõukogude ajaloo eelnevast (stalinlikust, traagilisest) perioodist nagu miljonid ohvrid, siis, ühest küljest, jutud humanismist, sotsialistliku seaduslikkuse tugevdamisest, võitlusest rahvavaenlastega jne, millest ühiskonna vaimse elu õhkkond oli äärmuseni küllastunud, siis just need näiliselt vähekaalukad jutuajamised moodustavad palju domineerivama osa nõukogude ajaloost kui täielikult personifitseeritud ja kokku loendatavad repressioonid. Tõin selle näite spetsiaalselt, riskides olla süüdistatud stalinismi apoloogias, et oma mõtet kõige teravamas vormis esitada. Kui te tahate mõista, mis kommunism selline on, õppige tundma selle klassikaliselt reaalselt näidist – nõukogude ühiskonda, st lähtuge faktidest, aga mitte abstraktsetest ennustustest ja kaunihingelistest soovidest. Ja et mõista nõukogude ühiskonda just selle kommunistliku ühiskonna kvaliteedis, tuleb seda käsitleda selle sõltumatu tegelikkuse ja väärtushinnangute, mitte väliste hinnangute ja võrdluste seisukohalt. Mõistmiseks on vajalik kindlaksmääratud meetod. Kui mitte täiesti teaduslik (nõukogude sisemiste tingimuste tõttu, mis välistavad selle ühiskonna teadusliku uurimise suures ulatuses ja täielikus vastavuses teaduslikele kriteeriumidele), siis vähemalt püüdes tendentsides püsida põhijoontes teaduslikkuse piirides. Nõukogude ühiskonda tuleb vaadelda sellises lõikes ja mõistete süsteemis, millises kommunismi apologeedid ja selle vastased pole huvitatud vaatlema. Esimesed pole huvitatud täiesti arusaadavatel põhjustel, teised sellepärast, et sel puhul lähevad kaduma suurimat emotsionaalset efekti esile kutsuvad nähtused.

Toon kaks selgitavat näidet. Kommunismivastased käsitlevad kollektiviseerimist Nõukogude Liidus lihtsalt kui vägivalda ja metsikust mingi ideoloogilise või poliitilise idee huvides, aga paljud parandatud kommunismi (kommunism ilma selle negatiivsete ilminguteta Nõukogude Liidus, näiteks ilma massirepressioonideta) kaitsjad võtavad seda kui viga või äärmisel juhul kui ebaõnnestunud eksperimenti. Kui see oleks tõesti ainult nii, siis oleks see kõigest pool häda. Ent kahjuks ei olnud see viga. Ja mitte selles mõttes, et see oli õige. Vaid et mõisted „viga“ ja „õige“ ei ole üldse sellelaadiliste juhtumite puhul kohaldatavad. Siin on vajalikud teised mõisted, kuna moodustuva sotsiaalse organismi elus oli kollektiviseerimine normaalseks nähtuseks. Ja mõisted „vägivald“, „metsikused“ jms ei peegelda siin samuti asja sisu adekvaatselt. Kasvõi juba seepärast, et valdav enamik talupoegi läks kolhoosi vabatahtlikult, kuid igasugune katse taastada eramajapidamist riigi mastaapides on hukule määratud, isegi kui see sunniga läbi viia. Asi pole selles, et vägivalda ei olnud (seda oli), vaid selles, et asja sisu on siin hoopis muus. Ja kui mitte mõelda arveteõendamisele raske minevikuga, vaid nõukogude (kommunistliku) elulaadi sisust aru saamises tuleviku huvides, siis tuleb kardinaalselt muuta vaatlusviisi ja loomulikult ka fraseoloogiat.

Teine näide. Kommunismi kaitsjad räägivad: vaadake, Nõukogude Liidus on tasuta arstiabi, odavad korterid ja ühistransport, pole tööpuudust jne. Kommunismi kriitikud räägivad: haiglates on järjekorrad, ravitakse halvasti, korterid on ahtad, ühistranspordis on tunglemine, palk on väike jne. Kriitikud aktsepteerivad seda kommunismi vaatelõiku, mille neile apologeedid peale suruvad. Kuid arstiabi ei ole tegelikult tasuta, sest kodanikel arvestatakse palgast ja toiduainete hinnast maha selle maksumus, sõltumata sellest, kas neid

ravitakse või mitte; tööpuudust pole ainult tänu sellele, et ettevõtete direktorid ei saa vallandada ülearuseid töötajaid, intensiivistada tööd, tõsta palka allesjäänutel jne, nii et tööpuudust tekitavad asjaolud jäävad alles, ent mõjuvad teisiti (lõppkokkuvõttes halvendades elutingimusi). Siinkohal on vaja teist liiki võrdlusi, ja nimelt erinevate elanike kategooriate suhet eluhüvede jaotamise seisukohalt, st sisemisi võrdlusi, mis on nõukogude elulaadi üldiste suundumuste mõistmise seisukohalt palju olulisemad. Mulle öeldakse, et privilegeeritud ühiskonnakihid on olnud igal pool ja alati. Muidugimõista. Ent asja tuum pole mitte selles triviaalses faktis, vaid selles, kuidas siin formeeruvad privilegeeritud kihid, millised need on ja milleni nimelt selline ühiskonna kihistumise tüüp viib. Sellest tõsiasiast, et läänes on rikkad ja kehvikud, rõhutud ja rõhujad ning muud kontrastid, ei johtu kuidagi, et nõukogude ühiskond poleks diferentseeritud, ja et sel diferentseeritusel poleks oma spetsiifilisi ilminguid ja tagajärgi.

Kuid tundub, et olen kõrvale kaldunud. Milles seisnevad meie kuulsa ajaloo viimase perioodi kõige huvipakkuvamad õppetunnid? Sel perioodil avanesid nõukogude rahva ees reaalsed võimalused parandada radikaalselt oma sotsiaalse olme tingimusi, ent nad lasid selle täiesti vabatahtlikult ja teadlikult käest. Sel perioodil avaldus küünilise avameelsusega nõukogude elulaadi olemus ja inimese tõeline loomus, mis oli selle elulaadi kandja. Siin avaldusid nõukogude ühiskonna seadused ning mehhanismid sellise selguse ja lihtsusega, et läks vaja kõigi ühiskonnakihtide tohutuid jõupingutusi (nii parempoolsete kui ka vasakpoolsete; nii kaitsjate kui ka opositsionääride), et neid mitte märgata. Sel perioodil purunes arusaam, otsekui oleks Stalini režiim nõukogude rahvale peale surutud jõuga, väljapoolt ja ülevalt. Nõukogude elu silmaga nähtavad mehhanismid hakkasid sel ajal iseenesest ja vääramatu jõuga tööle ning ülemuste, rahva, intelligentsi, sõprade, vaenlaste, tarkpeade, kretiinide, võhikute, erudiitide, teadlaste, ideoloogide jne tahte vastaselt. Hakkasid tööle kui loomulikud loodusseadused ja stabiliseerisid nõukogude ühiskonna sellesse seisundisse, mis oleks täielikult rahuldanud Stalinit ja kogu tema bandet. Sel perioodil ronis kogu nõukogude korra saast kõigile vaatamiseks pinnale ning andis endast teada kui normaalse terve inimese normaalsest keskkonnast ja toiteallikast.

Muidugi esinesid selles osas ka varem mõned võimalused. Näiteks jälgis kirjanik I. P. Gorbunov riigi kahes teineteisest ja keskusest isoleeritud rajoonis nõukogude korra kujunemist pärast revolutsiooni. Neis rajoonides polnud ainsatki marksisti. Nende rajoonide tegelased ei suhelnud keskvõimuga üldse, kuid pidasid end üleval nii, nagu käituksid nad vahetult Lenini instruksioonide kohaselt. Isegi hävitatud rahvavaenlaste hulk langes kuni sajandikprotsendini kokku riigi üldise tasemega. Ent Gorbunov ei osutanud sellele tähelepanu. Ta pidas seda silmnähtavaks banaalsuseks ja nagu meie aja tüüpiline haritud kretiin, otsis mingeid sügavuses peituvaid salajasi seaduspärasusi, mis on tervele mõistusele ja tavalisele loomulikule meelele kättesaamatud. Ja seetõttu pani üle kolmekümne aasta oma elust magama orjatööle, et välja otsida punast krossi väärt olevaid nõukogude kulissidetaguse elu saladusi. Vaadeldav periood oli hea kasvõi selle poolest, et lubas vähese vaevaga paljut tunnetada.

EPOHHI ALGUS

Anton puhub muidugi pilli lõhki. Kuid ta sõnades on midagi väga murettekitavat ja õiget. Tema arvamusi on kasulik jätta meelde isiklikuks tarvitamiseks. Ent meie töö jaoks on need täiesti kõlbmatud. Kuidas ma küll saaks teda ära kasutada? Paistab, et olen koos temaga sattunud ebameeldivasse olukorda. Seda enam, et instituudis lobisetakse, nagu oleks ta Solženitsõni ja Sahharovi pooldaja. Täna oli direktsiooni ja KK esindajate kinnine nõupidamine. Hoiatati: kui keegi osakonnast annab sisse dokumendid Iisraeli väljarändamiseks, tuleb parteipilet lauale panna. Nii et tuleb tarvitusele võtta profülaktilised meetmed. Mainiti Antonit. Mina ütlesin, et ta on kõige rohkem venelane, kui üldse olla saab,

põline venelane, juba ajaloolase Solovjovi poolt mainitud Zimini otsene järeltulija. KK instruktor ütles, et see ei tähenda veel midagi. Nead (kes nead?) maskeerivad end hästi. Kodus sokutas Lenka mulle mingi raamatukese. Ütles, et see on spetsiaalselt minu jaoks kirjutatud. Ja ma lugesin järgmist.

„Juba polnud kellelgi kahtlust selles, et Stalini päevad on loetud. Tema surma oodati ja oldi ootusärevuses. Ja see ei olnud muresemine konkreetse inimese saatuse pärast. Stalin ei olnud juba ammu neist ühegi jaoks inimene. See oli alateadvuslik tunnetus mingisugusest grandioosest sotsiaalsest sündmusest, mis oli oma kulgu lõpetamas ja puudutas kõiki.

Mööda Moskvat liikusid kuuldused, et Stalin on juba ammu surnud, ent ajalehed avaldasid ikka veel bulletääne ta tervise kohta. Ühed seletasid seda juhtkonna sooviga rahvast järk-järgult ette valmistada, teised sellega, et juhtkonnas käib kaklus vabaneva trooni pärast. Ja ainult mõni üksik andis sel ajal endale aru, et Stalini surm hakkab tähendama midagi enam kui Stalini-nimelise inimese elutee lõppu, ja nimelt – terve perioodi lõppu nõukogude ajaloos, mis oli traagiline, romantiline ja hirmus. Ainult mõni üksik mõistis, et Lenini nimega oli seotud vaid Nõukogude Liidu eelajalugu, selle moodustamine ja puht füüsiline ellujäämine kodusõjas, ent Nõukogude Liidu tegelik immanentne ajalugu oli siiani seotud Stalini nimega, kehastus selles, sümboliseerus Stalini-nimisega – see oli selle ajaloo ja selle olemuse pärisnimi. Seda tundsid kõik, kuid peaaegu keegi ei mõistnud seda. Need, kes mõistsid, kas määndusid maa all või viibisid koonduslaagrites ja ootasid oma määndumisjärjekorda, või peitusid nõukogude elu põhjas ilma igasuguse lootuseta kerkida ajaloolavale.

Ja veel vähem oli neid, kes mõistsid, et see nõukogude ajaloo periood hakkas lõppema ammu enne eelseisvat (aga võib-olla juba toimunud) Stalini surma, ja nimelt – grandioossetes kaotustes selle sõja algul, mil miljonid nõukogude inimesed otsekui ärkasid lummusest ja omandasid kübekese tervet mõistust. Hiljem muutus see periood agooniaks. Ja kes teab, vahest toimus sellega sama mis Stalini endaga: tema heitis hinge juba ammu, aga surma miskipärast muudkui varjati nii enda kui ka üksteise eest. Temast ei tahetud lahkuda. Temast oli kahju lahkuda. Kõik tundsid alateadlikult, et selle perioodi lõpuga lõppes ka illusioon inimkonna Helgest Tulevikust, tundsid, et see Helge Tulevik on grandioosne enesepete ja pettus. Ja ei tahtnud seda endale tunnistada. Taheti venitada tunnistamise rusuva hetkega. Ja hoopiski vähe oli neid, kes sellest aru said.

Ja ühes sellega miljonid ja miljonid inimesed ootasid Stalini surma kui ülimat pidupäeva. Paljud ei teadvustanud seda. Paljud kartsid seda endale tunnistada. Paljud olid valmis talle kõik andestama, kui ta vaid kiiremini sureks ja tegelikult ka sureks. Paljud lootsid muutusi. Paljud kavatsesid teha muutusi. Stalini surma ootamine oli üle kolmekümne aasta nõukogude ühiskonda painanud õudusunenäo lõppemise ootamine. Ja see pisarate meri, mida olid valanud nõukogude inimesed, kui juhid viimaks sõandasid Stalini surmast teatada, tekkis mitte niivõrd mure- kui kergenduspisaratest. Ja nõukogude inimesed, keda oli aastakümnete jooksul dresseeritud valetama ja teesklema, viisid end ilma igasuguse raskuseta, vabatahtlikult ja meeeldi siira nõrdimuse seisundisse oma iidoli julmuste ja tema kaaslaste alatu bande vastu, kelle kohta (hirmutegude kohta) nad väidetavalt ei teadnud, kuigi ise olid nende elluviimisel Stalini bande innukad abilised.

Viimaks teatati, et Stalin suri.

Algas uus ootamatu ja seejuures oodatud periood nõukogude ajaloos. Ja juba mitte keegi sel ajal ei teadnud ega võinud teada, et nimelt see periood, aga mitte maailma ajalugu tervikuna ja iseäranis Nõukogude Liidu oma, annavad võtme mõista kommunismi olemust ja perspektiive inimkonna tulevases ajaloos.

Tol ajal ei teadnud ka mina sellest midagi. Olin tollal sportlik noor poiss suurepäraselt kindlustatud perest. Mu isa oli tähtis MVD insener koonduslaagrite ehitamise valdkonnas ning sai selle eest Stalini preemia, oivalise korteri „Kindralite majas“ metroojaama Sokol juures ja tasuta suvila Moskva lähistel koos suurepärase krundiga. Mina sain ilma erilise

jõupingutuseta ülikooli füüsikateaduskonda sisse. Ja pole midagi üllatavat, et ma koos grupi oma kaaslastega tormasin hüvasti jätma üleüldise (ja minu oma niikuinii) kumiiriga. Trubnõi väljaku juures lahutas rahvahulk meid kaheks. Algas ennenägematu tunglemine. Keegi ei saa kunagi teada, kui palju vabatahtlikke ohvreid Stalin veel endaga hauda kaasa viis. Mingi ime läbi tõugati mind hoovi ja veeti mööda inimkehade segadikku. Siis juba roomasin neljakäpukil rahvamassist välja otse miilitsate, rahvamalevlaste ja sõdurite käppade vahele. Mingite ainult neile teadaolevate tundemärkide järgi valisid nad rahvahulgast välja „õhutajaid“ ja „provokaatoreid“, kellele saab hiljem süü kaela määrida, peksid läbi, lükkasid sõjaväe veoautodele ja sõidutasid kuhugi. Sain oma hoobi pähe ja toibusin alles autos. Meid viidi Moskva linnaserva ja kupatati kõrge taraga ümbritsetud krundil autost maha. Olin nagu uimas. Ja ei mäleta midagi, mis meiega siin kuni ööni toimus. Öösel lasti meid koju. Lasti lahti, mitte ei pandud istuma – see oli uue epohhi iseloomulikuks tunnuseks. Kuid mina sellega ei leppinud. Ma olin sellise inimese poeg, mis tagas mulle inimväärikuse ja kaitse. Olin hullupööra vihane. Kiristasin hambaid ja kartmata, et mind kuuldakse, kähistasin ühtesama: oodake, lurjused! seda ma teile andeks ei anna! teen teile tagasi!

See hetk paiskas segi kogu mu elu.

Hiljem mõtlesin korduvalt selle üle, miks meid tollal koju lasti. Muidugi võib siin konkreetsete korralduste osas ainult oletusi teha. Ent asja sisu on mulle nüüd selge: neil polnud enam kedagi istuma panna!!! Selles kinnipeetute grupis, kuhu ma tookord sattusin, oli kaks Stalini preemia laureaati, üks Nõukogude Liidu kangelane, tuntud kirjanik – stalinlik jätis –, neli polkovnikut jne. Massirepressioonide režiim varises kokku ka sel põhjusel, et nüüd võisid repressioonid langeda ainult sellele elanikkonna osale, kes ise oli massirepressioonide terrorile toeks, kehaks, täitjaks, tõlgendajaks, apologeediks jne. Stalinismi lõke kustus mitte seetõttu, et partei ja riigi juhid otsustasid selle kustutada, vaid seetõttu, et lõpuni oli ära põlenud kütus, mis seni oli seda toetanud. Enam polnud midagi põletada.“

„Kes on autor,“ küsisin mina.

„See on ju Zabelin,“ vastas Lenka.

„Kust sa raamatu said,“ küsisin mina.

„Bobilt,“ vastas Lenka. „Ta isa saab selliseid raamatuid ametialaseks kasutamiseks. Aga sina ära karda, pool linna on selle juba läbi lugenud.“

„Las pool linna loeb, mida heaks arvab,“ ütlesin mina. „Aga sinul palun selliseid raamatuid koju mitte tassida. Kuula raadiot, aga raamatuid ära tassi. See on asitõend, kas mõistad?! Sa pole ju väike, aeg on õppida ettevaatlik olema.“

AVAMEELNE JUTUAJAMINE

Pärast vestlust seltsimehega Seal oli mul jutuajamine Antoniga.

„Kuule, Anton. Oleme sinuga palju aastaid tuttavad ja mõistame teineteisest hästi. Saad aru, mul on selline aimdus, et sa oled kirjutanud raamatu. Ei saa olla, et selline inimene nagu sina, selliste põhimõtetega ja nii palju meie probleemide üle mõtlev, poleks kirja pannud oma mõtiskluste kokkuvõtteid. Ja kuna sa raamatu kirjutasid, siis hakkad seda iga hinna eest avaldama. Kas nii?“

„Oletame, et nii.“

„Ütle ausalt, kas sa oled juba teinud katseid raamatut Seal avaldada?“

„Jah.“

„Ja kuidas läks?“

„Esialgu tulemusteta. Need lääne kirjastused, kus tahtsin raamatut avaldada, on ühtede või teiste vene emigrantide kontrolli all. Nood keeldusid avaldamast, kuna minu

kontseptsioon neile kuidagi ei sobi. Tüüpiline vene nähtus, olgu öeldud, – sallimatus teisitimõtlejate suhtes.“

„Pigem tüüpiline nõukogude.“

„Muidugi. Kuid avaldada sulle teadaolevates selgelt nõukogudevastalistes kirjastustes ma praegu ei taha. See on äärmiseks juhtumiks. Seal – palun väga. Kolme kuuga annavad välja.“

„Mul on üks idee. Ma tean väga korralikku uut kirjastust, mis vahest ehk võib su töö avaldada. Kui olime Pariisis, tegi selle kirjastuse esindaja ettepaneku anda seal välja minu raamat, kui ma tahan. Mina muidugi ei tahtnud. Mul pole seda vaja. Mulle meenus see seetõttu, et see inimene on praegu Moskvast. Kui soovid... Aga palun ole ettevaatlik... Saad ise aru...“

„Aitäh. Ma muidugi kasutan su soovitusi. Olen sellest kirjastusest üht-teist kuulnud. Ent ma ei mõelnud, et see avaldab selliseid töid.“

„Ma ei räägi, et avaldab selliseid töid. Ma räägin, et see on võimalik. Sest sina loodetavasti kirjutasid täielikult akadeemilise töö, aga mitte mingi täitanud nõukogudevastase loba.“ „Ma ei ole nõukogudevastaline. Ma ei roni üldse poliitikasse.“

„Järelilikult võib su asi korda minna. Proovi!“

Mõne päeva pärast tõi Anton mulle paar pudelit veini ja me tähistasime „asja“ algust. Soovitasin Antonile sellest „asjast“ mitte kellelegi ladrata. Samuti palusin enne raamatu ilmunist minna minu osakonnast mujale tööle.

„Vastasel korral vead meid kõiki alt. Siis pekstakse meid kõige halastamatumal moel puruks.“

MINU EPOHHI ALGUS

Ja mida võin mina nende aegade kohta meenutada? Sellal olin ma juba lektor linnakomitee grupis. Ja meid viidi Staliniga hüvasti jätma ilma igasuguse trügimiseta. Tollal olime Vaskiniga sõbrad. Vaskin ütles, et nüüd on ainus lootus Mao. Mind tõmbas rohkem Togliatti poole. Ent hinnangus Stalinile olime üksmeelsed. Ta avaldas Kommunistis artikli Stalini töö „Sotsialismi majandusprobleemid“ kohta, aga mina avaldasin sarja artikleid teose „Marksism ja keeleteaduse küsimused“ kohta. Erimeelsused tekkisid meil natuke hiljem, pärast Hruštšovi ettekannet.

Hruštšovi ettekanne oli mulle täielikuks ootamatuseks, ehkki mul oli pääs KK koridoridesse ja sedalaadi sündmuse sümptomid olid selgesti tunda. Näiteks lubati Stalini töödele mitte viidata, aga lektorite gruppi instrueerimisel lausa soovitati meile mitte teha Stalinile osundusi. Arvan, et kõrgemal juhtkonnal oli kavatsus viia destaliniseerimist läbi järk-järgult. Aga muide, kes neid seal teab! Vaskin rääkis siis mulle, et juhtkonnas ei ole ega saa olla üksmeelt, et mingi osa (ja see on selge, milline nimelt) hakkab püüdma säilitada *status quo*, aga teine kasutama Stalini kriitikat kui võimuvõitluse vahendit; et see võitlus peegeldab riigis toimuvaid protsesse, ent mitte sõna-sõnalt, vaid vahelülide kaudu jne. Kuid mina ei võtnud seda tõsiselt. Aga kui hiljem läks just nii, nagu ta ette ennustas, läksid mul ta ennustused meelest. Mulle hakkas tunduma, et ma ise teadsin ja mõistsin kõike enne seda. Aga kõik see on vana asi. Las ajaloolased tuhnivad selles sõnnikus. Minu algus jäi epohhi algusest tugevalt maha. Pärast Hruštšovi ettekannet peeti KKs juhtivate ideoloogiatöötajate kinnine nõupidamine. Mitrofan Lukitš, kes nõupidamist juhatas (ta hakkas tõusma kõige kõrgemasse tippu), ütles meile otse, et Stalin vulgariseeris marksismi-leninismi, kutsus üles arendama, liigutama, kergitama kõrgemale tasemele, lubas edutada noori ja andekaid kaadreid. See juba puudutas otseselt mind. Nädala pärast määrati mind meie instituudis sektorijuhatajaks (osakonda toona veel polnud, selle moodustasin ma hiljem ise). Seejärel tuli

doktori väitekiri. Korter. Artiklid. Raamatud. Komisjonid. Toimetused. Välisreisid. Kõik see oli hiljem. Ja mina võtsin kõike nagu enesestmõistetavat. Ja võrdlesin oma olukorda välismaiste professorite omaga, pidades oma elulaadi kerjuslikuks ja pealesunnituks. Ja võisin sellest isegi valjusti rääkida. Selline aeg oli tulnud! Kõik rääkisid nii! Isegi Vaskin.

Ent siinkohal tahan rääkida muust. Nagu hiljem teada sain, toimus minu poolt mainitud nõupidamise järgsel päeval Mitrofan Lukitši eesistumisel veel hoopis kinnisem nõupidamine, kus kõneldi vankumistest, kõhklustest, järeleandmistest, taganemistest jne, kutsuti üles suurendama valvsust, tugevdama parteilist printsiipiaalsust jne ning töötati välja asjakohased meetmed. Seal esines ka Vaskin. Ja nimetas nende nimesid, kellel tuleb hoolega silma peal hoida. Ja nimetas esmajärjekorras mind. Mind ei üllatanud üldse see, et üheaegselt viidi läbi kaks vastassuunalist nõupidamist ja töötati välja meetmed, mis paralüseerisid teisi meetmeid. Meil käib see asja juurde. Sellega olen ammu harjunud. Näiteks Stupaki isa sai ühel ja samal päeval Lenini ordeni ning heideti parteist välja (ööselt arreteeriti). Mind ajas marru Vaskini käitumine. Ja ehkki ta vandus jumalakeeli, et mingit nõupidamist pole olnud, ei uskunud ma teda, sest sellest lobises kogu Moskva. Pärast seda läksid meie teed lahku. Algas minu liberaalne karjäär. Algas liberaalne aeg. Vaskin oli teinud panuse valele hobusele. Peaaegu kakskümmend aastat oli Vaskin heidetud varju ja tundmatusse. Ja kogu selle aja eputasin mina avalikkuse ees. Kujutan ette, kui palju kogunes temas vihkamist minu vastu! Muidugi tegi ka Vaskin selle aja jooksul edusamme. Ent suure mahajäämusega ja väiksemates mastaapides, nii-öelda tagahoovis.

UUED PROBLEEMID

Kirjatahtede vahed osutusid ühe külje poolt (ja nimelt „Elagu kommunism“ küljelt) väga mugavaks kohaks noorte armukohtumisteks ning teiselt poolt (ja nimelt „kogu inimkonna helge tulevik“ küljelt), mis osutus kohviku Molodost ja veinikaupluse läheduses olevaks, kohalike alkohoolikute joomakohaks. Vahed olid ehitatud selliselt, et armastajaid ja joodikuid võis näha ainult möödatuhisevatest autodest, millest neil polnud sooja ega külma. Rahvamalevlaste ja miilitsate katsed seda liiderlikkuse kollet likvideerida ei kandnud vilja, sest armastajad ja joodikud sõlmisid nendega sõbralikud suhted. Seejärel ilmusid Loosungi kanti teatud sorti neidised. Sõna „helge“ all hakati kaubitsema narkootikumidega. Aga sõna „kommunism“ vallutati varsti peaaegu täielikult homoseksuaalide poolt. See ajas töötajate kannatuste karika pilgeni täis. Võeti vastu otsus ümbritseda Loosung metallvõrega ja lasta sellesse elektrivool. Ent selleks ettenähtud vahendid löödi erinevates projekteerimisinstantsides läbi ja tuli piirduda tavalise puittaraga, okastraadiga ülaosas. Paraku see abinõu vaid tugevdas ühiskonna objektiivset tendentsi liiderlikkusele ja joomarlusele (nagu märkis Dima), sest tarast kisti sedamaid lahti mitu lauda läbikäiguks ja kuna päeval ajal ei olnud tara taga võimalik midagi näha, muutus Loosung kogu ööpäevaks hooramise koldeks. Sinna hakkasid regulaarselt ilmuma välismaalased, ärikad ja iseenesest mõista koputajad. Terendas perspektiiv muuta Loosung mingiks rahvusvaheliseks salongiks. Selle alaliseks kundeks sai tuntud KGB ajakirjanik Vladimir Kui. „Rentsli“ kunstnikud otsustasid korraldada oma järgmise näituse Loosungi territooriumil, demonstreerides sellega oma lojaalsust nõukogude võimule. Linnakomitees toimus kinnine nõupidamine, kus tuli tati meelde Jagoditsõnit ja otsustati, et too ei olnudki nii väga mööda pannud.

SAŠKA

Saška on minu poeg esimese naisega. Kui lahutasime, püüdis ta ema kõigi vahenditega kujundada temas vihkamist minu vastu. Naine jälgis hoolikalt iga minu publikatsiooni, et koorida minult seadusega ettenähtu („talle kuuluv“). Ja sai minult selliseid alimente, et sellist palka ei saanud alati isegi teaduse kandidaadid. Kuid samal ajal elas Saška poolnäljas ja käis kohutavalt riides. Püüdsin talle toidulisa anda ja hilpe osta, ent sellest ei tulnud midagi head. Saškal oli keelatud minu juures olla. Ent ema eest salaja hakkas ta pidevalt minu pool käima. Midagi tõmbas teda minu suunas. Meie kohtumised muutusid süstemaatilisteks. Nüüd veedab ta suurema osa ajast meil. Kõige järgi otsustades saadaks ema ta nüüd meeleldi üldse meie juurde. Kasutades oma sidemeid kõige kõrgemates instantsides, tegin katseid ta enda juurde sisse kirjutada, ent midagi ei tulnud välja. Kummaline, isa ei saa poega enda juurde sisse kirjutada, ehkki pojal juba on Moskva sissekirjutus! Anton rääkis, et imelik pole niivõrd see, vaid see, et ma vaikin sellest oma kirjutistes.

„Varsti on töölesuunamine,“ räägin mina. „Millised on su perspektiivid? Võib-olla aitan? Mul on teie dekaaniga head suhted. Kuidas oleks aspirantuuriga? Kui sa ei taha ajalukku, võib ajaloolisse materialismi või teaduslikku kommunismi. Võimalusi on.“

„Ei, ei taha,“ räägib Saška. „Saad aru, edukate inimeste lapsed on tihti ilma jäetud igasugustest stiimulitest teha ükskõik missugust karjääri. Saad aru, ma ei ole ju väike laps. Üht-teist jagan ise. Kogu meie ajalooteadus on peaaegu täielik vale ja võltsing. Ja seal, kus seda ei ole, on kohutav igavus. Mind huvitab meie sajandi Venemaa tõeline ajalugu. Mul õnnestus lugeda midagi tõelist ja ma ei suuda seda enam muuta. Näita mulle kätte koht, kus saaksin seda õppida tõelisele teadlasele kohaselt ja ma lähen sinna kõige madalama palga eest. Sa ei tea sellist kohta. Ja mina ka ei tea. Amalrik¹⁴? Guljajev? Aga nemad on erandid. Pealegi on nad dissidendid. Esimene neist on kaks korda istunud, teine kõigest korra. Kuid tal on väljavaated uuesti istuma minna.“

Püüan talle selgitada, et meie ajal ei saa elada sirgjooneliselt, et vaja on olla paindlik, et peab oskama salatseda ja mingiks ajaks kohaneda, üldiselt peab olema mees. Sest ka minul ei ole kerge. Elada on ju vaja. Vastasel korral ei tee midagi ära. Ta toob kõigutamatud vastuargumendid: aga Solženitsõn, aga Sahharov, aga Šafarevitš, aga Turtšin¹⁵ ... Ta loetleb kümneid nimesid, enamus on mulle tundmatud. Ta räägib, et iga korralik vene inimene on kohustatud neid nimesid teadma ja mäletama. Küsin, ega ta ometi taha dissidendiks hakata. Ta räägib, et on kahjuks selleks liiga nõrk, teab liiga vähe ja ei saa peaaegu millestki aru, et ta esialgu tahab natuke aega elada, vaadata ja mõelda. Ja et selliseid nagu tema on praegu palju. Aga mina ei usu sellesse, et neid on palju. Kus nad on? Mina neid ei näe, ehkki puutun tihti noortega kokku ja pakun neile ajendit anda endast märku kasvõi vaevumärgatavate vihjetega. Noorus tuubib hoolega marksismi ja teeb eksamid tavaliselt neljale või viiele. Väga harva kolmele. Peaaegu mitte kunagi kahele.

„Kuid ka mina olen täielik oivik,“ räägib Saška. „Ja ajamatis on mul viis ja teaduslikus kommunismis ja NLKP ajaloos. Guljajev muide, oli nimeline stipendiaat.“

KARTULID

Kui läksin turule kartuleid ostma (tunnistan, et seda juhtub sageli), peatus minu kõrval must Volga, millel oli KK või KGB number. Mind hõikas inimene, keda ma kohe ära ei tundnud.

„Ohoo,“ ütlesin mina. „Oled suureks ülemuseks saanud. Personaalne?“

¹⁴ Andrei Amalrik (1938–1980) – ajaloolane, dissident, ajakirjanik, dramaturg, poliitvang, poliitemigrant.

¹⁵ Valentin Turtšin (1931–2010) – füüsik, dissident, poliitemigrant.

„Aga kuidas muidu! Noh, kuidas elad, vanapoiss? Müristad üle kogu maailma. Upsakaks oled läinud. Oleksid kasvõi mõnikord helistanud!“

Hakkasime juttu ajama. Kui mu vestluskaaslane sai teada, et lähen kartuleid ostma, päästis ta valla vihase kõne: kuidas nii võib, et professor, peaaegu akadeemik ...! Seejärel kihutas minema, ikkagi oma telefoninumbrit andmata.

Kodus jutustasin sellest loost.

„Kas tõesti seesama igerik mats,“ imestas Tamurka. – „Ei ole võimalik! Vaat näed, kõik sulid ja andetud jõuavad elus edasi, aga sina oled siamaani ...“

„Oota natuke,“ ütles Lenka, „valitakse isa korr-liikmeks ja saame juurdepääsu kinnisesse jaotlasse. Oh, kuidas me siis mustast kalamarjast isu täis sööme!“

Ämm ütles, et siin pole põhjust ajutiste toitlustus-ilmastikuliste raskuste üle hambaid teritada. Vaat järgmisel aastal tuleb hea viljasaak ja ...

„Ning kinnised jaotlad tehakse doktoritele ja professoritele,“ ütles Lenka. „Ainult järgu võrra madalamad. Aga aasta pärast, kui viljasaak tuleb veelgi parem, seatakse need jaotlad sisse kandidaatidele ja dotsentidele. Ja muidugi järgu võrra veel madalamad. Ja seal, vaata, viiakse kõik kaardisüsteemile, et küllusest üle ei söödaks.“

„No oled sina ikka õelusehunnik,“ ütles Ämm. „Vaata kui lähen su komsomoliorganisatsiooni ja räägin ära.“

„Sa ei julge. Sest siis kihutatakse su lapselaps koolist minema. Sul endal hakkab halvem.“

Ja seejuures ei saa kuidagi pidada mu Ämma retrograadiks, aga Lenkat progressistiks ja kriitikuks. Vaat näiteks tuli Ämm koju ja hakkas torisema.

„Missuguseks küll inimesed on läinud! Jooksevad, kiirustavad ja tõuklevad! Keegi teed ei anna. Tormavad mööda...“

„Aga kuidas siis, memm, teisiti saab,“ räägib Lenka. „Kui käituda sinu soovide kohaselt, peaks inimvool liikuma kõige aeglasemalt kõndiva inimese kiirusega. Aga nii ei saa. Elu jääb seisma.“

Märkasin korduvalt, et paljudes küsimustes esineb kaasaegne noorsugu palju suurema kommunismi apologeedina kui pimedusjüngritest vanakesed. Vanakestel on säilinud veel mõningane idealism. Noorsugu lähtub tõsiasjadest ja nende loomulikkusest. Näiteks isegi meid erutavad karjerismi probleemid. Noorsoo jaoks sellist probleemi ei ole. Nende jaoks on ainult isikliku elu korraldamise probleemid. Ja sel juhul ei mahu need nende maailmapilti ega piina hinge. Vaat sellepärast ma mõtlen, et kõik selliste inimeste, nagu Solženitsõn ja Anton, ideed ja pingutused on määratud hukatusele ja unustusele. Loomulik põlvkondade vahetus viib selleni, et inimkond hakkab kommunistlikku olmet vastu võtma peaaegu nagu looduse poolt antud elukeskkonda. Solženitsõni, Sahharovi, Šafarevitši ning nendetaoliste kannatused ja mõtted on vaid peegeldus mõningatest minevikuideaalidest ja veel lääne säilmetest meie neist võõrandunud ühiskonnas. Sellest vaatepunktist on õigus neil, kes hindavad meie opositsionääride tegevust kui (lõppkokkuvõttes) klassivõitluse ilmingut. Muidugi ei tule siin vulgariseerida ja vaadelda näiteks Solženitsõnit kui rahvusvahelise imperialismi käsilast. Ent sisuliselt ei pääse sellest kuidagi. See on samuti reaalne fakt.

Nii mõtlesin ma oma hinge pealispinnal, aga selle põhjas kihasid sapised mõtted: aga sa, vennas, valetad, otsid õigustusi, otsid alatuse formuleeringut ... Otsin! Noh ja mis siis? Kas mul pole õigust seda teha? Muidugi on õigus. Ja otsi siis. Ainult ära vingerda. Tunnista endale ausalt ja muutu Vaskiniks, Korõtoviks, Ivanoviks, Tvaržinskajaks. Ja ära tõmble!

JUMALAST

„Onu Anton,“ räägib Lenka, „aga miks mõtlesid inimesed välja Jumala?“

„Küsi isalt,“ räägib Anton, „tema on selles osas spetsialist.“

„Papa arvab, et inimesed mõtlesid Jumala välja selleks, et valitsevatel klassidel oleks mugavam eksploateeritavaid ohjes hoida. Kas teie mõtlete ka nii?“

„Ei, mitte nii.“

„Aga kuidas?“

„See on pikk lugu. Esiteks mõeldi jumalad välja juba ühiskondades, mis marksismi kohaselt olid veel klassideta. Teiseks mõeldi välja erinevaid jumalaid. Ja siin ei ole asi lihtsalt selles, et need religioonid olid ja on erinevad, ent üheõiguslikud (võrdõiguslikud, ütleme nii). Kristlik Jumal – see on eriline jumal kõigi teiste seas, kuna ainult tema kaudu on loodud lääne tsivilisatsioon kui paljude indiviidide eriline sotsiaalne organisatsioon, millel on oma Mina tunnetus. Selles mõttes Jumalat välja mõeldes (st just sellist Jumalat välja mõeldes) mõtlesid inimesed end välja sõltumatu isiksusena. See oli väljamõeldis, midagi kunstlikult loodud.“

„Aga mida kõigest sellest järeldada? Ma ei pea silmas seda ... meie tühja-tähja, vaid midagi korralikku?“

„Enne revolutsiooni olid Venemaal suurepäraseid kirjanikud, kes nii või teisiti käsitlesid religiooniküsimusi. Florenski, Berdjajev, Merežkovski, vennad Trubetskoid, Rozanov, Šestov ... Loe algatuseks Dostojevski „Legendi Suurest Inkvisiitorist“ „Vendades Karamazovites“.“

„Aga kas Te ise usute?“

„Raske küsimus. Tahan uskuda, aga ei suuda. Ma ei võta oma tegude sooritamisel Teda arvesse kui reaalselt fakti, ent püüan käituda nii, just nagu Ta näeb kõike ja ma ei taha, et mul oleks Tema ees häbi. Kriitilistel hetkedel pöördun abipalvega Tema poole ja loodan Tema peale. Üldiselt ei ole Jumala probleem loodusteaduslik probleem. See on minu jaoks mu enda vaimsuse probleem, minu Mina probleem, nii-öelda minu südametunnistus. Arvan, et paljude jaoks on see probleem samasugune. Marksism heidab religiooni kõrvale. See on tema õigus. Religiooni võib riigi jõupingutustega hävitada. Kuid ei saa hävitada vaimsuse fakte, mis omal ajal sünnitasid kristliku religiooni, hävitamata inimese kujutluspilti endast kui iseseisvast väärtusest. Jumala tunnustamine on mulle samaväärne tundega, et mul on südametunnistus.“

„Järelikult on mingisugune religioon vajalik?“

„See on võimalik.“

„Aga kas marksism ei ole religioon?“

„Marksism tõrjub religiooni välja, ent ei asenda seda. Marksism ei ole religioon. See on antireligioon. Mitte selles mõttes, et see on nagu teadus religioonile vaenulik. Marksism ei ole teadus. Ja teadus ei ole meie päevil religioonile vaenulik, ta ei hülga seda kuidagi. Marksism on ideoloogia, ent antireligioon. Selles mõttes, et on genereeritud vaimsuse ilmingutest, mis on vastupidised religiooni tekitanud ilmingutele, ja kultiveerib ise neid ilminguid. Näiteks religiooni seisukohast pole õigustatud vägivald ühe mitte milleski süüdi oleva inimese suhtes mitte mingite tulevaste hüvedega miljonitele inimeste ja kogu inimkonna heaks. Heites kõrvale absoluutse moraali, kultiveerib marksism inimeses nii või teisiti võimet sellist vägivalda ellu rakendada, varjates seda sõnadega rahva hüvangust. Sellega osutub vältimatult seotuks vale, mida samuti faktiliselt õigustatakse ja esitatakse silmakirjalikult tõe pähe. Ja nii kõiges, mis puudutab tsivilisatsiooni rafineeritumaid saavutusi inimese isiksuse osas.“

„Kuid ega inimesed ilma asjata religiooni vastu võidelnud?! Ja head inimesed! Ausad ja targad!“

„See on teine asi. Seksuaalselt tagasihoidlike ja vaoshoitud inimeste ühiskonnas võib vabaarmastust jutlustades paista eesrindliku ja progressiivsena. Hea on jutlustada muret rahva heaolu pärast, istudes uhkes elutoas küllusliku söögilaua taga ilusate ja hästi riides naiste seltskonnas. Ühiskonnas, kus on tugevalt välja arenenud religioosne-moraalne teadvus, esineb ateismi propageerija kui valgustaja, inimkonna hüvede eest võitleja, pimedusejüngrite

vaenlane jne. See on üks asi. Ja teine asi on ühiskond, kus on põhjalikult hävitatud religioosne-moraalne teadvus ja kus on vaimne nälg just selle järele. Näljane vajab leiba, aga mitte loba sellest, kuidas me täis õgides end sellega tapame.“

Säärased jutuajamised on meie majas tüüpilised. Ning tihti pärast seda jään ma Antoniga üksi ja käin peale, et need lõpeksid. Lepime kokku, et Anton ei hakka meil käima. Ent kahe-kolme päeva pärast märkame me kõik, et Zimin pole juba ammu tulnud, lapsed jooksevad telefoni juurde ja teineteise käest toru ära rebides karjuvad, et Anton viivitamatult tuleks. Ja koos Natašaga muidugi. Oleme igatsema hakanud!

LAHIGUMEHED MEENUTAVAD

Seoses Võidu eelmise „ümmarguse“ juubeliga palusid seinalehe toimetuse kutid, olles unustanud varasemad õppetunnid (muide, need olid hoopis teised inimesed, nii et neil polnud üldse midagi mäletada või unustada), Antonil uuesti midagi kirjutada. Ja Anton, endalt aastate koormat maha raputades, esitas neile käigu pealt luuletuse. Keegi ei uskunud, et see oli improvisatsioon. Ent mina tunnen Antonit, ta ei valeta kunagi. Luuletust muidugi ära ei trükitud. Siin see on:

Kuis tegu sangarlikku sooritada,
Nad lakkamatult vatrasid.
Ent mina (mis siin pattu salata?)
Vaid öisest hüppeskäigust unistasin.

Et leida naisuke, ükskõik missugune.
Ja aega raiskamata kohe omaks teha.
Pool liitrit samagonni kahas hävitada,
Pläru keerata. Käist peale nuusutada.

Kui aga saabus meie tund,
Nad tagalas või staabis end sisse seadsid.
Ja üldse mitte lahingusse, karjuma „hurraa,
Vaid vargsi eide kleidi alla pugesisid

Ja mulle, et neil lõbusam oleks elada,
Nad andsid käsu sooritada vägitegu
Löö välja vaenlane. Ning viruta ja purusta.
Ei sammu tagasi. Sa seisa surmani.

Kui kiirelt aastad möödusid...
Ja võidu kuulsusrikkal aastapäeval,
Kes ellu jäid, need kokku tulid,
Ei poisikesed enam, vaid vanaised nad.

Nad kõik on muidugi aukraadides
Lampassid, medalid, aumärgid, ordenid.
Ja nüüd nad meenutavad olnud päevi
Ja lahinguid, kus vapralt võideldi.

VEENE VÄISANG

Dima pani ette võtta kasutusele eriline termin „väisang“ (termini „külalislahkus“ asemel), et nimetada spetsiifilist vene ajaveetmise viisi – üksteisel külas käimist. Väisangul (nagu ta selgitas) pole midagi ühist külalislahkusega. Meie oleme näiteks täiesti külalislahkusetud

inimesed, ent tolkneme alatasa kellegi juures külas ja võtame ise sagedasti külalisi vastu. Seejuures käime sugugi mitte nende inimeste juures, keda me armastame või tahame näha. Ja tihti võtame vastu inimesi, kes on meile antipaatsed. See on puht sotsiaalne nähtus. Mis on selle olemus? Siin on vaid mõned aspektid, mis seda selgitavad (kasvõi osaliselt). Kinno minna – mõttetu asi. Vähegi talutav film vilksatab vaid kord aastas. Aga kõik ülejäänud on rämps. Varem vähemalt näidati palju välismaa filme. Nüüd enam mitte. Teater? Haruharva on head etendused, kuid sinna pääseda on praktiliselt võimatu. Piletid lähevad välismaalastele, ülemustele ja oma inimestele. Teatreid on piisavalt, aga vaadata pole neis, nagu ka kinos, midagi. Sama pilt on muusikas, kujutavas kunstis ja kirjanduses. Kui meil juhuslikult trükitakse midagi head, tormab kogu Moskva ajakirjanumbrite järele, mida juba ei saa osta või raamatukogust laenata. Ja ka need on enamasti paljastuslikud teosed. Nendega kaua välja ei vea. Televiisor? Hoki, jalgpall, kommtöö lööklased, põllumajanduseesrindlased (aga süüa pole midagi!), kõned, koosolekud, ärasaatmised, kohtumised ... Varem vähemalt näidati kriminulle, välismaa filme, originaalsete artistide esinemisi (meie omade ja välismaiste). Nüüd enam peaaegu mitte. Välismaalased, keda meile praegu näidatakse, erinevad meie omadest vähe. Lääne kultuuri selekteeritakse meie jaoks sellisel kujul ja hulgal, et see ei õnnestaks meie tõekspidamisi ega kutsuks esile soovimatuid võrdlusi. Restoranid ja kohvikud? Esiteks reeglina on need järeledad. Lisaks sellele on seal järjekorrad. Ja teenindus on eemaletõukav. Aga kõige viisakamatesse ei ole üldse võimalik sattuda. Ja on kallis. Ja suletakse vara. Ühesõnaga, võta ükskõik mis kandi pealt, järeldus tuleb välja üks: minna külla ja kutsuda endale külalisi. Seejuures ei ole väisang üksnes oludega peale sunnitud, see etendab ka positiivset rolli: infovahetus, mida ei saa teada ajalehtedest, vajalike sidemete alalhoidmine, majandusküsimuste arutamine, vajalikkuse tunne (üldise vastastikuse isolatsiooni ja isiksuse väärtusetuks muutmise tendentside juures on see väga oluline), mingi loomingulise potentsiaali realiseerimine (luuletused, anekdootid, jutustused, joonistused jne). Ja muidugi maitsev toit. Tavaliselt püütakse külalistele pakkuda parimat. Toimub isegi omapärane võistlus. Naised näitavad ennast, st oma tualette. Praktiliselt pole neid kusagil näidata. Aga nende peale kulutatakse mitte just vähe vahendeid. Kahju, lähevad tühja, sest mitte keegi ei näe! Ja enesekehtestamine. Näiteks õnnestus kellelgi välismaal käia. Rahulolu muidugi. Ent veelgi suuremat rahulolu tekitab see, et teised saavad teada, et hakkad jutustama oma reisist ja mõne aja oled tähelepanu keskmes. Ühesõnaga, vene väisang on spetsiifiline sotsiaalne nähtus. Teen kohe klausli: ma ei saa hinnata selle levikut riigi erinevate kohtades, nagu ka ühiskonna erinevate kihtides. Tean ainult, et see on iseloomulik nähtus Moskva intelligentlik-ametnike ringkondades. Tõenäoliselt esinevad variatsioonid sõltuvalt kohast, elanike kihist, aastaajast, rahvuslikes eripäradest jne.

„Naljakas,“ räägib Dima. „Oleme kahekümnenda sajandi ja tsiviliseeritud riigi inimesed, kuid räägime endast nii, otsekui tegeleksime mingi hiljuti avastatud metsiku hõimu elu kirjeldamisega: tuld saadakse hõõrumisega, toitutakse putukatest ja juurikatest, naised valmistavad toitu, mehed käivad odadega jahil ...“

„Pole siin midagi naljakat,“ räägib Anton. „Eituse eituse. Me olemegi metslased. Me oleme mingis mõttes jälle sattunud inimkonna ajaloo põhja. Ja meil on uuesti vaja läbi käia kogu teekond, mis viib tsivilisatsiooni tekkimise ja arenemiseni. Kuid ise me seda veel ei tea. Ja läänes ei teata seda enam. Nii et meie olme ja tootmiselu tõetruu kirjeldamine kuni pisimagi üksikasjani on suur asi eneseteadvustamiseks ja selle teadvustamiseks, mis asi on kommunism.“

„Noh, see pole veel kommunism,“ räägin mina. „Kommunismi ajal seda ei tule. Kommunismi ajal, nagu sulle on teada ...“

„Meil on juba ammu tõeline kommunism,“ räägib Anton. „Ja igauhelt tema võimete kohaselt. Ja samuti igauhele tema vajaduste järgi. Ammu on vaja aru saada, et kõik need on tühjad fraasid, mida võib risti-rästi tõlgendada. Meie ühiskond määrab ise kindlaks, millised

on sinu võimed ja vajadused. Me kõik oleme ära jagatud lahtritesse, auastmetesse ja rakukestesse. Ja meie sotsiaalses seisundis määratletakse kõik muu, mis meie elu puudutab. Korõtovid sõitsid Itaaliasse puhkama. Aga kas sina oma rahade juures poleks saanud seda endale lubada? Isegi mina oleks saanud, oleksime tagasihoidlikumalt elanud ja säästnud. Te valmistute sõitma Bulgaariasse Kuldsetele Liivadele. See oleks meile hõlpsasti jõukohane olnud. Ent ... Kanareikin on sinuga võrreldes täielik kretiin. Kuid tema on akadeemik. Ja igal pool, kus tuuakse esile meie väljapaistvad filosoofid, on tema. Aga sina pole igal pool. Ja kui te kuskil kokku puutute, läheb tema alati sinust eespool. Anna mulle andeks, aga Lebedev on meist kõigist mitmekordselt üle. Aga teda peaaegu ei mainita. Ja isegi kui mainitakse, siis sina paistad temaga võrreldes geeniusena. Ühiskond teab, missugused on kellegi võimed ja vajadused.“

„Sina, Anton, oled nupumees,“ räägib Dima. „Kukub välja naljakas olukord. Vaat ametlik seisukoht on: teaduslik kommunism (st teadus kommunismi kohta) on loodud sada aastat tagasi, aga kommunismi ennast kui tõelisust veel ei ole.“

„On nähtavad piirjooned, erinevad ilmingud,“ räägin mina.

„Jaburus,“ räägib Anton. „Kommunistliku ühiskonna all mõeldakse empiirilist nähtust, aga mitte abstraktset süsteemi. Iga teadlane tunneb aabitsatõde: kui pole objekti, siis ei saa olla empiirilist (rõhutan) teadust selle kohta. Maja, masina projekt? Projekt ei ole teadus, saa sellest aru! Projekti võib teha teadust kasutades, ent ise ei ole see teadus. See on projekt ja ei midagi enamat. Empiirilised teadused avavad uuritavate objektide universaalsed seadused. Teadust kasutades võib koostada mingi tulevikuühiskonna projekti. Näiteks kasutades sotsioloogiat, psühholoogiat, ajalugu ja loodusteadusi. Koostada teaduslikult põhjendatud projekti. Ent see, mida te nimetate teaduslikuks kommunismiks, pole isegi teaduslikult põhjendatud projekt. Just nimelt kaasaegse teaduse seisukohalt on see rämps, kui seda sõna-sõnalt võtta. Ja meie isiklik kogemus kinnitab, et see on puhtalt ideoloogiline väljamõeldis. Ent teisest küljest on see ühiskonnatüüp, mis meil on faktiliselt välja kujunenud (seda ma nimetangi reaalseks kommunismiks), täiesti teaduslikult läbi uurimata. See, mida me teiega vahetevahel sellest räägime (sealhulgas väisangust) ongi sellest teadusliku arusaamise algus. Kuid kõigest algus. Faktide kogumine. Just selle ühiskonna teaduslik uurimine avastab fakti, et kindlaksmääratud (ja lisaks sellele ainsas realistlikus, terves) mõttes on siin realiseerunud kõik ideoloogilise („teadusliku“) kommunismi ideaalid ja põhimõtted. Riik ja parteid on välja surnud selles mõttes, et on minetanud poliitilise iseloomu. Moraal ja õigus kui tsivilisatsiooni ja inimeste üksteise eest kaitsmise produktid on välja surnud ning asendunud pärisorjastatud olendite mingisuguste „tehniliste“ käitumisreeglitega. Kõigil on võimalus arendada oma võimeid ja rahuldada vajadusi, ent mõistlikes piirides, mis on sätestatud ühiskonna poolt. Meil tegelikult teostab valdav enamus võimu vähemuse üle. Tõsi, seejuures ta vägistab end ise, lubades mõnikord väga vähestel inimestel end omatahtsi mõnitada. Ent need on juba pisiasjad. Meil pole isegi raha marksistlikus mõttes. Mis raha see on, kui ühe ja sama summa eest saad sina rohkem kui mina, kui sina saad raha eest midagi, aga mina ei saa!“

„Olen sinuga täielikult nõus,“ räägib Dima. „Mulle kui loodusteadlasele on kõik see absoluutselt selge. Teaduslik arusaamine ühiskonnast ei seisne selles, et võtta aluseks tööpingid, masinad, traktorid ja muu selline, vaid eelkõige selles, et tuleb lähtuda reaalistest empiirilistest faktidest. Aga millises suhtes need omavahel on, seda on vaja veel avastada, ent mitte apriourselt omistada. Kes teab, võib-olla osutub just ideoloogia antud ühiskonna jaoks määravaks? Ideoloogia on samuti empiiriline fakt. Marxil on palju huvitavaid ideid ja oletusi. Ent need uppusid ideoloogilise rämpsu merre. Aga viimase põlvkonna marksistid on üles puhunud just ideoloogilise aspekti. Ja meil on see tehtud riiklikuks ideoloogiaks.“

„Kuid ideoloogia on samuti vajalik,“ räägin mina.

„See pole mitte niivõrd vajalik,“ räägib Anton. „See on samuti reaalsus, millega tuleb arvestada ja mida on vaja tundma õppida kui empiirilist fakti.“

Siin ei suutnud ma enam välja kannatada. Süüdistasin kõiki oma vestluskaaslasi aabitsatõdede – mateeria, teadvus, ideaalne jne – mittetundmises.

„See on kurat teab mis,“ ütles Dima. „On justkui normaalne inimene. Mitte rumal. Aga tasub vaid natuke torkida, tekitab ta sellist haisu, et isegi Kanareikin näib mõttehiiglasena. Me ju ei võta sinult ära su ameteid ja palka. Kirjuta pealegi oma raamatuid. Ole, kes tahes. Siin pole jutt sellest. Omavahel võime avameelselt rääkida. Võtame probleemi: kas antud ühiskonna seisund on normaalne, kas see taastoodab end edaspidi, kas massirepressioonid on siin normiks, kas sõnavabaduse puudumine on siin normiks, kas inimeste kinnistamine on normiks jne. Sinu marksism ei suuda sellele ausat vastust anda. Siin on vajalik teadus, tõeline teadus. Miks? No kasvõi selleks, et kuidagi oma elu planeerida. Kasvõi ühiskonna väikese osa jaoks. Kellele see pole vajalik – ärgu õppigu tundma. Kuid meie ühiskonnas on teatud osa, kes tunneb selle suhtes teravat vajadust. Me ei räägi ju esimest aastat sinuga sellest. Ainult sellest me räägimegi. Professionaalne huvi? Jaburus! Isegi sinul on see – inimlik huvi. Aga sinu Saška? Aga Lenka? Aga mina? Küsiks, mida on mulle seda vaja? Ent ma ei maga öösiti, mõtlen. Ega inimesed asjata selle vastu huvi tunne. Maailm on ärevuses kommunismi edusammudest ja tahab teada asja olemusest. Muide, mitte Solženitsõni raamatud ei äratanud huvi meie vastu, vaid vastupidi, just maailma loomulik huvi kasvava kommunismiohu vastu kindlustas Solženitsõni raamatute menu ja huvi tema vastu.“

Televiisorist hakati näitama mingis tehases toimuvat miitingut tehasele ordeni omistamise puhul. Miitingule olid kohale tulnud kõik kõrgemad juhid eesotsas Tema endaga.

„Miks nad karjas kohale voorisid,“ imestasin mina.

„Kuidas miks,“ pani Dima mu hämmastust imeks. „Seal oli ju enne kongressi tohuvabohu. Midagi streigi taolist. Vaat nüüd neile mett moka peale määratakse.“

Näidati miitingu presiidiumi, täiesti ühetaolised mühaklikud pundunud sihverplaadid ja ordenid, ordenid, ordenid.

„Issake!“ ei pidanud Tamurka vastu. „On ikka lõustad! Kust küll sellised välja võetakse?!“

„Ise toodame,“ ütles Dima. „Tüüpilised nõukogude lõustad. Siin ta teile on, see kommunismi nägu. Imetlege!“

ÄMM

Minu Ämm on tüüpiline nõukogude pensionär ja nõukogude võimu kõige kindlam tugisammas. Ja temast ei tasuks rääkidagi, kui ta ei kuuluks nõukogude teadlase loomungulise töö oluliste tingimuste hulka.

Niisiis, minu Ämm – endine teeneline kirjanduse ja vene keel õpetaja, kõrgeima intelligentsustasemega naine. Paar aastat tagasi läks ta (aga Lenka räägib, et sai kinga) väljateenitud vanaduspuhkusele, täiendades niigi ülepaisutatud nõukogude terrorist-pensionäride ridu. Oo, nõukogude pensionär – ennenägematu nähtus inimkonna eelnevas ajaloos, keda pole veel ilukirjanduses kirjeldatud ja teaduse poolt läbi uuritud. Mõningane kategooria nõukogude inimesi (ja väga tähelepanuväärne) elab ebatavaliselt kaua, ent juba ammu enne pensionile minekut kaotab võime kui mitte normaalselt, vaid isegi natukenegi talutavalt töötada. Räägitakse, et tööliste seas minnakse pensionile meelsasti, sest töötada pole just kerge. Ent töölisi pole ju kuigi palju. Aga teenistujate ringkondades, mis moodustavad hiigelsuure osa elanikkonnast, aetakse pensionile tavaliselt suurte raskustega. Ja vaat pensionile kihutatud teenistujad (sealhulgas teadlased, õpetajad, arstid, professorid,

polkovnikud jne) on täies jõus ja tulvil teenistuslikku energiat ning pürgivad tegelema ühiskondlikult kasuliku tööga. Muidugi võimalust mööda ja korraliku palga eest. Selline pensionär suundub igat sorti komisjonidesse, komiteedesse ja nõukogudesse. Ja mängib seal kaugeltki mitte kõige väiksemat rolli. Näiteks omal ajal viidi peamiselt pensionäride kätega läbi „tööpõlgurite“ vastast kampaaniat. Aga kui teil on vaja sõita välislahetusse, siis siin pole võimalik pensionäre vältida. Teid kutsutakse kindlasti partei rajoonikomitee komisjoni. Aga seal on pensionär. Ja hakkab sind (seal pöördutakse teie poole ainult sinatades) pinnima. Aga kus asub Austraalia? Missugune on Belgia riigikord? Aga mida ütles seltsimees see ja see selle ...? Ja katsu mitte vastata! Või proovi vähemalt mitteaustavalt suhtuda sellisesse marasmaatilisse rottis!... Kuid naaseme Ämma juurde.

Pensionile minnes otsustas Ämm täies kooskõlas meie propagandaga, et nüüd on talle võlgu kõik ja kõige eest, sest ta on selle ära teeninud. Ja mõistagi tuleb talle loovutada ühistranspordis istekoht. Ja ehkki tal polnud vaja kuhugi sõita, otsustas ta kohe oma õigust realiseerida. Haarates endaga kaasa Lenka (too jutustas meile hiljem sellest), ronis Ämm võrdlemisi tühja metroovagunisse ja võttis kirev ohvri – võrdlemisi noore habemikust mehe. Habemega – järelikult intelligent, nendesamade seast. Kaabakas muidugi. Ja muidugi mühakas. Sellistele on vaja õpetust anda! Ülekäte on läinud! Keegi tütarlaps pakkus Ämmale istet, ent see teda ei rahuldanud. Tema peab istekoha võtma lahinguga! Ämm trügis sihikule võetud ohvri suunas ja hakkas toda kuningkobra pilguga põrnitsema. Mõne aja jooksul mees ei märganud (tegi muidugi näo!) enda kohal kõrguvat ohtu. Siis aga nägi, et tema ees seisab mitte veel vana ja võrdlemisi kena välimusega naine ning valmistus püsti tõusma ja tolele galantselt kohta loovutama. Ent ei jõudnud.

„Mühakas,“ ütles Ämm. „Ennäe, kus on end laiali laotanud! Ja teeb näo, lurjus, et ei näe otse tema ees seisvaid vanemaelisi naisi! Küll on ikka noorsugu tekkinud! Ülekäte on läinud! Neile olgu kõik viimseni valmis!...“

Seda kuuldes sattus mees segadusse ja unustas oma esialgse kavatsuse. Hämmastava kiirusega haaras poleemika kogu vaguni. Kuna enamik reisijaid seisis ja nende seas olid suures osas kesk- ja vanemas eas isikuid, siis nemad haarasidki initsiatiivi. Keegi nõudis istuja isiku kindlakstegemist ja tema toimetamist kuhu vaja. Keegi pani ette teatada töökohta ning ametiühingu-, komsomoli- ja parteiorganisatsiooni. Keegi kuulutas kategooriliselt, et vaja on kirjutada ajalehte fõljeton. Hakati rääkima opositsionäärdest, kritikaanidest, laimajatest ja ideoloogilistest diversantidest. Hakati manama habemeid, miniseelikuid, maksiseelikuid, midiseelikuid, kitsaid teksaspükse, laiü pükse, abstraktsioniste ja araablasti (pärast seda, kui nood polnud meid mingis asjas kuulda võtnud, lubati neid sõimata) ... Enne lõpp-peatust tõusis mees vaevaliselt püsti ja kargule toetudes vedas oma paindumatuid jäsemeid väljapääsu suunas. Reisijad jäid omi asju ajama. Ämm sõitis tagasi. Kodus lülitas ta täie valjusega sisse värviteleviisori ja hakkas kasvava huviga jälgima, kuidas hokimeeskonna „Kommunismi koidikud“ kesktormaja Robert Rõlov purustas meeskonna „Üdžavaharlalpahtakairatkor“ poolkaitsja ribid. Aeg-ajalt tõi Ämm kuuldavale sõjakad hüüded: „Šaibu, lontkõrv!“, „Kobakäpp, tvoju matj!“, „Bob, viruta talle munadesse!“ jne. Kui Rõlov viimaks ometi surus vastase väravasse litri koos väravavahiga, kargas Ämm peaaegu lakke ja ulgus läbilõikava võltssopraniga:

Hokit mängivad tõelised mehed!
Jänes hokit ei mängi!

Lenka naeris nii et vats vabises.

„Memmeke,“ hüüdis ta läbi pisarate. „Sa oled imetore! Sinust saab vahva elueit!“

Seda ei suutnud ma enam välja kannatada. Haarates kinni peast, mis oli täis tuubitud dialektilise ja ajaloolise marksismi kategooriaid, sööstin kööki Tamurka juurde.

„Anun sind, vaigista seda ... mis ta'nd oligi ... su emakest. Mina tegelen ju loomingulise tööga!“

„Noh ja tegele terviseks,“ ütles Tamurka rahulikult. Tema sind ei sega. Millega ta sind segas?! Televiisor? Nii et kõigepealt vaigista oma tüdart. Tema keerutab hommikust saadik üle kogu kvartali idiootlikke neegrimeloodiaid. Miilitsast juba käidi. Välja keerutasin ainult tänu sellele, et lubasin ülemustele ette kanda: näe, nemad ei kiida heaks meie geniaalset välispoliitikat neegrite suhtes. Kui ei meeldi, kasi kõigi nelja tuule poole. Kinni hoidma ma ei hakka. Kasi oma Štutška¹⁶ juurde!“

Štutška – too on muidugi Svetka. Kuidas ta tema kohta on välja nuhkinud? Muide, pole ta midagi välja nuhkinud. Ta vilistab selle peale. Ta lihtsalt teab, et mul on selline sekretär. Ja isegi kui mul poleks Svetkaga midagi, süüdistaks Tamurka mind niikuinii intiimsuhetes temaga. See on perekondlike suhete tavaline vorm. Poleemiline võte, nagu ütleks Dimka. Tamurkaga on mõttetu vaielda, selles veendusin juba meie kooselu esimesel ööl. Juba siis ütles ta, et võin kõigi nelja tuule poole kasida. Jooksen koridori, ajan selga oma kulunud palitu (vaja on uus osta, sest selles on juba ebasünnis ringi käia! Ja kuhu küll kaob raha?!) ja suundun Zabegalovkasse¹⁷ – meie kodu lähedal asuvasse kohvikusse Junost. Lenka toast kostavad mulle järele kolonialismist vabanenud ja sotsialismi ehitamise teele asunud Aafrika rahvaste soigumised. Vaat kes on tegelikult ülekäte läinud! Need murjanid lähevad meile veel kalliks maksma, pidage mu sõnu mees!

SÜNDMUSED

Zabegalovkas on mul mõned tuttavad, kes viibivad seal sama regulaarselt nagu mina. Kes nad on, seda ma ei tea. Ja nemad ei tea, kes olen mina. Oleme vaikimisi kokku leppinud üldse mitte rääkida sel teemal. Ühte neist kutsutakse Viktor Ivanovitšiks. Ta on natuke üle kolmekümne, kuid jätab väga soliidse ja tähtsa inimese mulje. Sellist soliidust ei saavuta minu Saška isegi vanuigi. Teist kutsutakse Edikuks. Tema, nagu ka mina, on kaugelt üle viiekümne. Ta on kiilas. Pooled nähtavad hambad puuduvad. Ent ta näeb välja nagu poisike, kes peab lugu lõbusatest naljadest ja aeg-ajalt viskab neid ise. Teab kõiki Moskvast ringlevaid anekdoote. Arvan, et ta mõtleb neid ise välja. Natuke harvem käib siin keegi Rebrov. Lihtsalt Rebrov. Tavaliselt on ta purjus. Ei räägi peaaegu midagi. Ent silmadest on näha, et ta on nagu tark koer, kes saab kõigest aru. Edasi – Lev Borissovits, väga informeeritud ja hõivatud inimene. Ta kiirustab alati. Kahtlustan, et ta pole isegi kandidaat. Ja veel on mitu ilma nimeta inimest. Mina nende seas. See on isegi lõbus. Mida nad minust mõtlevad? Arvatavasti ei midagi eriti meeldivat. Või eelkõige, et ma olen – koputaja.

Seekord kohtusime Rebroviga. Ta küsis, kuidas käsi käib. Kehitasin õlgu: nagu ikka, mitte midagi tähelepanuväärset. USAs kasvab tööpuudus. Inflatsioon. Lõuna-Ameerikas on kuskil maavärisemine. Egiptlased saatsid meid na...i. Pressisime end Angolasse. Varsti saadavad ka nood meid sinnasamasse. Solženitsõn esines järjekordse nõukogudevastase kõnega. Maailma progressiivne üldsus ... Aga meil, nagu alati, on plaaniületamised, ennakplaanid¹⁸, käikulaskmised ja kosmosesse lennutamise. Siinkohal istus meie juurde üks nimetutest.

„Igavus on meie olemise sisu,“ ütles ta. „Meie normaalne nõukogude elu on põhimõtteliselt sündmusteta. Mitte midagi erakordset meil olla ei saa. See oleks kõrvalekalduvus normist. Nagu talent. Originaalsus. Sõltumatu mõtteviis.“

¹⁶ Siin: (ilu või nips)asjake, kaval ja omakasupüüdlik naisterahvas.

¹⁷ Vn *забегаловка*, tuletatud vn sõnast *забегать* (sisse põikama, läbi hüppama) – väike püstijala veini- või õllebaar.

¹⁸ Tööalgatuses osalemise vorm, mille puhul esitasid töötajad omapoolseid ettepanekuid plaani täitmise kohta.

„Lubage teiega mitte nõustuda,“ ütles meie suureks üllatuseks Rebrov (tuleb välja, et ta ikkagi oskab rääkida!). „Erakordseid sündmusi meil juhtub. Ja mitte harvem kui läänes. Ainult et me ei hinda nende erakordsust. Vaat, näiteks saatis naine mind turule, et osta kartuleid kolmekordse hinnaga. Sest õhtul tulevad külalised, aga süüa pole midagi. Lähen mööda kauplusest „Puu- ja juurviljad“. Ja kõverdan pilkavaks muigeks suud. Juurviljad?! Ha-ha-ha-ha!... Juurviljad kaupluses?! Ha-ha-ha-ha!... *Tvoju matj!*... Ja puuviljad!! Millega neid süüakse? Ha-ha-ha-ha!... Äkki, mis oleks, kui vaatan! Ja vaatasin. Ja mida te selle kohta ütlete? Kartul!! Pakendites!! Ja sugugi mitte üleni mädanenud!! Üksikuid kartuleid võib isegi süüa!! Vaat kuidas! Aga teie räägite, et seiklusi ei juhtu! Aga vaat siin on teile teine näide – juhtum minu naabriga. Tahate, uskuge, ei taha, ärge uskuge. Kõnnib naaber mööda Lenini prospekti. Näeb – müüakse lahustuvat kohvi. Muidugi on kaasaandeks kilo mädanenud õunu. Noh, aga see on pisiasi. Peaasi on kohv. Ja vaat veel üks juhtum. Üks tuttav sai althõlma ehtsast karusnahast mütsi. Pani pähe, uhkeldab. Aga kangi all virutati talle tellisega vastu pead – bahh! Ja müts pandi muidugi pihta. Tema miilitsasse. Aga seal tehti talle akt: ise jõi mütsi maha, aga tegeleb nõukogude rahva laimamisega. Just sel ajal võttis Moskva miilits endale sotskohustuse: tagada kuritegude saja protsendiline avastamine. Kuid sooritamata kuritegu loetakse avastatuks. Terve kuu katsus instituudi aktiiv tuttavat välja aidata. Suurivaevu päästeti. Käendusele võeti. Välja lasti alles siis, kui tuttav kinkis igale miilitsa asjamehele mütsi. Nagu pärast koosolekul ette kanti, lõppes tuttava õnnetus õnnelikult. Noomitusega pääses.“

Nimetu kuulas Rebrovi naudinguga.

„Ohoo,“ ütles ta. „Ja tuleb välja, et te olete mõttetark. Annan alla! Teil on vaieldamatult õigus. Mulle ei tulnud see kuidagi pähe. Muidugi! Näiteks kui pole sidemeid, on nõukogude intelligendil mõõtmatult raskem sokutada poeg pärast keskkooli lõpetamist otse ülikooli kui Korsika porutšikul saada Prantsusmaa imperaatoriks.“

„Kõige järgi otsustades on see teile aktuaalne küsimus,“ küsisin mina. „Noh, mis seal ikka, katsun teid aidata. Muidugi mitte imperaatoriks saada, vaid MRÜsse¹⁹ astuda. Millisesse teaduskonda ta tahab?“

„Oh Issand,“ ütles Nimetu. „Kas see pole ükskõik?! Humanitaariasse? Kurat temaga! Las olla humanitaaria! Ehkki ta vihkab filosoofiat ja on füüsikast sisse võetud. Ainult et sisse saaks, aga seal paistab, mis tuleb.“

„Noh näete,“ ütles Rebrov Nimetule, „meil on isegi imed võimalikud.“

Pärast Rebrovi lahkumist otsustasin kirja panna Nimetu telefoninumbri ja anda talle enda oma. Ta ütles oma perekonnanime ja mul läksid silmad suureks.

„Kas tõesti seesama,“ küsisin. „Ja isegi teil on probleem ülikooliga? Ja isegi füüsikaga? On alles lood.“

Ja ütlesin oma perekonnanime.

„Loodan,“ ütles Nimetu, „et mitte seesama.“

„Kahjuks,“ ütlesin mina, „seesama.“

ASI

„Kuidas su asi liigub,“ küsin.

„Hakkavad trükkima. Otsivad korrektorit. Kõik see venib jube aeglaselt. Selgub, et ka Seal ei ole avaldada niisama lihtne.“

„Igal pool on üks ja sama. Isegi Solženitsõnit marineeriti kaks aastat, enne kui üllitati. Varu kannatust.“

¹⁹ Moskva riiklik ülikool.

„Ma kannatan niigi. Ent mul on siiani raske uskuda, et raamat läks tootmisesse. Aitäh sulle!“

„Pole tänu väärt. Me oleme ju arad ja omakasupüüdlikud liberaalid.“

„Ära veiderda. Seda pole ma öelnud.“

„Sina ei öelnud, kuid teised sinusugused ütlesid. Aga ega ma solvu. Mis tõsi, see tõsi. Vaat siin on sulle telefonike. See on kirjastus Vperjod. Küsid Stepan Ivanovitš Trussov. Ütled, et mina soovitasin. Näib, et tal on vanemtoimetaja koht. Palk on kaks korda kõrgem kui siin. Ja on kaks raamatukogupäeva.“

TEADUS JA IDEOLOOGIA

„Ja ikkagi ei suuda ma uskuda, et inimkonna suurim vaimuelu ilming on lihtsalt totrus, aga elu enda grandioosne liikumine kommunismi poole on degradatsioon,“ räägin mina. „Peab siiski mõõtu tundma. Peab ju olema mingigi vastutus inimeste ees!“

„Just nimelt,“ räägib Anton, „peab olema vastutus. Aga kas ma räägin, et marksism on totrus? Marksism on tõeliselt suur nähtus inimkonna ajaloos. Ma lihtsalt väidan, et see ei ole teadus, vaid ideoloogia. Ja ei näe selles midagi mahategevat. Ideoloogia pole teadusest halvem ega parem. Need on lihtsalt erinevad asjad. Erinevate eesmärkide, erinevate toimimis- ja ülesehitusseadustega, erinevate enesesäilitamise mehhanismidega. Ideoloogia võib tekkida ambitsiooniga olla teadus, teaduse alusel, teadusega seotult, tihedas põimumises teadusega jne. Oma fraseoloogias võib see sisaldada palju teaduse seisukohti. Ja ometi, kui see on väljakujunenud, ei ole see teadus. Ja maailma reaalselt arengut kommunismi suunas ei pea ma degradatsiooniks. Ma ei kasuta üldse (vähemalt püüan selle poole) hinnangulisi mõisteid. Pole sõnu, see on grandioosne protsess. Mind ainult huvitab, mida see endaga tegelikult kaasa toob, mitte loosungitel ja demagoogias, mitte enesepettuses ja küünilises vales.“

„Hea küll,“ räägin mina, „olgu nii. Aga ütle, kas väited selle kohta, et mateeria on primaarne, teadvus sekundaarne, maailm tunnetatav, ruum ja aeg objektiivne, maailm muutub pidevalt, kvantitatiivsed muutused viivad kvaliteetseteni jne, pole õiged? Kas ühiskonnas ei ole baasi ja pealisehitust, tootvaid jõude, tootmissuhteid, klasse, parteisid jne?“

„Esmapilgul – mis on piisav ideoloogiale, kuid ebapiisav teadusele, on siin kõik õige,“ räägib Anton. „Ent esiteks, et lugeda väidet teaduslikuks, on vähe sellest, et see on tõene. Ja teiseks, kui vaadata tähelepanelikumalt, siis marksismi väidete tõesus ja selle terminoloogia sisukus osutuvad illusoorseteks. Ma võiksin sind kogu marksismist läbi vedada ja seda detailides näidata. Kuid praegu toon sulle paar kurioosset näidet, mis on kasulikud, et ajusid liikuma panna. Sa räägid, et maailm on tunnetatav. Aga kas tunnetamatu on tunnetatav? Kus on väljapääs? Kas tautoloogias „Tunnetatava tunnetamine“ või „Kõik on tunnetatav“? Kuid viimane on üpris riskantne. On tõestatud lahendamatu probleemide olemasolu. Võib tõestada, et ei saa tunnetada sündmuste tagajärgi, mis olid võimalikud, ent pole toimunud. Võin sulle tuua kümneid selliseid näiteid. Muidugi võib öelda, et siin peetakse silmas midagi muud. Aga mida nimelt? Objektiivset sisu meie teadmistes, mis ei sõltu üldse inimesest ega inimkonnast? Hea küll. Ma võin ka siin tuua sulle vastupidiseid näiteid nii palju kui kulub. Näiteks kuidas toime saada asjade selliste tunnustega, mida asjades endis pole, ent mis kujutavad endast nende mõjuakti inimesele? Muidugi on asjades midagi sellist, mis ... Kuid need on juba teised tunnused! Aga kuidas on esimestega? Urgitse inimtunnetuse loomuses ja sa näed, et kõigi tunnetuse tulemuste aluseks on just esimene, „subjektiivne“, aga mitte „objektiivne“. Et õppida eristama „objektiivset“, on vaja just „subjektiivset“ kui kõige algust. Kant, mu armas, ei ole kretiin, nagu te teda kujutate. Ta on geenius. Ja ennäe, te alustategi oma sulilikku lärmi, süüdistades kõiki tarku inimesi vigades, kurjades septsustes ja järelemõtlematuses. Ja teine samasugune kurioosne näide. Kõik voolab, kõik muutub,

kinnitate teie, varastades selle banaalsuse kreeklastelt. Aga kas ikka kõik? Näiteks kuidas muutub ruut, ruutjuur miinus ühest, ümmargune ruut jne? Ja kas muutub see, mis on muutumatu? Selge see, et on vaja välja keerutada. Vaadake, meie peame silmas empiirilisi, materiaalseid asju. Tore. Aga kas ideaalsed ei muutu? Kas ühete ideede asendamine teistega on nende ideede muutmine? Üks ideoloogia olemasolu reegel on: selle fraseoloogias ei tohi urgitseda kaugemale piirist, mis ohustab selle terviklikkust ja suurust. Kõik küsimused, mida tervemõistuslik inimene võib esitada meie filosoofidele, kas „lahendatakse“ sofistlikult või lükatakse tagasi kui lubamatud. Neid muide püütaksegi esitamata jätta: osaliselt kardetakse, osaliselt aimatakse, et ei saada vastust, osaliselt ükskõiksusest. Pane mu sõnu tähele, aja jooksul pistetakse ka sind selle eest nahka, et sa rikkusid seda seadust. Natuke, ent rikkusid. Sinu töödes ühiskondlik-majanduslike formatsioonide kohta on selline urgitsemine tuntav. Kas tead, mida sellega seoses sinu kohta räägiti Sõjaväeakadeemia filosoofiakateedris (mul on seal tuttav)? Et sa tegeled ajaloolise materialismi kategooriate skolastilise logiseerimisega.“

Antoni teade tegi mu ärevaks. Vaja on üksikasjalikumalt välja selgitada, mida seal tegelikult räägiti. Ja kes kurat käskis mul end sellesse mõistete analüüsi mässida! Mis pagana pärast oli mul seda vaja!? Mood! Küberneetika! Loogika edusammud! Süstemaatiline lähenemine! Struktuurne lähenemine! Metateadus! Semantika!... *twoju matj!*

„Sinu silmis olen ma muidugi kretiin ja võhik,“ räägin mina. „Kuid inimestele on vaja anda maailmavaade.“

„Mille jaoks,“ räägib Anton, „kas hinge või mõistuse jaoks? Mõistuse jaoks annab teaduse populariseerimine ja selle kõige huvitavamate ideede ümbertöötamine rohkem tulemusi kui marksism. Kuid see on samuti ideoloogia. Marksism määratakse selle ideoloogia kaela ainult näiliselt seda endale allutades. Marksism annab ainult teatud osale elanikkonnast midagi hingele ja sedagi vaid seetõttu, et neil on kasulik seda uskuda. Vaevalt et keegi nõukogude kodanikest (normaalsetest, mitte hullumeelsetest) läheks marksismi uskumise nimel piinadele vastu. Sa usud sellesse mitte kui ideoloogia tarbija, vaid kui ideoloogia formaalse aparaadi mutriku. Vaatame, mis laulu hakkad laulma, kui sind tarbetuse või isegi kahjulikkuse pärast minema kihutatakse.“

„Sa ära mind hirmuta,“ räägin mina. „Loodan, et seda ei juhtu. Aga vaat sinul tasuks küll oma tulevikule mõelda. Instituudis nõuti üksikasjalikku õiendit. Kuhu? Ma ei tea. Mul tuleb sinu kohta iseloomustus kirjutada. Mida kirjutada?! Muide, kas sa helistasid?“

„Jah, helistasin. Ja käisin ära. Mul on selline mulje, et nüüd kutsuvad sinu soovitusel esile kahtlusi ja valvsust. Aga sina ära muretse. Niipea kui hakkab raamatu järele lõhnama, lähen kohe minema.“

Kuid mina hakkasin muretsema. Mitte raamatu pärast (selle peale ma vilistan!), vaid Antoni teate kohta reaktsioonist mu soovitustele. Arvatavasti on need lurjused lasknud liikvele mingi kõlaka. Ja nüüd võimendavad seda ühiste jõududega, võttes ette väikesi, nendest olenevaid abinõusid.

SOTSIAALSEST PSÜHHOLOOGIAST

„Nõukogude inimese (nõukini, hakkame nii rääkima lühiduse huvides) sotsiaalne psühholoogia on veel täiesti läbi uurimata,“ räägib Edik. „Ja vaevalt et seda hakkab keegi tõsiselt uurima: see on liiga tüütu harrastus. Nõukini üleelamised, kes seisab tundide kaupa järjekordades? Mitte mingisugused. Juhm ootamine ja rohkem ei midagi. Nõukini üleelamised, kes kavatseb oma ligimesele mingit alatust korda saata? Juhm täidetud kohustuse tunnetamine ja kõik. Nõukini üleelamised, keda edutatakse? Rahulolematus, et ei edutatud veel kõrgemale, ja juhmi järgmise edutamise ootus. Ja nii edasi ja samas vaimus. Ometi väärivad mõned nõukini sotsiaalpsühholoogia ilmingud tähelepanu kasvõi sellepärast, et

inimesed peavad teadma, mis ootab nende järeltulijaid lähemas ja vältimatult helges osalise või täieliku (mis on üks ja sama) kommunismi hoones. Vaat siin on üks neist. Kui nõukin on kujunenud tähelepanuväärseks isiksuseks, ei tähenda see, et ta on elanud vooruslikku elu, mis lubab teda arvata pühakute kirja. Isegi kui nõukin püüab sellist elu elada, ta kas kasvab sellest kiiresti välja või likvideeritakse kõigi kättesaadavate vahenditega, või areneb ta võitlejaks oma lähemas ümbruses olevate väikeste ebaõigluste vastu, mida igati kiidetakse heaks nõukogude võimude ja propaganda poolt. Taoline õiguste eest võitleja sõdib majavalitsusega veekraanide parandamise eest, hoonetes suitsetamise vastu, transistorraadiote müra vastu jne. Selline tõe eest võitleja on kommunismi tugisammas. Ja ta ei kasva kunagi selleni, et minna vastasseisu kogu meie elukorraldusega. Aga et end sel viisil vastasseisu panna, on vaja midagi ära teha, küllaltki kaua elada ja palju läbi mõtelda – vaja on, et ühiskond ise ühel või teisel põhjusel tõukaks su sellesse rolli. Muidugi mängivad siin oma osa iseloomujooned, kasvatustingimused ja möödunud elu sündmused, ning sageli otsustavat osa. Ent mitte alati. Ja mitte alati märgatavalt. Ja mis peamine, möödunud elu kasvatustingimused ja sündmused mängivad siin oma osa ja mõnikord otsustavat. Näiteks Vidov võrsus täiesti jõukas nõukogude perekonnas, oli Stalini austaja kuni viimase surmani ja tõugati koos oma kunstnikest kolleegidega nõukogudevastaste isiksuste kilda oma loomingu pärast. Seejuures sõbrustas ta KGB töötajatega, kohtus nõukogude võimu kõrgete ninadega ja püüdis sellele võimule isegi lojaalne olla. Isegi Rogozin astus pärast Stalini surma parteisse, kavatsedes parteisiselt aktiivselt selle režiimiga võidelda ja see oli ainus tee, kui inimene tahtis sellest asjas osaleda. Tõsi, nagu hiljem selgus, oli ka see tee illusoorne. Kuulu järgi oli isegi Solženitsõn mingil ajal koputaja. Kusjuures kui ta poleks andnud selleks nõusolekut, oleks ta kiiresti likvideeritud ja temast poleks saanud seda, kelleks ta nüüd on saanud. Nii et veelgi enam pole imekspandav, et Petrenko (tundsin teda hästi) astus nagu ette nähtud komsomoli, osales vabatahtlikuna Väikestes sõdades²⁰, astus varakult parteisse, Suure isamaasõja ajal teenis välja kõrged aukraadid (sõja lõpetas polkovnikuna ühes hunniku ordenitega ja sattus hiljem Kindralstaabi akadeemiasse), oli määratud kõrgele ametipostile just sel hetkel, mil hakkasid tööle kauge nooruse varjatud asjaolud ja saabus vaimuvalgustus – kui ta ütles endale ja inimestele: ei, enam ma nii ei suuda!“

„Aga mis mõttega te seda räägite?“ küsisin mina.

„Aga selle mõttega,“ ütles Edik, „et vaat me siin istume teiega, sööme mingit rämps, mida nimetatakse biifsteegiks, ja ei või teadagi, millise nalja meile saatus samal ajal ette viskab. Äkki esitan ma asja ees teist taga protesti. Või äkki saate teie väljapaistvaks ..., noh, et teile midagi sellist sokutada ..., oletame et väljapaistvaks revisionistiks.“

Mul hakkas natuke halb. Kuigi too Edik võis täiesti vabalt välja nuhkida, kes ma olen, ja mind narriks teha. Ehkki vaevalt.

„Ma olen oma elu ära elanud,“ ütles Edik, lükates põlglikult eemale taldriku täiesti mittesöödava liha ja mädanenud kartulipüreega, mis oli üle valatud mingi jäledast sodist soustiga. „Vaadake, mida me sööme! Aga see on üks Moskva parimatest kohvikutest. Mitte igatühele pole see taskukohane! Nii et millest me rääkisime? Ahjaa. Ma olen oma elu ära elanud. Ja selle kõik matnud nõukogude eluviisi küünealuse ja seaduste tundmaõppimisele. Küünealuse tabasin ma põhjalikult ära, aga vaat seadustes, tunnistan, pole ma ikkagi suutnud selgust saada. Mingisugused arusaamad mul siiski on. Noh, nii mõned tühiasjad. Häbi on neist rääkida. Üle kolmekümne aasta mõtisklusi, aga tulemus ... Hiljuti olin külas ... pool. Sain jutule ta pojaga. Huvitav poiss. Lootusetu kaabakas muidugi. Ent kaugeltki mitte loll. Ja tema ladus mulle välja meie ühiskonna kohta sellist, et! Mul hakkas sõna otseses mõttes hirm. Tõsi, kõik tema lood olid saastatud kõige räpasema künismiga. Aga künism tapab mõistuse. Kuid fakt jääb faktiks, seda, mida olen välja haudunud aastate jooksul, teab ta juba

²⁰ Tõenäoliselt Teise maailmasõja eelsed piiratud ulatusega sõjad, nagu Jaapaniga Hassani järve ääres (1938) ja Halhõn golis (1939).

sünniõigusega. Isegi naisküsimuses tundsin ma end tema ees harimatu matsina. Ma olen ligi kuuskümmend. Aga kas mul on olnud palju naisi? Neid võib ühe käe sõrmedel üles lugeda. Aga tema on kõigest kaksikümmend ja on juba üle kolmekümne rajalt maha võtnud. Ei, ei valeta, raibe. Tugev, ilus, teravmeelne, paljulugenud poiss. Enesekindel. Tunda on suurt kogemust. Ei, ei valeta. Muide, kurat temaga. Mina teda ei kadesta. Ja ei tauni. Aeg on selline! Midagi pole teha. Mitte seda ei taha ma öelda. Ja ikkagi veendusin lõplikult ja pöördumatult ühes asjas. Ega ma pole teid ära tüüdanud? Tahate kuulata?“

Edik kallas allesjäänud viina välja, tõstis pitsi ja ütles toosti: noorsoo terviseks, las see olla meist targem ja kogenum!“ Ta neelas viina alla ja vandus ropult.

„No on ikka rämps,“ ütles ta. „Esiteks üleni keemia. Teiseks lahjendavad, lurjused. Selles on meie elu sisu. Kogu asi on inimmaterjal, mis moodustab meie ühiskonna, on selle poolt toodetud ja mis ise seda toodab. Need inimeste omadused ja nende vastastikused suhted, mis meie kunstis täielikult maha vaikitakse ja mida peetakse lääne kunstis teisejärgulisteks, on siin meie juures kõige tähtsamad. Meil on normiks inimese iseloomu kõige vastikumad omadused, mille olemasolu kindlustab meie ellujäämisvõime nõukogude sotsiaalsetes tingimustes. Ja kogu see jõledus on kinni kaetud kõige grandioosema ja valelikuma ideoloogiaga. Nõukogude reanimene on peajagu üle igast lääne ametnikuhingest, intelligendikesest jne. Ei rohkem ega vähem! Sarnaselt sellele, kuidas elu bioloogiliste võimaluste piiiril (kõrbes, põhjamaal) tekitab teatud eluvorme, nii tekitab elu sotsiaalsete võimaluste piiiril – aga just sellised on meie sotsiaalsed tingimused – sotsiaalsete indiviidide teatud tüübid: sotsiaalsed lutikad, sotsiaalsed ussikesed, sotsiaalsed rotid, sotsiaalsed maod, kilpkonnad, skorpionid ... Just neil sotsiaalsetel tüüpidel on rohkem šansse siin ellu jääda kui neil liikidel, kes tekivad lääne tsivilisatsiooni soodsates sotsiaalsetes tingimustes. Nõukogude Liidu sotsiaalsed tingimused erinevad lääne omadest nagu bioloogilised tingimused kõrbes või polaarjoone taga erinevad tingimustest Lääne-Euroopas ja Ameerikas. Vaat siin on esimene tõde, mis on minu jaoks vaieldamatu ja mida ma enam kunagi ei hakka ümber hindama. Ja vaat siin on teile teine tõde. Te ütlete, et inimesed ju elavad praegu nii kõrbes kui ka polaarjoone taga. Jah. Kuid need inimesed, ehk olendid, kes seal elavad, on arenenud soodsates tingimustes ja neil on nendes tingimustes eksisteeriva maailma toetus. Mida ma tahan öelda? Kui meid jäetaks iseenda hooleks, degradeeruks me kiiresti isegi võrreldes meie praeguse poolkerjusliku (võrreldes läänega) eluga. Me hoiame pisutki teatud elatustaset üksnes niivõrd, kuivõrd me eksisteerime eelneva ajaloo ideede ja lääne kultuurisaavutuste arvel. Iseenesest on sotsiaalne progress Nõukogude Liidus võimatu. See riik on sotsiaalne parasiit. Kas te saite minust aru?“

Nimetu (ta liitus meiega) kehtas õlgu.

„Ma ei tea,“ ütles ta, „kui palju nimelt. Te kasutasite sõnu „progress“ ja „degradatsioon“. Aga need on võrdlemisi paljutähenduslikud. Mina eelistaks ajada esialgu läbi ilma hinnanguliste mõisteteta. Kasvõi esialgu. Lihtsalt konstateerivate väljenditega. Ühes suhtes klappib degradatsioon progressiga teises suhtes. Näiteks me laseme igal aastal välja maotuid romaane ja filme, see-eest tantsime, uisutame, lööme väravaid ja surume kangi iga aastaga paremini.“

„See on tõsi,“ räägib Edik. „Kuid kirjandus ja tantsud ei ole ju võrdväärset tsivilisatsioonide saatuste seisukohalt.“

„Ma ei tea,“ ütles Nimetu. „Kõik sõltub nende nähtuste arvust ja kombinatsioonidest. Siin ei ole abstraktseid aprioorseid seadusi. Siin toimivad empiirilised seadused. Nende avastamiseks on vaja vaatlusi ja mõtmisi. Ja võtke arvesse, et ajalugu on individuaalne protsess. Maailm on üldse individuaalne nähtus. Ükskord tekkis elu. Ükskord tekkis sotsiaalsus. Ükskord tekkis Nõukogude Liit. Korduvus eri kohtades ja aegadel? Tean. Ent see on hoopis teine asi. Siin tuleb võtta kogu protsessi tervikuna. Nii et korduvused detailides on vaid terviku detailid. Ma ei väida, et meie eluprotsess on tunnetamatu. Ka mina murdsin pead

selle pasa kallal. Ka mina jõudsin mingite järeldesteni. Näiteks on asi palju tõsisem, kui me teiega arvame, kui arvab nõukogude võim ja selle ideoloogid, kui arvavad nõukogude elukorralduse vaenlased ja kriitikud. Ma ei hakka praegu kategooriliselt väitma, kas Nõukogude Liit on vähkkasvaja lääne tsivilisatsiooni kehas või terve elujõuline kude. Ma tunnistan: Nõukogude Liit tähendab kõigi kultuuri aluste ümbersündi. Ent kas ei kujuta see mandumist? Mulle isiklikult ei ole need küsimused veel selged. Sel teemal on räägitud ja kirjutatud ebatavaliselt palju. Kuid kõik see on tühi-tähi. Praegu ei taipa toimuvat keegi, ei marksismi apoloogeid ega selle kriitikud. Maailma on peataolekus. Puudub selgus peamises. Sellest masendav rahmeldamine kõigi poolt ja kõiges. Mingi tühisus.“

„Aga Solženitsõn,“ ütles Edik.

„Solženitsõn paljastab, konstateerib ja ajab ärevile,“ ütles Nimetu. „Kuid arusaamist ei ole ka temal. See, mida ta välja pakub, on irratsionaalne. Aga meie sajandil peab isegi irratsionalism olema teadusliku uurimise produkt. Vajalik on müstika. Ent müstika, mis on tekkinud arusaamisest, mitte selle puudumisest.“

Mina kuulasin suure huviga. Kummaline, miks meie professionaalsed tööd tekitavad kõigis igavust, kuid vaat sellist diletantlikku jutuajamist võib tundide kaupa kuulata.

„Minu meelest,“ ütles Edik, „te ülehindate teaduse tähtsust. Meil on puudu millestki muust, aga mitte teadusest. Teadust on liiga palju. Näe, ka marksism pretendeerib teaduslikkusele. Ja veel kõige kõrgemale. Parem, kui oleks natuke headust. Natuke naiivsust. Lapselikkust kasvõi. Häid muinasjutte.“

RAAMAT

Üksinda on raamatut kirjutada palju lihtsam kui mitmest inimesest koosneva autorite kollektiiviga. Aga kui autorite kollektiiv on üle neljakümne inimese, muutub raamatu kirjutamine õuduseks. Ainuüksi pool aastat läks sellele, et koostada umbkaudne plaan ja prospekt. Ja meid veel kiideti, et olime selle kiiresti valmis teinud. Seejuures vihjati osakonnas sellele, et kiirustamine on vajalik ainult kirpude püüdmiseks, et plaan tuleb veelgi põhjalikumalt läbi mõelda. KKs tunti samuti huvi, kas selline kiirustamine ei näe välja väga kergemeelsena. ÜTAs süüdistati meid otseselt avantürismis. Ja meie loomulikult palusime direktioonilt veel paar kuud viimistlemiseks. Selle ajaga viime oma plaani sellise idiotismini, et meid kiidab isegi filosoofiateaduskonna teadusliku kommunismi osakond. Plaan kinnitatakse ja see omandab seaduse jõu. Ja pärast ei roni enam mitte mingitel asjaoludel selle raamidest välja – ei lubata. Kes? Aga meie ise: autorid, aruteludel osalejad, direktiooni liikmed, retsensendid jne – tohutu armee isikuid, kes on eluliselt huvitatud sellest, et sa ei ütleks midagi tarka, andekat, originaalset ja õiget.

Nüüd käib autoritele kohustuste jagamine. Algas kirgede torm iga pisiasja pärast. Isegi absoluutselt häirimatu Anton ja korrektne Stupak hakkasid kergelt sõnelema. Mõlemad soovisid kirjutada teaduse arengut puudutavat osa, ent ei tahtnud sugugi koos kirjutada. Tuli nad lahku lüüa: ühele anda loodusteaduste ja tehnika areng, teisele humanitaarteadused (välistades muidugi filosoofia ja poliitökonoomia). Autorite seas sattus olema kaks korr-liiget, kaheksa doktorit, kolm doktorikraadita (vanaduse ja rumaluse tõttu) professorit, ligi kakskümmend kandidaati, kümme aspiranti, kellele raamatu juures osalemine tagas eduka kraadikaitsmise, mõned teaduskraadita nooremteadurid (tsitaate kokku lugemas ja viiteid kontrollimas) ja paar teaduslik-tehnilist töötajat (käsikirja trükkimiseks, autorite, instantside ja kirjastuste vahel jooksmiseks, dokumentatsiooni ettevalmistamiseks jne). Need kaks töötavad sõna otseses mõttes kõige raskemas lõigus krosside eest. Raske on öelda, mis neid seal kinni hoiab. Vahel – väljavaade saada nooremteaduriteks. Vahel – kopikaline lisatasu ja preemia. Vahel – pensioni ootus. Ma peaaegu ei tunne seda töötajate kategooriat. Annan

neile ülesande ja nõuan selle täitmist. Pealegi tavaliselt asetäitja kaudu. Teaduskraadita noorenteadurite töö on kergem, kuid ikkagi on see töö. Osa neist püüab artikleid avaldada ja väitekirja kaitsta. Ülejäänud jäävad sellesse seisu igaveseks: lisatasud, preemiad, soodustused jne. Nad kasvavad sisse instituudi olmeellu (korterikomisjon, vastastikuse abistamise kassa, tuusikud, hinnaalandusega ekskursioonid jms) ja puhuti etendavad seal märgatavat rolli. Muu loominguliste töötajate kari (välistan siit välisautorid, kes ei tööta osakonnas) elab küllaltki muretut elu. See raamat on nende jaoks võimalus täiesti seaduslikul alusel mitte midagi teha või korda ajada oma kõrvalasjakesi, mis on paljudele hoopis olulisemad kui osalemine raamatu koostamisel. Ja viimaks jään mina – autorite kollektiivi juht. Kuid see on juba omaette lugu.

Seejärel algab autorite töö või õigemini töö autoritega ja töö autorite eest. Töö autorite eest – see pole veel suur häda. Suure autorite kollektiiviga raamatu koostamisel osalevad isikud, kes oma positsiooni tõttu ei kirjuta kunagi oma juppe ise (nende eest kirjutavad teised, kes reeglina töötavad korralikult), kes sokutavad mingi haltuura („kala“) või kes ei ole võimelised isegi „kala“ koostama. Viimaste osalemist võetakse aegsasti arvesse. Nad on kasulikud mingist teisest seisukohast. Tavaliselt kirjutab nende eest materjali üks juhtivatest (ja töötavatest) autoritest või toimetaja ise. Näiteks Serikovile kirjutab ma tema jupid ise. Eelviimased aga moodustavad küllaltki määratlematu kategooria. Mõnikord satuvad sinna korralikud autorid, kes on mingitel asjaoludel seekord haltuurat teinud. Satuvad ka Serikovi tüüpi inimesed, kelle suhtes oli senini vale ettekujutus ja lootus. Kõik selliste autorite materjalid tuleb juhtivatel autoritel ümber kirjutada. Töö autoritega on raamatu koostamisel kõige raskem osa. Iseseisvalt töötavate autorite seast kerkib esile juhtivate autorite tuumik, kes kirjutavad hästi (ühte ja sama muidugi, ent teevad seda professionaalselt) ja korralikult. Nendega suhtlemisel on peamine saavutada üksmeel. Ja seetõttu valitakse sektorid, osakonnad ja autorite kollektiivid aegsasti sellise arvestusega, et see oleks olemas. Et äärmisel juhul oleks vastastikune sallivus. Kui selles tuumikus tekivad lahkarvamused, siis raamatut ei tule. Järele jääb autorite kollektiivi kõige suurem osa. Siin valitsevad nõukogude humanitaarteadusetöötajate kõige halvemad omadused, mis jagunevad üksikisikute vahel ühtedes või teistes kombinatsioonides: laiskus, haltuura, lohakus, ebausaldusvärsus, kalduvused, iseteadlikkus, ülbus, ambitsioonikus, põhimõttelagedus, kadedus jne. Ning just siia (ja ainult siia!) satuvad kõigi mainitud teadustöötajate kõige vastikumad omadused: eruditsioon, mõtlemise originaalsus, andekus ja julgus. Tõsi, õnneks väga väikestes kogustes. Ning suur ja sõbralik autorite kollektiiv üritab neid mitte märgata ja aktiivselt eirata, aga kui see on võimatu – panna need ninatargad paika. Andekus, originaalsus ja julgus on lubatud üksnes grupi juhtivate autorite suhtes, kus õnneks neid omadusi ette ei tule.

Autorite kollektiivi töö sellise raamatu kallal, nagu meie oma, tähendab kuid ja aastaid pingelist elu, millest võib kirjutada romaane, mis on tegelikult kohutavamad kui Dostojevski või Balzaci omad. Kümned ja sajad sektori, osakonna, direktsiooni, grupi, grupeeringu, aktiivi, partbüroo sektori, osakonna, instituudi ... koosolekuid. Telefonikõnesid, isiklikke kohtumisi, grupikohtumisi, konsultatsioone, vastuvõtte, avaldusi, palveid ... Lisage sinna muudatused sise- ja välispoliitikas ning juhtkonnas, sekretariaadi ja poliitbüroo nõupidamised, KK pleenumid, nõupidamised KKs, linnakomitees, osakonnas, presiidiumis ... Intriigid. Nääklused. Kuu-lujutud. Kõrvalt konkureerivate organisatsioonide tähelepanu ... Issand, kui vaid keegi loeks kokku, kui palju moraalset, vaimset ja füüsilist jõudu kulub selleks, et paari aasta pärast (liiga ruttu! see ei ole tõsiseltvõetav!) panna kokku kopsakas ja rabe lõmitav-sisutu käsikiri ning esitada see üldiseks aruteluks! See on veel osakonna tasemel. Aga enne seda on peatükkide ja jagude arutamine sektsioonides, alamkollektiivides, komisjonides ... Ent nüüd on käsikiri mitmes eksemplaris trükitud ja esitatud arutlemiseks direktsioonile ja õpetatud nõukogule (nüüd need ühendati, aga varem arutati kaks korda – vastavalt nõukogus ja direktsioonis). Ja kõik need titaanlikud jõupingutused on kulunud

selleks, et anda välja järjekordne paks makulatuurikandidaat. Aga sellise soga võiksin ma üksi koos kahe abilisega (üks teaduslik, teine tehniline) kõige rohkem poole aastaga valmis vehkida. Kuid see on võimatu, sest ei vasta nõukogude printsiipidele kollektiivse töö kohta. Pealegi, kui teha üksi, siis on võimalik ka paremini kirjutada. Kuulsus! Positsioon! Ei, see on lubamatu. Ja mida hakkavad ülejäänud tegema?! Vaat kui saad akadeemikuks ja kõrgemale ametikohale, siis võid ise kirjutada. Siis saab niikuinii kõigile selgeks, et sulle kirjutasi teised või kirjutasi kokku tühja loba (nagu akadeemik Bludov, kes avaldab Mendelejevi kohta kolm korda aastas ühte ja sama jampsi erinevate pealkirjade all) või see ja teine. See oleks normaalne. Aga seni ole lahke ja juhi sõbralikku loomingulist kollektiivi.

Te arvate, et see on kõik? Oh ei! Veel seisab ees avaldamine. Kinnised retsensioonid. Uued juhtnöörid. Käsikirja tagasiandmine täiendusteks ja parandusteks. Juppide ja autorite väljavahetamine. Viimistlemised. Ümbertegemised. Igasuguses auastmes toimetajate pretensioonid. Jagelemised toimetuses, millesse kaasatakse käsikiri kui ettekääne. Lõppude lõpuks raamat muidugi ilmub. Ja vaja on organiseerida retsensioone. Ja oodata, ega keegi ei hakka külge seoses uute trendidega, mida omal ajal ei osanud keegi ette näha.

Tahaks küsida, mille kuradi pärast panin ma need rangid endale kaela? Esiteks oleks niikuinii pandud ja see, et ilmutasin initsiatiivi, on punkt minu kasuks. Teiseks tuleb plaani järgi niikuinii mingid rangid kaela panna, kuid see on kergem ja kasulikum sellest, mida direksioon kavatses kaela sokutada. Jällegi on kasud sees. Kolmandaks, kui tahan seda, mis mul on, ja kui tahan rohkemat, siis oma võimete tõttu pole mu käsutuses muid vahendeid. See on mu normaalne harjumuspärane elu. Lõppude lõpuks teen ma head asja. Jah, jah! Kujutage endale ette! Kord lasti liikvele kuuldus, just nagu ma läheksin uuele ametipostile, kas KKSse, osakonda või välismaale. Siis hakkasid meie ringkondades toimuma sellised asjad, et mul hakkas isegi veidi häbi. Tulid terved delegatsioonid ja keelitasid mind „asja“ ja neid kõiki mitte hülutama. Mõned isegi süüdistasid reetmises: et nemad on saatuse minu kätte usaldanud, aga mina jätan nad vaskinite meeleva! Ikkagi on vahe selliste nagu mina (aga neid pole teab kui palju) ja selliste nagu Vaskin (aga neid on valdav enamus), st meie, „liberaalide“, ja nende, „pimedusejüngrite“ („konservatiivide“, „reaktsionääride“) vahel. Ikkagi käib meie ühiskonna sügavustes mingi tõsine võitlus, mis avaldub meie omavahelistes suhetes. Milline nimelt?

„Banaalne küsimus,“ ütles kunagi millegi muuga seoses selle kohta Anton. „On kaks traditsioonilist tendentsi – läänelik ja algupärane. Läänelik on veidi leebem, eredam ja lõbusam. Algupärane on jäigem, hallim ja tõsisem (süngem). Tavaliselt viidatakse siin ühest küljest Hiinale ja läänele (teisalt). Kuid need kaks tendentsi on mõlemad meie elukorraldusele immanentsed. Nad on inimeste loomuses. Ma mäletan, et kui õppisin sõja ajal lennukoolis, kerkis üles küsimus isikliku peavahi kohta. Mis läänest või Hiinast võis toona jutt olla? Kõik, kes probleemi lahendamisel ja selle arutamisel osalesid, jagunesid ilma igasuguste väliste mõjudeta kaheks vaenulikuks grupiks – „kuurortnikeks“ ja „sunnitöölisteks“. Pane tähele, mitte keegi ei kahelnud selles, kas peavahti on vaja. Vaidlus käis vaid selle üle, missugune see peab välja nägema.“

ETTENÄGEMATUD ASJAOLUD

Seoses sellega, et Ehitajate prospekt otsustati muuta valitsuse trassiks (see viis otse kõrgemate ülemuste linnalähistesse paleedesse), suunati kogu veo- ja ühiskondlik transport Marksismi-Leninismi prospektile. Kuna Loosung segas liiklust, tuli lammutada mõned vanaaegsed hooned ja üks kirikuke viieteistkümnendast sajandist. Kirikuke, kurat temaga, see oleks niigi kokku varisenud. Aga vaat majadest on kahju. Üks neist oli kaupmees Begemotovi suurepärane häärber, kaupmees oli omal ajal tundnud kaasa bolševikele ja soosinud

kunstnikke-moderniste. Jalakäijatele tehti maa-alune tunnel. Väljaku rekonstrueerimise ajal kuhjati Loosung üle ehitusprahiga ja unustati ära. Pensionärid kirjutasid uue kirja kõikidesse ajalehtedesse. Korraldati laupäevak. Loosungi territoorium puhastati prahist. Tara otsustati igaks juhuks alles jätta, ehkki nüüd oli Loosungi juurde raske pääseda ja ühiskonna moraalselt ebakindlad elemendid viisid oma suuremad olengud üle tühermaale, Ehitajate prospektile lähemale, nii et Loosungi territooriumil muutus vabamaks. Linnaelanikud ja kohalesõitnud külalised said uuesti võimaluse imetleda Loosungit kui kaunist vaatemängu. Nagu ajalehtedes kirjutati, said töötajad pühadeks uue kingituse.

ASI

„Mida on raamatukesest kuulda?“

„Otsivad trükikoda. Räägivad, et asi on keeruline, sest kõikjal istuvad meie inimesed.“

„Ilmne liialdus. Me oleme harjunud nägema kõikjal ja kõiges KGBd. Ringleb lausa kuuldus, et isegi Nixon oli meie agent.“

„Ma ei imestaks, kui see tõesti nii oli. Ta käitus tõesti selliselt, nagu oleks meie poolt ära ostetud. Ameeriklased tegid õigesti, et talle tuule alla tegid. Midagi selles loos trükikojaga mulle ei meeldi. Mirovitš saatis oma töö palju hiljem kui mina, seda tean täpselt, aga trükiti juba ära.“

„Siin pole midagi üllatavat. Mirovitši töö on tavaline pealiskaudne nõukogudevastane jams. Aga sinu raamat on tõsiseltvõetav. Pealegi lähed sa oma hinnangutes lahku kõigist meie dissidentidest. Sina arvad, et revolutsioon oli hüvang, et partei ja rahvad on ühtsed jne. Proovi õige seda seedida, kui oleksid lääne intelligendike, kes meie dissidente soosib! Seal arvab mõni kindlasti, et sa oled KGB agent.“

„Kahtlen selles. Minu raamatu sisu on piisavalt selge. Aga seal ei peaks olema mitte just lollid inimesed.“

„Heakene küll! Elame, näeme!“

VE NE TRAGÖÖDIA SPETSIIFIKA

„Vene tragöödia eripära seisneb selles, et alguses kutsub see esile naeru, seejärel õuduse ja viimaks juhmi ükskõiksuse,“ räägib Anton. „Mul tuli ükskord jagada mälestusi ühes täiesti viisakas seltskonnas. Rääkisin neile, kuidas meil laagris otsustati pärast Stalini surma liberaalsust ilmutada – ehitati saun. Ja niipea, kui pesema hakkasime, selgus, et on juhtunud viga. Vesi keerati kinni ning meid kihutati alasti ja märjana välja. Aga pakane oli alla kolmekümne. Mis mind hämmastas, olid kehale tekkivad jääkoorikud. Ja kujutage ette, kuulajad puhkesid üksmeelselt naerma. Seejärel, kui ma neile rääkisin, kuidas terve lennupolk pühkis maa pealt minema väidetavalt mässama hakanud laagri, kus oli mitukümmend tuhat inimest, tardusid kõik õudusest. Mastaabid avaldasid mõju. Ent juba mõne minuti pärast oli kõik nagu enne. Hakati välja arvutama kõigi nõukogude võimu aastate vältel üheaegselt laagrites viibinud vangide ligikaudset arvu. Kui palju oldi asja eest, kui palju mitte millegi eest. Ja huvitav on see, et need arvud langesid umbkaudu kokku nendega, mida hiljem nimetas Solženitsõn.“

„Aga milles on asi,“ küsivad ühel häälel Lenka ja Saška.

„On erinevad seletused,“ räägib Anton. „Mina seletan seda sellega, et nii vene tragöödia kui ka selle tajumine toimuvad teisel pool head ja kurja, st väljaspool moraalsuse sfääri. See on puht psühholoogiline või isegi füsioloogiline reaktsioon kohutavale faktile. Sõja algul nägime ükskord sõbraga, kuidas mürsk viis intendand-polkovnikul sõna otseses mõttes

pea otsast, aga tema seisis ikka veel püsti. Oli väga naljakas, kuni meieni jõudis toimuva kohutav sisu. See on moraaliväline reaktsioon. Siin puudub puhtinimlik alge – moraalne protest ja moraalne nõrdumus.“

„Kuid kas need inimesed, kellele te laagri kohta rääkisite, ei saanud aru, et kõik see on halb, kohutav ja ebainimlik?“

„Said küll, ent nad ei tunnetanud seda teataval moraalsel alusel. Neil, nagu ka valdavas enamuses meil kõigil, ei ole sellist alust üldse.“

„No see on juba liig,“ räägin mina. „Mis, kas siis me kõik oleme moraalitud?“

„Oota, isa, ära sega,“ räägib Lenka. „Siin on ju jutt muust.“

„Pean silmas sellise mehhanismi olemasolu inimese vaimsuses, mis töötab ka siis, kui ei ole tunnistajaid ega paljastamise ohtu, olenemata sellest, kas on või ei ole karistuse oht jne. Näiteks keeldub inimene kirjutamast pealekaebust, isegi kui teda ennast võidakse selle eest tappa jne. Vaadeldge erapooletult fakte oma elust. Kui palju te leiate seal niisuguseid, mis kinnitaksid taolise mehhanismi olemasolu teis endis? Aga sina, kui palju sa suudad oma tuttavate seas nimetada selliseid, kellega võid täielikult arvestada? Noh! ... Vaat sedasi.“

„Miks meid küll sellisteks tehakse?“

„Sellepärast, et meie elutingimused ei tekita moraalse käitumise vajadust ega anna selleks kogemust.“

„Millest sa räägid,“ pahandan mina. „Ära tapa! Ära varasta! Selleks ju meid ja meie lapsi õpetatakse!“

„Õpetatakse. Lisaks sellele õpetatakse, kuidas hoida lusikat ja kahvlit ning maksta õigeaegselt telefoni ja korteri eest. See, mis omal ajal andis moraalse käitumise kogemuse aluse, ei ole praegu enam selline. Ajad on muutunud. Et olla praegu moraalne, selleks ei piisa, et mitte tappa, varastada ja väiksematele liiga teha või vanematele inimestele koht loovutada jne. Praegu on moraalseid inimesi iseloomustavate tegude koosseis teistsugune.“

„Aga milliseid tegusid te peate moraalseteks?“

„Seda peab pikemalt selgitama. Lühidalt öeldes on need ühe inimese teod teise suhtes, mis on vabad juriidilisest või muust normatiivsest seisukohast, mis ei too tegijale hüvesid, enamgi veel, pole tema jaoks seotud karistuse ohuga; mis teevad head neile, kellele need teod on suunatud või ei tekita (äärmisel juhul) neile halba ... Kas üldjoontes on selge, millest on jutt?“

„Siin on vastuolu,“ räägin mina. „Kuidas saab tegu olla üldse normidest vaba, kui see sooritatakse vastavuses moraalsete normidega? Selliseid ju on?“

„Mitte mingisuguseid norme ei ole. Kui on norm, siis järelikult ei ole see moraal. See, mida meil nimetatakse moraalseteks normideks, ei ole üldse moraal kui selline. Moraalis on ainult üks asi: võime pidada seda või teist tegu moraalseks või ebamoraalseks. Siin on üks „norm“: kui tahad olla moraalne isiksus, siis ole seda, st ära soorita ebamoraalseid tegusid.“

„Tautoloogia,“ räägin mina.

„Ei,“ räägib Saška. „Ma hakkan midagi tabama. Ei saa koostada moraalsete ja ebamoraalsete tegude klassifikatsiooni kui niisugust. Moraalsus – see on isiksuse piiritletud seisund, mis võimaldab tal (tihti – ilma mõtlemata) sooritada oma tegusid nii, et need hakkavad rahuldama mingisugust üldist ja ainukest moraalsuse kriteeriumit. Kas nii?“

„Jah nii,“ räägib Anton.

„Näiteks ei tee moraalne inimene pealekaebust ega räägi seltsimeest sisse mitte mingitel asjaoludel.“

„Ja kui sellest tuleb teistele halba, kuidas hakatakse hindama tema käitumist nende suhtes?“

Ja meil algas metsik ja kaootiline vaidlus, mis kestis poole ööni. Miks filosoofia seminarides ei teki kunagi selleteemalisi diskussioone?

NUTIKAS IDEE

„Mina sinu asemel,“ ütles Svetka, „üüriks töötamiseks toa. Kui palju probleeme kohe laheneks! Langeks ära vajadus mõningate sinu „komandeeringute“ järele. Ja üldse ...“

Helistasin kohe Vadimile, oma asetäitjale. Too on taibukas sell, haarab kõike poolelt sõnalt. Ja korraldab kõik ära parimal moel. Ehkki ta on tallalakkuja ning kindlasti koputaja, on ta väga kasulik ja vajalik inimene. Osakonnas olid kõik väga imestunud, kui ma teatasin kavatsusest määrata ta oma asetäitjaks. Siis kirjeldasin üldjoontes asetäitja funktsioone ja tegin ettepaneku nimetada sobivam kandidaat. Soovijaid ei leidunud. Ja nii on alati. Asetäitja ametikoht on muidugi kasulik. Kuid kasulikkus ostetakse kalli hinnaga. Tuleb joosta, istuda, vingerdada ja higistada. Üldiselt öeldes, rängalt rügada meie elulaadi kõige pöörasemas valdkonnas. Pole ime, et sellele kohale on nõus tulema üksnes sündinud kelmid. Pealegi iga korralik inimene, kes sellesse ametisse satub, muutub kiiresti samasuguseks tühisuseks. Olen seda kontrollinud kogemuste kaudu. Kui ma veel sektorit juhatasin, valisin endale asetäitjaks kõige korralikuma ja arukama kuti. Ja mis välja kukkus? Poole aasta pärast oli ta juba selline narakas, et mul hakkas häbi. Sündinud kaabakad on sellistel kohtadel paremad, läheduse tõttu kultuurikõrgustele (palun vabandust sellise väljendi pärast) muutuvad nad isegi natuke õilsamaks.

Lühidalt öeldes leidis Vadim juba mõne päeva pärast mulle oiivalise ja suhteliselt odava toa, mis asus ligikaudu samal kaugusel minu kodust, instituudist ja Svetka kodust. Pool tundi jalgsi minna. Tervisele kasulik, sest hakkasin tublisti tüsenema. Vadim koos Svetkaga sõitsid Vadimi autoga minu poole, laadisid kõik tööks vajalikud käsikirjad ja raamatud peale ning juba mõne minuti pärast tähistasime mu „soolaleivapidu“. Kui te vaid teaksite, milline õndsus on omada viimaks eraldi tuba vaikselt, puhtas ja valgusküllases korteris.

Tamara võttis mu otsuse vastu täiesti loogilise sammuna meie perekonnasuhete arengus (ent kõigi meie tuttavate arvates olime me üks kõige sobivamaid ja õnnelikumaid peresid Moskvast!).

„Kuid lahutust ma sulle ei anna,“ ütles ta otsustavalt. N..u kellega tahad, aga lahutust ei anna! Lahutus – see on ebamoraalne. Ära unusta, et meil on lapsed.“

Saška suhtus asjasse täieliku ükskõiksusega. Lenka hüppas rõõmust. „Oi, kui huvitav,“ kilkas ta. „Ma hakkan ema ja vanaema eest salaja sul külas käima!“

Siis koostas Tamara karmid arvestused ja teatas, kui palju raha pean ma perekonnale jätma ja kui palju võin läbi lüüa oma litside peale. Hea veel, et ta tea mu osalise tööajaga töökohast ja väikestest honoraridest. Siin peab talle au andma. Kõigi mu tuttavate endised naised koorivad neid spetsiaalselt värvatud advokaatide, partbüroosse saadetud kirjade ja kohtusse saadetud hagide abil puupaljaks.

Svetka ütles, et astub pärast tööd tunnikeseks minu juurest läbi. Imelik, kuid ükski jäädes soovisin kõige rohkem, et keegi minu juurde ei tuleks. Ma pole kunagi mõelnud, et ükski olla on nii tore.

Minu perenaine on korralik ja väga lahke seitsmekümne aastase naine. Ta pani minu jaoks üles siniste lillekestega kardinad, laotas igale poole valged laulinad ja salvrätikud ning jootis mind värskelt keedetud teega. Ja ma tundsin end nagu väiksena kodus ema juures.

KÕIKVÕIMALIKUD VARIANDID

„Arutame õige olukorda kainelt,“ räägib Anton. „Liberaalne epohh on lõppenud. Nüüd on võimatu avaldada isegi selliseid raamatukesi ja artikleid, mis trükiti ära kolm aastat tagasi. Nähtavasti oled sa ise seda tunnetanud. Pealegi on praegu mõttetu midagi sellist teha. Mitte

mingisugust efekti ei tule. Meie toodangu retseptsiooni seisukohast pole aeg enam see. Mida siis ikkagi teha? See on probleemike kombinatoorika vallast. Ja võrdlemisi triviaalne. Vaat siin on dilemma: kas jääme marksismi raamidesse või väljume nendest üldse. Vaatleme esimest varianti. Jällegi on siin kaks võimalust: kas täita kuulekalt ülevalt poolt tulevaid suuniseid ja muutuda Vaskini tüüpi šaakaliks või tegelda novaatorlusega. Esimene võimalus ei ole sinu jaoks. Isegi kui tahad seda teed minna, sul ei lubata. Hilja. Sa oled Nende jaotuse kohaselt novaator. Novaator saab olla kahel moel: marksismi revideerida, st vaadata üle selle põhimõttelised formuleeringud kui nüüdisaegsele tõelisusele mittevastavad või parendada, st „arendada“ uute tingimuste kohaselt, taganemata sammugi kõigist (mitte ainult põhilistest) marksismi põhimõtetest. Revisionism on meil aprioorselt välistatud. Jääb üle parendamine. Kes otsustab, kas sa parendasid või halvendasid? Nemad muidugi. Nii et kas sa jääd innustuvaks või kergelt eksiteel olevaks parendajaks või revisionistiks, see ei sõltu enam sinust, vaid vaskinitest. Minu tähelepanekute kohaselt on olukord praegu selline, et Nad pigem lepivad revisionistidega kui parendajatega, kuna parendaja on reaalne konkurent. Ka Vaskin hakkab nüüd pretendeerima korrr-liikmeks saamisele. Ja tal pole selleks vähem alust kui sinul. Ja kui tal avaneb väiksempi võimalus sulle jalga taha panna, teeb ta seda hetkegi kõhklemata. Teie, parendajad, olete niigi juba peaaegu kakskümmend aastat hoidnud vaskineid varjus. Nüüd saabub nende aeg. Nii et mida paremini te hakkate oma tööd tegema, seda halvem teile. Aga kui teete halvasti, seda enam teid pitsitatakse, sest halvasti teha suudavad Nemad teist paremini.“

„Seda ma üldiselt usun,“ räägin mina. „Lase tulla teine variant.“

„Vaatleme teist varianti,“ räägib Anton. „Väljumine marksismi raamidest avab järgmised võimalused: 1) väljumine ideoloogiasfäärist üldse; 2) jäämine ideoloogia valdkonda. Esimene võimalus pole meie jaoks. Me oleme selleks liiga vanad. Jääb teine võimalus. Siin on jällegi variandid: 1) marksismi kritiseerida ja selle vastu võidelda; 2) olla selle suhtes ükskõikne. Kriitika kohta ütlen hiljem. Kõigepealt ükskõiksusest selle suhtes. Ideoloogiaga võib tegeleda olles marksismi suhtes ükskõikne, näiteks budismi või õigeusu vaimus. Praegu on see võrdlemisi moes. Ma ei taha selle tee üle arutleda. Ma arvan, et sa nõustud minuga: kõik seda laadi ideoloogilise tegevuse viisid pole nüüdisajal adekvaatsed. See pole meie jaoks. See on palju madalama tasemega hädavarestele. Kerkib üles küsimus: kas saab olla marksismi suhtes ükskõikne, tegeldes meie aja kõige tähtsamate ideoloogiliste probleemide kompleksiga. Kahjuks veendusin ise, et tegelikult on see võimatu. Tuleb välja, vennas, et marksism on üpris tõsine asi. Sellest ei saa mööda minna. Millise probleemiga ka ei tegeleks, on see kindlasti nii või teisiti marksismis läbi uuritud ja omamoodi lahendatud. Ja mida sa ka selle kohta ei ütleks, põrkud sa nii või teisiti kokku marksistliku traditsiooni, protesti või heakskiiduga. Marksism on suur ideoloogia. Ja töötades meie aja ideoloogiliste probleemide vaimus, on võimatu sellega mitte kokku puutuda. See on fakt. Ma arvan, et selles osas pole vaja sind veenda. Mis siis ikkagi jääb? Võitlus? Vaat siin on peamine konks.“

„Kujutame endale hetkeks ette,“ jätkas Anton, „et meile anti täielik tegevusvabadus: et kutid, kiruge õige meie marksismi nagu hing igatseb! Ja mis siis? Kas läänes on vähe selliseid vabasid kriitikuid? Kas nad on vähe kokku kirjutanud? Palju. Ja need polnud sugugi rumalad inimesed. Ja kirjutasid arukad tööd. Aga mis tolku sellest on? Mitte mingit. Marksism nagu oli, nii on ka jäänud kõigutamatuks. Ja sugugi mitte seepärast, et see on õige ja arukas. Siin pole asi üldse selles. Asi on selles, et marksism, nagu iga ideoloogia, ei ole teadus. See on teadusetaoline asi – see on lõiv meie ajale. Ent see pole teadus. Sellele üritatakse igati peale panna teaduse väljanägemist ja staatust. See on võimulolijatele kasulik: kõik toimuv on objektiivsete seaduste, aga mitte nende lolluste tulemus, nemad vaid avavad seadusi, näevad ette ja aitavad neile kaasa. Mäletad, mida ütles Stalin: seadusi tuleb allutada! See pole tühi fraas. See on väga tõsine asi. Nemad valitsevad maailmaseaduste nimel, aga mitte laiaulatusliku gängsterluse jõul. See on kasulik ka gigantsele ideoloogide väele: nemad on

teadlased, aga mitte midagi pappide taolist! See on kasulik ka teistele: parem pidada end ahistatuks mateeria raudsete seaduste kui osavate kelmide, saamameeste ja karjeristide poolt. On olemas teaduse ja ideoloogia täiesti kindlaksmääratud tunnused. Marksism ei rahulda esimesi ja rahuldab teisi, see on triviaalne. Selle allianss teadusega on selle kui ideoloogia ajalooline eripära. Meie teaduse, tehnika ja hariduse sajandil kõiki ilma selleta olla ei saa. Ideoloogia, mis ei pretendeeri sellele, et olla teadus, ei võta teaduse kuju ja millel ei ole vahendeid näha välja teadusena laiade masside jaoks, ei saa meie päevil olla ideoloogia. Marksism, olles ideoloogia, aga mitte teadus, on teaduslikule kriitika poolt haavamatu. Aga kogu marksismi kriitika, mis mängib märkimisväärset rolli, pretendeerib sellele, et paljastada seda teaduslikus põhjendamatuses. Seda laadi kriitika, näiteks kristliku ideoloogia poolt, jääb vähemärgatavaks. Ja selle vastu on marksismil ülivõimas demagoogia. Noh, las me kritiseerime hästi marksismi. Kerkib üles probleem: pakkuge välja enda oma, midagi paremat! Ja kui hakkame tegema seda oma, oleme seda ikkagi sunnitud tegema ideoloogia koostamise seaduste järgi. Ja sel juhul taasesitame kõike sedasama vähetähtsate muudatusetega. Marksism kerkis siiski esile maailmatsivilisatsiooni peateel. Ja ehitades samasse kohta ideoloogiat, ehitame midagi marksismisarnast. Nii et tuleb välja, kuhu ka ei läheks, ikka on ummik ees. Ei. Möödunud periood oli huvitav veel ühes väga olulises asjas: see näitas väljapääsu. Ideoloogiat nüpeldatakse faktidega samast reaalsusest, mida ideoloogia pühaks tunnistab. Antud juhul sotsiaalse tõelisuse faktidega, mille ettenägemisele, tunnetamisele jne see pretendeerib. Faktid ajavad ideoloogia sinnasamasse lõksu, mida see iseendale peale surub. Seetõttu on Nikita ettekanne ja Solženitsõni raamatud andnud palju tugevama löögi marksismile kui kõigi marksismi kriitikute jõupingutused terve ajaloo jooksul kokku. On olemas marksismi reaalse kriitika tee: see on meie ühiskonna enda kompromissitu analüüs, selle eluviisi tõsiasjade avalikustamine. Ja see on ainuke tee. Ja see tee, muide, on ainuke, millele saab välja töötada ideoloogia, mis on inimese olukorra kohta nüüdisaegses ühiskonnas palju adekvaatsem kui marksism.“

„Olgu nii,“ räägin mina. „Aga milleks on seda ideoloogiat teha vaja? Sülitada sellele! Uuri aga meie ühiskonda ja asi ants.“

„Siin on asi isiklikus huvis,“ räägib Anton. „On inimesi, kellest saavad arstid, et ravida inimese keha. Aga mind huvitab inimese hing. Mitte psüühika, vaid just hing – puht sotsiaalne nähtus. Ja vaat ma tahangi teha midagi selle hinge jaoks. Ideoloogia ongi vahend hinge jaoks. Aga marksism ei anna enam midagi. See toimib kui iseäranis formaalne ideoloogiline mehhanism. Muide, see on väga huvitav teema – ideoloogilise mehhanismi iseloom nõukogude ühiskonnas. Siin on see teistsugune kui kristluse puhul. Ka marksismis esineb vabatahtlikkuse elemente. Ja ikkagi on marksism vaimsuse suhtes vaenulik. See on vaimsusevastane. Ma ei saa seda sulle selgitada üldisel kujul. Hakka tegelema meie ühiskonna ja meie inimesega nende tõelisuses, aga mitte propagandaliku abstraktsiooniga, ja saad iga konkreetse punkti kaudu peagi ise aru.“

Sellises stiilis olime korduvalt rääkinud ka varemalt. Kuid alles nüüd hakkasin ma Antoni sõnu kuulda võtma ja leidma neis mõtet, mis oli varem minust puhtalt mööda libisenud.

DELEGATSIOON KONGRESSILE

KK teadusosakonnas kinnitati delegatsioon rahvusvahelisele kongressile sõitmiseks. See on viimane instants, kui mitte arvestada KGBd, mis viimasel hetkel võtab mõned inimesed maha ja sokutab nende asemele oma inimesi (olgu et peaaegu kõik delegatsiooni ja turismigrupi liikmed on tegelikult niigi nende inimesed). Ikkagi on huvitav, milline evolutsioon on selle aja jooksul toimunud. Kusjuures teekond delegatsiooni ja turismigrupi nimekirjade koostamisest

kohapeal kuni selle lõpliku kinnitamiseni KKs peegeldab või isegi kujutab lühendatud kujul seda evolutsiooni. Kohapeal (sektorites ja kateedrites) lülitati nimekirja kõik need, kes olid eelnevatel aastatel kõige viljakamalt töötanud ja omandanud hea maine, st meie keskkonna kõik silmanähtavad liberaalid. Seejärel kriipsutati direktsooni ja dekanaatide tasemel osa korralikke inimesi maha, nende asemele pandi kaabakad ja hallid kujud. Edasi tõmmati rektorite ja akadeemia osakondade tasemel maha veel mõned allesjäänud korralikud inimesed ning asemele topiti veel rohkem halle ja tõpralikke tüüpe. Ministeeriumides ja akadeemiates presiidiumides eemaldati peaaegu kõik korralikud, st kuuekümnendate aastate inimesed (kuuekümnendalased) ja lisati sellised jõletised, keda varem ei lastud isegi temaatilistele linnasümposioonidele. Viimaks viis KK teadusosakond asja loogilise lõpuni. Mind jäeti delegatsiooni alles. Mul hakkas häbi. Aga kutid ütlesid, et mind jäeti alles seepärast, et kogu maailm oleks vappunud, kui mind oleks maha tõmmatud. Kuid mina juba tean, miks mind alles jäeti. Seda nõudis akadeemik Kanareikin (meie delegatsiooni juht). Miks? Väga lihtsal põhjusel: tal oli ju vaja ettekanne teha, aga ettekanne on vaja valmis kirjutada, ent kes kirjutab talle sellise, mida kiidavad ülemused ja millest ka Seal jääks hea mulje, paremini kui mina! Serikov lülitati turismigruppi. Samuti teadagi mispärast.

Nõukogude delegatsiooni koostamine rahvusvahelisele kongressile – see on ülima tähtsusega riiklik ülesanne. Siinjuures tuleb arvesse võtta kõige mitmekesisemaid aspekte: erinevate organisatsioonide huvid, rahvuslik, vanuseline ja sooline koosseis, erinevate auastmetes isikute vahed, sugulassuhted jne. Seda probleemi lahendatakse arvukates instantsides vähemalt aasta. Küsimus KGB osalusest nendes asjades on palju kordi olnud arutusel ja tehtud põhjalikult selgeks. Ometi on siin üks väga huvitav ja vähetuntud aspekt. Seda, et igaüks (või peaaegu igaüks) meist on valmis täitma (ja aeg-ajalt otse või kaudselt täidabki) KGB ülesandeid, on ilmselge. Me oleme ju patrioodid. Pealegi oleme me sellise autasu nimel, nagu riigi kulul välismaale sõitmine, valmis ka rohkemaks. Paraku KGB sellega ei rahuldu. Nad lülitavad igasse meie delegatsiooni veel spetsiaalselt oma inimesi. Millise eesmärgiga? Räägitakse, et eesmärgid on erinevad. Täita ülesandeid, mida ei saa usaldada tavalistele teaduskoputajatele. Jälgida delegatsiooniliikmete käitumist. Hoida ära põgenemisi. Ei, muidugi, kus suitsu, seal tuld. Ent mina kaldun arvama, et siin on asi lihtsam. Delegatsiooni liikmed hoiavad üksteise käitumisel silma peal mitte halvemini kui professionaalid. Ja annavad palju kvalifitseeritumat informatsiooni. Eriülesanded – see on enamasti pooside võtmine. Tõelist luuret nii ei tehta. Põgenemisi tuleb ikka ette. Kusjuures jalga lasevad järeleproovitud ja usaldusväärsed inimesed. Ebausaldusväärsed ei lasta lihtsalt välja. Asi on selles, et KGBle kuulub kõigil välismaasõitudel oma seaduslik osa ja nad kasutavad seda kui hüve oma töötajate huvides. Kasutavad samadel alustel nagu kortereid, sanatooriumituusikuid, defitsiitseid kaupi, teatrite ja näituste pileteid jms jagades. Ja nende juures tehakse seda (mul on tulnud vestelda nende „poistega“) nõukogude süsteemi hüvede jaotamise üldiste seaduste põhjal. Ning KGB töötajad jooksevad sama innukalt hilpude järgi nagu doktorid ja professorid. Ainult et neil on üks eelis: pole vaja esitada ettekannet, arutada seda, juhtida see läbi Glavliti (tsensuur) ja istuda nõupidamistel. Intellektuaalsel tasemel erinevad nad keskmisest delegatsiooni liikmest vähe. Äärmisel juhul, kui nende kretinismi on võimatu varjata, esitleme neid kui rahvusvabariikide esindajaid või kui stalinismi igandeid. Sellistel juhtudel aitab suuresti nende halb võõrkeelte oskus või täielik umbkeelsus.

KALTSUKORJAJA VANAEIT

Pärast tööd hüppas „minutiks“ läbi Svetka. Kaebas instituudi töötajate üle („lurjuste kamp“). Kaebas mehe („minu lontkõrv“) ja meheema („on alles lirva!“) üle. Nuttis, et midagi pole selga panna (ehkki vahetab iga päev tualette ja instituudi keelepeksjad pole siiani suutnud

kokku arvata ta garderoobi suurust). Suure vaevaga saatsin ta minema („mul on vaja töötada“). Laotasin lauale raamatud ja paberid. Ja ilma ühegi mõtteta peas, vaatasin aknast välja. Hoovis nägin pikas mustas kitlis suurt kasvu vana naist. Naine tuhnis solgiaugu ääres olevas prügis, korjas midagi kokku (nähtavasti kaltse ja paberit) ja ladus kärule. Mind jahmatas naise nägu: tohutu suur, sinakas-violetne ühes vana alkohooliku vormitu poorilise ninaga. Ent näoilme oli selline, nagu oleks talle tehtud ülesandeks kirjutada meie epohhiloovas töös peatükk töötajate materiaalse heaolu kohta. Seda ilmet on võimatu kirjeldada. Seda võib ainult näidata ja anda sellele nimetus. Kuid parem on üht ega teist mitte teha.

Kaltsukorjaja paistis mulle alguses erakordselt vana, nii ... kaheksakümne aasta kandis. Ent selle järgi, kuidas ta solgiauku tuulas ja kraami kärule ladus, oleks võinud talle anda tunduvalt vähem. Vaat kui minul oleks praegu tulnud tegeleda sama asjaga (hoidku jumal selle eest!), oleksin vaevalt suutnud temaga sammu pidada. Küsisin oma perenaiselt, kes see naine on. Ta vastas, et keegi ei tunne teda. Teda kutsutakse lihtsalt Purjus vanaeideks, ehkki keegi pole teda kunagi purjus näinud. Hoovi ilmub ta kord nädalas. Keegi ei mäleta, millal ta esimest korda tuli. Ei pööratud tähelepanu.

Püüdsin endale ette kujutada kaltsukorjaja elu. Sõpru pole. Sugulasi pole. Suhtlemine ainult sellisega nagu ta ise, vanakraami vastuvõtjaga. Kopikad elu jaoks. Kopikalised pettused. Kopikalised tülid. Aga mida ta sööb? Mille peal magab? Košmaar! Kuidas küll peab ta teadvus olema igast küljest ära nüsitud, et jätkata elamist?! Ei, see on mõeldamatu. Näo järgi otsustades joob ta kõik teenitud kopikad maha. Aga mida ta joob? Nüüd pole see sugugi niiväga odav. Arvatavasti hangib midagi denaturaadi taolist. Sellest ka sinetus ta näol.

Pöördusin tagasi oma paberite juurde. Kuid vanaeit ei läinud mul peast. Ehitasime üles arenenud sotsialismi. Liigume kiirendatud tempos kommunismi poole. Aga see naine sülitab kõige selle peale. Tema jaoks pole olemas mitte mingisugust ajalugu. Ei mingeid probleeme. Varsti ta kaob. Ja mina kaon. Ja me muutume olematuses võrdseks. Aga kui minu peale mingist teisest kõrgusest vaadata, siis mida teen mina? Kus on minu olemise ja selle vanaeide olemise erinevus? Rahulolus? Ent kes teab, vahest on tema oma eluga rohkem rahul kui mina. Mina kannatan – tahan akadeemikuks saada, preemiat saada. Aga tema võib-olla ei kadesta isegi oma türannist kaltsuvastuvõtjat, kes teda mõne kopikaga tüssab. Kasu inimkonnale? Aga kes mõeldab, millist kasu olen mina inimkonnale toonud? Ja kas olen üldse toonud?

Vanaeit laadis käru täis ja vedas seda kiirustamata üle öla heidetud keti abil. Inimesed möödusid teda täiesti märkamata. Nende jaoks polnud teda üldse olemas. Samamoodi nagu neid tema jaoks. Vaat siin on teile kahe sõltumatu maailma olemasolu, mille vahel on välistatud igasugune teineteisemõistmine. Milleks lennata teistele planeetidele, kui mööda tänavaid uitab Purjus vanaeit, kellega me samuti ei suuda luua mingit kontakti. Ja ei taha seda teha.

Mõtlesin, et mis mulle maksaks võtta just praegu taskust rahasumma, millest vanaeidele jätkuaks äärmisel juhul pooleks aastaks. Kuid ma ei teinud seda. Ma ei tea, miks. Ent mitte selle pärast, et mul oleks rahast kahju. Rahast pole mul kunagi kahju olnud.

ZABEGALOVKA

„Lubage teile esitada taktitu küsimus,“ ütles Nimetu. „Meie vestluste järgi otsustades pole te rumal inimene. Kuidas küll läks teil korda koostada selliseid ... kuidas öelda ... kummalisi raamatukesi?“

Sattusin ootamatusest segadusse ja hakkasin lalisema midagi sellist, et mu raamatukesed pole halvemad teiste omadest. Või on isegi paremad, nagu paljud arvavad. Igal juhul on need peajagu üle Petini, Rimentali, Kostjukovi ja nendetaoliste teostest.

„Võib-olla küll,“ nõustus Nimetu leplikult. „Mul on kõrvaltvaataja pilk. Te muidugi teate paremini. Kas te suudate eristada üht täiskasvanud lutikat teisest? Ei suuda. Ainult ruumilis-ajaliste koordinaatide kaudu. Aga arvata võib, et nende endi jaoks on nad eristuvad. Tõenäoliselt on olemas lutikad-talendid, lutikad-võhikud ja lutikad-geeniused.“

Ütlesin, et praegu ma moodustan vägevat osakonda, korjates sinna kõige andekamaid kutte. Koostame tohutu suurt raamatut, milles kavatseme ümber vaadata kõik fundamentaalsed põhimõtted.

„Revisionistid?“ küsis Nimetu.

„Mis te nüüd, mis te nüüd,“ hakkasin kätega vehkima. „Mitte mingil juhul! Me oleme voolusängis, õiges vaimus ja täielikus vastavuses. Vastupidi, revisioniste hakkame me kõvasti peksma. Me arendame edasi, süvendame ...“

„Ükstapuha,“ ütles Nimetu, „meid kõiki pannakse nahka kui revisioniste. Marksismi arendada on meie juhtide prerogatiiv.“

„Ja las panevad nahka,“ ütlesin mina. „Lõppude lõpuks on ju vaja selgeks teha, mida meie nõukogude ühiskond endast kujutab!“

„Ohoo, kuhu te sihite,“ ütles Nimetu. „Ainult et teil ja kõigil teie talendikatel kuttidel ei tule sellest midagi välja, kui teid isegi nahka ei panda (kuid ma olen kindel, et teid pannakse väga kiiresti nahka, ei saa ju jätta nahka panemata!), isegi kui teile antakse turvalisuse garantiid ja lubatakse kirjutada absoluutselt kõike, mida te tahate. Tahate teada, miks? Sellepärast, et te kõik olete võimetud väljuma marksismi raamidest, isegi kui teil lubatakse hakata selle vaenlasteks. Kuid te pole isegi selleks (vaenlaseks hakkamiseks) võimelised. Formatsioonid, alus, pealisehitus, tootlikud jõud, tootmissuhted, klassid, riik jne – see, auline marksist (või antimarksist, vahet pole), on vaid ideoloogia romantilised kujutised, aga mitte teaduslikud mõisted. Teaduse mõisted on proosalised. Aga teie ei suuda laskuda romantikapilvedest tõelisuse räpasele maapinnale ja hinnata seda nii nagu see väärt on. Te ei saa kunagi meie ühiskonnast aru, sest teil pole vahendeid sellest aru saamiseks. Täpsemalt öeldes, te ei saa sellest aru seni, kuni te ei hinda pisiasjade põhimõttelist tähtsust meie elusüsteemis. Kordan, pi-si-as-jad! Meie elukorralduse grandioossus on pisiasjalik grandioossus või pisiasjade grandioossus – vaat milles on asja iva. Teie kõrgelennulised kategooriad on meie ühiskonnale sama kohased, nagu sõnad „geniaalne“, „tark“, „sügav“, „kaugelenägelik“, „igakülgne“, „õige“ jne on kohased meie juhtide idiootsetes ja valelikes kõnedes, mis pealegi pole nende endi poolt kirjutatud.“

Algul tekitas Nimetu jutt mulle rusuva mulje. Ent ma olen hea inimene. Kaua ei saa ma kellegi peale vihane olla. Seejärel tundsin, et Nimetu arutlused on ilmselgelt diletantlikud. Ja mul hakkas isegi lõbus.

„Te otsustate marksismi üle natuke pealiskaudselt,“ ütlesin. „Et selle mõisteid ja põhimõtteid vääriliselt hinnata, peab siiski olema professionaal ...“

„Saan aru,“ ütles Nimetu. „Vabandage, kui ma teid solvasin. Muidugi olen ma diletant. Aga kui teil pole midagi selle vastu, siis ma selgitan oma mõtet. Ma kinnitan, et pisiasjade tähtsust mõistmata pole võimalik mõista meie ühiskonna reaalsust (aga mitte ideoloogilist ega propagandistlikku) olemust. Võtke ükskõik missugune eluliselt tähtis niidike (ja loomulikult teie kõrgelennulise teooria vaatepunktist tühine), sikutage seda ja te tõmbate välja ühe ja sama ... Võtke järjekorrad, suvine puhkus, korterid, teatri- ja kontserdipiletid, raamatud, välismaale sõidud, toiduained, kvaliteetsed asjad ... Ma pigem ei räägi tõsisest olukorrast meditsiinis või kuritegevuses, millesse võib igaüks sattuda. Või raamatute avaldamisest, aastmetest ja tiitlitest ... Instituutidesse astumisest ... Üldiselt võtke ükskõik milline reaalsus, aga mitte teie umbisikulised tootlikud jõud, pealisehitused ja muu jaburus (vaja on olla kõrgelt haritud idioot meie sajandi vaimus, et seda tõsiselt võtta!) Mingis ajakirjas (ei mäleta, millises) avaldati hiljuti kirjutis poisist, kellele mõisteti viisteist aastat mitte millegi eest. Milline on reaalsus, kui juba ametlikus ajakirjas mindi selle peale välja. Ent selles kirjutises oli kõik üle

silutud ja kõige peamised õudused välja jäetud. Poiss istus ära kaheksa aastat. Ka ülemkohus ei aidanud. Teda päästis ainult juhus. Aga kui palju istub selliseid poisse, kellele juhus üldse ei naerata! Pisiasi? Aga kas see ikka on pisiasi? Aga meenutage, omal ajal paljastati tõeline bande, milles osalesid ministrite pojakesed? Millega asi lõppes? Pääsesid aastase vangistusega tingimisi. Neid ei viidud isegi miilitsasse. Pisiasi? Milles on asi? Asi on selles, et esimene poiss asus sotsiaalse redeli alumisel pulgal. Ja tal ei ole mingi juriidilist kaitset. Aga ministrite pojakesed ... Kas on selge? Muidugi on selge. Ilmselge. Kuni õuduseni ilmselge. Ainult et miks seda teie teaduses arvesse ei võeta? Järeldus on enesestmõistetav: üksnes tõstes oma sotsiaalset taset, tõstad sa enda ja oma lähedaste kuritegelikku kaitstuse astet. Ainult nii. Aga see ei ole õiguslik ühiskond. Tavainimesed teavad seda aabitsatõde sünnist saadik (erinevalt teoreetikutest, kes õpivad palju aastaid selleks, et mitte midagi sellist märgata). Võtke järjekorrad. Ükskord ära seista – pisiasi. Sada korda – pisiasi. Aga kui päevast päeva, aastast aastasse? Alati ja kõikjal? On, millest meeletehesse sattuda. Ja kus on väljapääs? Rabeleda sellisesse seisundisse, kus pole järjekordi. Kinnine jaotla, spetsiaalsed kauplused, koju toomine. Tutvused. Sidemed. Aga selleks on vaja saavutada positsioon. Aga selleks ... Te justkui kavatsete lõunasse sõita? Lubage teada saada, kust te tuusiku saite? Seep see on! Nii piletid kui bronnid sellelt austatud organisatsioonilt? No muidugi. Aga vaat mina ei saa kuidagi, kuigi tahaksin. Ja raha justkui oleks, tegin lisatööd. Kus sa sellega! ... Ja mis sellest üldse rääkida. Te pole ju laps. Te peate ju vähemalt millestki aru saama. Käimas on üleüldine halastamatu võitlus privileegide saamise nimel. Ja selles võidab kõige alatum lojus. Ja seda lojust kasvatatakse arvestusega selle võitluse jaoks. Üldine kokkuvõte: massilistes mastaapides reprodutseeritakse teatud sotsiaalse indiviidi tüüp, teatud inimmaterjal, mis on kogu meie elukorralduse aluseks. Kõik ülejäänud (ja majandus, ja poliitika, ja moraal, ja kunst ja kõik muu) on sellest tuletatud. Isegi Stalini epohhi grandioossed repressioonid (muide, need pole ka praegu lõppenud) on sellest võrsunud. Kui te olete teadlane, siis vaat seda üldistagegi. Ja mõelge välja teooria. Ainult et teaduse, mitte aga ideoloogia reeglite järgi.“

Hakkasin midagi lalisema ajaloolistest raskustest, puuduste ajutisest iseloomust, metroost, lasteaedadest, ohvritest tuleviku nimel jne.

„Stopp,“ ütles Nimetu. „Ise seda kahtlustamata, puudutasite te kõige sügavamat küsimust – küsimust moraalsusest, st tsivilisatsiooni aluste alust. Kui te isegi tõesti ehitate Kommunistliku Ühiskonna Helget Hoonet, mis sarnaneb maapealse paradiisiga, ei võta ma seda vastu, kuna seda ehitatakse ohvrite vere, vale ja vägivallaga. Elementaarse korralikkuse tõttu ma sellisesse hoonesse sisse ei astu. Eelistan jääda koos ohvritega. Ohvritele antakse kõik patud andeks. Olla ohver – tähendab hakata inimeseks saama.“

„See on religioon, aga mitte moraal,“ räägin mina.

„See ei ole religioon,“ räägib Nimetu, „vaid religioosne, st moraalne teadvus. See on midagi muud. Aga kui te nii väga soovite sellele silti külge kleepida, laske käia. Mul on ükskõik. Las olla religioon. Ma tean kindlalt vaid ühte: kõik loomalik on loodusest, loomulikkusest; kõik inimlik on Jumalast, st on välja mõeldud ja leiutatud.“

TOOST

„Onu Anton,“ küsis Saška, „aga mille eest teid istuma pandi? Kas mitte millegi eest nagu kõiki?“

„Asja eest nagu kõiki või peaaegu kõiki. Luuletuse eest stalinliku toosti teemal.“

„Kas te mäletate seda?“

„Muidugi. Sellised asjad ei unune.“

Nüüd püsti tõusis Juht

	ta kasvus naxis.
Ja muiges kõverdades suu	ta lausus nii:
See esmatoost on –	on suure vene Rahva auks!
Ta ütles pole julmemat,	kui tema saatus.
Ei keegi tema kannatusi	kokku lüüa suuda.
Me temata kõik	orjaks oleks saanud,
Ja mitte nendeks,	kes me nüüd.
Ta kõigist enam verd	on meie eest valanud.
Ta kõigist enam	higi valanud.
Ta kõigist halvemini söönud.	Veel halvemini joonud.
Ta elanud	nagu viimne lojus.
Kui palju jäledaid	ja musti tegusid.
Ta kallal igat moodi	toime pandud.
Ma tunnistan,	meilt nii ta kannatada sai,
Et põrgu	kuurordina näib.
Kas palju oleme tal	head me toonud?!
Ei siiamaani	seda suuda mõista ma,
Miks alati	ta võttis uskuda,
Mis alatult	me talle luiskasime?
Ja kas on Maa peal	veel ühtki tolvanit,
Kes lasknuks meil	ta turjal kükitada?!
Te öelge mulle	oma käega kes
On kaitsnud	oma timukaid.
Juht tõstis klaasi.	rüüpas veini.
Lõid Isal	silmad särama.
Ta pühkis vuntse.	

	ja mingi süü
Ei tema nägu	süngeks muutnud.
Saal täitus	silmapilk aplausiga ...
Ent vene rahvas,	piinatud
Ekstaasis	lakkus rõõmupisaraid,
Ja Talle ette	kõik patud andestas.

„Ohoo,“ ütles Lenka. „Solženitsõni kohaselt oleks nad pidanud teid maha tapma.“
 „Mul võeti arvesse sõjalisi teened. Ja ka aeg hakkas pöörduma hruštšovismi poole.“
 „Järelikult ei pandud teid ilmaasjata istuma.“
 „Mitte ilmaasjata. Tollal pandi harva ilmaasjata. Alati leiti asi.“
 „Te olete kindlasti Solženitsõnit lugenud?“
 „Olen lugenud.“
 „Ja mida te tema kohta ütlete?“
 „Ma kummardun ta ees.“
 „Järelikult kõik, mida ta kirjutab, on tõde?“
 „Tõde, kuid mitte kõik. Aga osaline tõde moonutab tervikpilti. Ma hindan teda mitte
 tõe, vaid mässu eest vale ja vägivalla vastu.“
 „Kui tal on õigus, miks teda siis meil ei avaldata?“
 „Ära esita rumalaid küsimusi,“ ütles Saška.
 „See ei ole rumal küsimus. Rumalad on need, kes pole Solženitsõnit siin avaldanud.
 Kui teda oleks siin avaldatud, poleks sellist grandioosset ülemaailmset efekti ja raugematut
 huvi tema tööde vastu. Kuritegusid, mida pole võimalik varjata, on parem avalikult
 tunnistada.“
 „Seda enam teiste kuritegusid.“
 „Aga kui need pole lõppenud ...“
 Ja sellises vaimus peetakse minu kodus pidevalt nõukoguvastaseid jutuajamisi. Ja
 mina ei ole võimeline neid peatama. Ning, mis kõige õudsem, ma ei taha neid peatada ja
 osalen nendes.

TUALETPABER

Kohale jooksis Tamurka, silmad krillis ja higist leemendav.

„Siva! Kontoritarvete poes antakse tualettpaberit. Panin end järjekorda.“

Meie (Ämm, Lenka ja mina) jätsime alustatud lõunasöögi pooleli ja söötsime Tamurkale järele. Paari tunni pärast naasime tualettpaberi seotistest täisriputatutena õnnelikena koju. Pelgasin, et möödakäijad hakkavad meid tõgama. Kuid nood suhtusid meisse täie mõistmisega. Paljud küsisid, kust me paberi saime, ja jooksid ise sinnasamasse. Vaid üks poolpurjus lontrus hakkas meie kallal norima, karjudes, et nõukogude intelligents on end täiss...nud. Ent kuna ta lausus seda korduvalt, haihtus esialgne mulje ja möödujad hakkasid teda korrale kutsuma. Viimaks võtsid kaks tursket kutti (välimuse järgi tudengid või aspirandid) tal kaenla alt kinni, käskisid lõuad pidada ja tõukasid kuhugi vastassuunas. Igal juhul on meil nüüd pooleks aastaks puhas taguots kindlustatud. Pean tunnistama, et selles liinis (defitsiitsete asjade varumise liinis) on Tamurka tubli. Kui kogu Moskva tormab ringi

söögisooda või pesupulbri otsingul, on meil kindlasti seda kraami külluses. Tal õnnestunud varuda isegi paari kuu jagu sibulat.

Vedamine tualettpaberiga tõi meie lagunevasse, kuid seni veel tervesse nõukogude perekonda mõningase piduliku ühtsuse ja rahuarmastuse. Ja me hakkasime mõnuga kõiki oma tuttavaid arvustama. Tamurka ütles, et Korõtova lõhnab alati pahasti. Nähtavasti ei vaheta kuude viisi pesu. Aga Korõtov ise kannab kallist (tõsi, maitsetut) ülikonda ning odavaid särke ja poolsaapaid. Tüüpiline vanka. Vaat Nataška on tubli. Tõsi, ta hoiab Antoni käpa all. Kuid tolele tuleb see kasuks. Ämm ütles, et Nataška on liialt peenutsev ja salatseja. Ta seab ennast ülearu kõrgele, aga meid põlgab. Küsisin, kust see välja paistab. Ämm ütles, et seda on näha ta kõigi poole „teie“ vormis pöördumisest ja rõhutatud viisakusest. Meil pole nii kombeks. Lenka ütles, et ta ei luba Nataškat solvata. Aga vaat Novikovi naine – see on tõeline lirva. Rumal. Ihne. Ja peab end geeniuiseks, ehkki kõneleb algeliselt ja harimatult. Kah mul teaduste kandidaat!

Varem mulle sellised jutud ei meeldinud. Hiljem harjusin. Aga nüüd olen mõistnud, et neis ei ole midagi halba. See on loomuliku vajaduse realiseerimine orienteeruda oma sotsiaalses ümbruskonnas. Tõsi, seejuures on meil tegemist mitte reaalseste inimeste, vaid meie poolt väljamõeldud isiksustega (nagu ütleb Nikiforov, inimeste mudelitega). Ometi on ka selles oma mõte, kuna inimeste tegudel on tähendus mitte üksnes kui tegudel nende endi jaoks, vaid kui tegudel ka meie jaoks, st neil on kahte liiki tõlgendus. Näiteks toimub ajakirja toimetuse koosolek, millel arutatakse kellegi A artiklit. Omal ajal lubasin teda toetada. Ent nüüd jäin ma kergelt haigeks. Ja toimetuse koosolekule ei läinud. Minu jaoks tähendas see järgmist: miks peaksin A mingi näruse artikli pärast riskima gripijärgsete tüsistustega. Tema ja paljude teiste jaoks tähendas see seda, et lõin araks ega tahtnud A julge artikli pärast „saurustega“ riidu minna. Või veel – julge artikkel meie ringkondades! Ja mul on õigus. Ja neil on õigus, sest neile on tähtsad minu käitumise tagajärjed nende jaoks ja loomulikult annavad nad sellele negatiivse tõlgenduse.

Kõik see on normiks. Kuid mis mind tegelikult siiani endast välja viib, on peaaegu täielik heatahtlikkuse puudumine meie eemalviibivate tuttavate ja isegi sõprade käitumise tõlgendamisel. Siin valitseb mingi rotilik tigidus. Milles on asi? Ei ole võimalik, et see tuleneb vene inimese bioloogilisest loomusest. Varem oli vene inimene kuulus oma headuse poolest. Ent praegu pole sellest enam jälgegi järel. Nüüd on vene inimese valdav suhtumine teistesse inimestesse tigidus, kannatamatus, kadedus, kahjurõõm, vihkamine jne. Ma ei pea silmas erandlikke olukordi, kus inimesed osutuvad ajutiselt oma sotsiaalsest kangast väljarebituks, vaid igapäevaseid tavaelu situatsioone (ühistransport, järjekorrad, kontorid jne). Aga meie raamatusse tuleb ju spetsiaalne osa, mis on pühendatud nõukogude inimeste omadustele. Mida me sinna kirjutame? Tavalist demagoogiat nõukogude inimese ülikõrgetest moraalsetest ja muudest omadustest, tema üleolekust kodanliku ühiskonna karakteritest. Kui me püüame kasvõi kõige märkamatumalt vihjata nendele nähtustele, mis ei tulene isegi sotsialismi spetsiifikast, vaid suure hulga inimeste kokku kuhjamisest ja defitsiidist, võetakse meil pea maha. Sest teoreetiliselt on meil maailma parim ühistransport, toiduaineid jätkub, hinnad on stabiilsed jne. Muidugi esineb üksikuid harvu erandeid ... Üldiselt on nagu vanas anekdoodis: meie nõukogude kääbus on maailma suurim kääbus, aga nõukogude paralüüs on kõige progressiivsem.

VÕRDSUSE IDEE

Meie Zabegalovka suleti inventuuriks: ilmselt jäadi varastamisega vahele. Otsustasime Rebrovi ja Nimetuga otsida teise koha. Ja jõudsime välja kuni Marksismi-Leninismi prospektini: ühtedes kohtades on järjekord, teistes räpane, kolmandad on kinni jne.

Kohvikusse Molodost me ka ei pääsenud – järjekord. Siis pani Rebrov ette teha kolmekane ring, osta paar pudelit, juustukest ja vorstikest. Sest tema teab siin lähedal oivalist kohakest. Nii me ka tegime – otsustasime endalt heita aastate koorma, nagu väljendas Nimetu („ammu pole otse pudelist joonud!“). Seejärel viis Rebrov meid tara juurde, mis meie Loosungit ümbritses, nihutas taralipi eest ära ja me ronisime sisse. Kirjatähtede vahel olid kõik kohad hõivatud. Kuid sõna „tulevik“ tähtede „u“ ja „v“ vahel tõmmati end koomale ning me seadsime end kastidele istuma.

„Vaat siin on teile üldise võrdsuse idee reaalsus,“ ütles Rebrov pärast seda, kui olime esimesele pudelile paks silma ajanud.

„Ja mille poolest teile see idee ei meeldi,“ küsisin mina. „Idee on iseenesest hea. Idee ei kanna vastutust ühe või teise tõelisuse pärast.“

„Ma ei saa sellega nõustuda,“ ütles Rebrov. „Kannab ja veel missugust. Teil, muide, on see täielikult realiseerunud. Nagu teile on teada, idee, mis valdab masse, jne.“

„Noh, nüüd te soolasite üle,“ ütles Nimetu.

„Mispärast soolasin üle,“ ütles Rebrov. „Lubage ma selgitan, milles on asi. Vaat istume siin kolmekesi. Ja võime täielikult realiseerida võrdsuse ideed: klappisime võrdselt, joome võrdselt, sööme võrdselt ja istume ühesugustel kastidel. Aga nüüd võtke rahvas. Oletame et kakssada miljonit nagu meil. Sest kui realiseerida üldise võrdsuse ideed kasvõi ühes aspektis, tuleb need kakssada miljonit organiseerida kindlaksmääratud süsteemi. Vaja on luua spetsiaalne aparaat, mis saadab idee ellu ja jälgib, et kõike tehakse õigesti. Oletame isegi, et kõik inimesed on sotsiaalses mõttes võrdsed (jätame kõrvale erinevused vanuses, sugudes, perekondlikes tingimustes, füüsilistes võimetes, soovides jne). Nii või teisiti tekib probleem nende jagamisega ühiskonna rakkudesse nii horisontaalses kui ka vertikaalses plaanis. Kerkib küsimus eluliste hüvede jagunemisest. Kuid need ei saa olla võrdsed põhimõtte poolest. Pealegi on see iga indiviidi poolt kogetud tõsiasi. Tuletage meelde sõjaväge. Vaat kus on see võrdsus! Aga isegi saapad ei ole ühesugused, ehkki need on standardsed. Voodite asukoht kasarmus. Mäletate, kuidas me kaklesime, millisesse toimkonda minna (kööki või karauuli), millisele postile pääseda. Isegi leiva lõikamine meie poolt ja meie silmade all annab ebavõrdsed osad, kasvõi näiliselt. Aga siin, meie diferentseeritud ühiskonnas, mis tulvil kõiksuguseid ahvatlusi! Üldiselt, milleks sellest rääkida. Need on banaalsused. Ja vaat siin on teile tulemus: reaalse sotsiaalse ebavõrdsuse süsteem, millist pole kogu eelnevas inimkonna ajaloos veel kunagi olnud.“

„Mõistlik,“ ütles Nimetu. „Kuid mis puutub sellesse, et pole varem olnud, on see vaevalt õige.“

„On olnud,“ ütlesin mina. „Ja oli veel halvem.“

„Oleneb, kustkohast vaadata,“ ütles Rebrov. „Pidage mu sõnu meeles, ei möödu kuigi palju aega, kui elanikke hakatakse jagama selgepiirilist isandate rassiks ja orjade rassiks. Seejuures tehakse seda isegi füsioloogia tasemel. See on pöördumatu protsess. Teadus ja sotsiaalne selektsioon lubavad seda teha juba praegu.“

„Tuleb meelde, et Adolf Hitler rääkis midagi sellel teemal,“ ütlesin mina.

„Hitler oli selle poolt,“ ütles Rebrov. „Aga mina olen vastu. Seda esiteks. Peale selle lahendas Hitler seda probleemi kui rahvusvahelist, aga probleem on ikkagi sisemine, puht sotsiaalne. Meil lahendatakse see sisemiselt. Ja seetõttu saavutatakse edu.“

„Ja keda te määratlete orjade rassi,“ küsis Nimetu.

„Ma ei määratle, ma kardan seda,“ ütles Rebrov. „Kuid arvan, et siin ei saa olla kaht seisukohta: muidugi on vene rahvas esimene tarnija. See on ka loomu poolest selleks sobiv: tallalakkuja, kalduv vastastikuseks vaenuks ja eraldatuseks. Vaadeldge meie ajalugu alates revolutsioonist ...“

„Solženitsõn,“ ütlesin mina.

„Ja mida te siis välja pakute,“ küsis Nimetu.

„Kaklust,“ ütles Rebrov. „Kõik oleneb võimest vastu panna. Me ootame, millal asi laheneb iseenesest. Aga vahepeal on vaja kakelda. Kas hakkame kaklema või mitte, sellest sõltub ajaloo kulg. Joome nende terviseks, kes kaklevad!“

„Mõttetu asi,“ ütlesin mina. „Kui juua, siis joon. Ent kellega kakelda? Mille eest? Kuidas? Pealegi võidakse need ühiskonnaliikmete probleemid funktsioonide ning kohustuste ja materiaalsete hüvede jaotamisel lahendada mõistlikult.“

„Aga siin püüan ma teid lõksu,“ räägib Nimetu. „Mis tähendab: mõistlikult? Kas mõistuse abil? Sellest vaatenurgast on ükskõik milline inimeste organisatsioon mõistlik, sest see luuakse sellise inimliku omaduse nagu mõistus vältimatul osalusel. Ilma selle omaduseta pole olemas inimlikku ühtsust, on kari, parv, lihtsalt kooslus, lutikate või tarakanide tüüpi kooslus. Kas see vastab mingile ühiskondlikule otstarbekohasusele? Mis see selline on? Kus on kriteeriumid? Kes hakkab seda realiseerima? Palun vabandust, aga vaat praegu te saite õigluse kohaselt kastikese, ent selles on naelake ja teie püksid on katki rebitud. Kõik on sõnad, sõnad, sõnad. On olemas halastamatu tõelisus.“

„Ja mida te välja pakute,“ küsisin mina.

„Seda, mida tegelikult pidevalt ja kõikjal ka tehakse: kaklust.“

Teekonnal oma „kabinetti“ nägin ühes Ehitajate prospekti hoovis Purjus vanaeite. Olles looka kõverdanud, püüdis ta paigalt nihutada ülekoormatud käru. Ja mitte keegi ei üritanud teda aidata. Ja ka minul ei jätkunud selleks vaimu.

LENKA

„Papa,“ küsib Lenka sajandat korda, „kas tõesti räägib Solženitsõn tõtt?“

„Muidugi,“ räägin mina, „tema raamatutes on osalt tõde.“

„Milline osa,“ ei jäta Lenka järele, „kas pool, kümnendik? Milline?“

„Ma ei ole mõõtnud,“ räägin mina. „Nüüd on seda võimatu kindlaks teha. Aga mis sinul sellest?“

„Saad aru,“ räägib ta, „isegi kui üks tuhandik sellest, mida ta on kirjutanud on tõde, siis see on õudus. Me peame sellest teadma. Vastasel juhul on hiljem halvem. Varem või hiljem saame niikuinii kõik teada. Vaat näiteks sinu Kanareikin. Kas see oli tema, kellest räägiti, et mitmed-kümned kultuuritegelased lasti maha tema avalike või salajaste öörduste või tunnistajaütluste põhjal? Aga see ... Mäletad, käis meil tol nädalal ... Kiitsakas, karvane ... Onu Anton rääkis, et tema tõttu pandi paljud istuma. Ta oli ükskord kambris ühe inimesega, kellele oli mõistetud kümme aastat selle inimese öörduse alusel ... Ja sina käid temaga läbi. Surud kätt ... Kuidas siis nii?“

„Sa oled alles väike,“ räägin mina, „ega saa paljust aru. Kasvad suureks – mõistad ise, et kõik ei ole nii lihtne. Sa ei tea, et onu Anton töötas peaaegu pool vangistusaega kontoris ...“

„Sa räägid labasusi,“ räägib Lenka. „Kui mitte hullemat. Ära muretse, ma ei ole nii rumal nagu sa arvad. Mina ei vea alt. Mina olen eeskujulik komnoor. Ja oivik. Seda on vaja lõputunnistuseks ja iseloomustuseks. Kuid midagi tahan ma enda jaoks täpselt teada. Esialgu enda jaoks.“

Kui Lenka vaid teaks, et see kiitsakas tüüp (see on Iljin, üks meie kõige populaarsematest filosoofidest) esines üsna hiljuti eksperdina grupi õppejõudude ja aspirantide asjas, kes olid koostanud NLKP „tõelise“ ajaloo kursuse ja saanud selle eest korralikud vangla-aastad pörandaaluse nõukogudevastase organisatsiooni süüdistusel!

Ükskord lugesin ühes tuntud Moskva tehases loengut partei rollist. Klubi oli tohutu suur, kuid rahvast oli kohale tulnud vähe. Seejuures nad ei kuulunud tähelepanelikult, ajasid omava-hel juttu ja läksid keset loengut demonstratiivselt minema. Mul läks tuju halvaks. Koju

saabusin tigidana. Õhtusöögi ajal rääkisin loengust. Lenka ütles, et olen ise süüdi. Materjali on vaja osata ette kanda. Ja meil hakatakse kuulama ükskõik mida.

„Ühes klubis kuulutati välja loeng,“ ütles ta, „teemal „Partei ja rahvas“. Mitte keegi ei tulnud kohale. Mida teha? Küsiti Abramovitšilt. Aga, ütles Abramovitš, see on tühiasi. Pange üles kuulutus: toimub loeng teemal „Armastuse kolm liiki“. Nii tehtigi. Rahvast tuli saalitäis. On olemas kolme liiki armastust, alustas Abramovitš loengut. Esimene liik – samasooliste armastus. See ei ole hea. Ja sel teemal ei tasu rääkida. Teine liik – armastus eri sugupoolte esindajate vahel. See on teile hästi teada. Nii et ka sel teemal ei maksa rääkida. Järele jääb kolmas armastuse liik: see on rahva armastus kalli partei vastu. Vaat sellest armastusest me ka räägime üksikasjalikumalt.“

Kõik pahvatasid naerma, isegi mu superortodoksne Ämm. Ent mina tundsin end halvasti. Võin endale ette kujutada, kui palju jälkusi on mu raamatute lugejad minu aadressil öelnud! Aga mida teha? Ei saa ma ju neile oma loenguid kitarri saatel ette laulda nagu Okudžava, Galitš või Vössotski!

SÜDAMETUNNISTUSEST

„Ilmaasjata räägid sa instituudis Solženitsõnist ja Sahharovist. Seal käib niigi ringi kuuldus, et sa oled nende pooldaja.“

„Las käib.“

„Ent sa vead osakonda alt. Ma võtsin su tööle kui sõbra ...“

„Ja mina hoiatan sind kui sõpra: ma ei kavatse varjata oma suhtumist mainitud isikutesse. Nii et võta abinõud tarvitusele. Otsin töökohta, ent see ei ole niisama lihtne. Tee, mida su südametunnistus käsib.“

„Sa pole ju väike, sa pead ju mõistma ...“

„Ja ka sina mõista. Me oleme eakad inimesed. Veel natuke ja enam meid ei ole. Ei jõua isegi ringi vaadata. Mida me endale viimasel tunnil ütleme? Kuid just selle viimase mõttega me lähemegi igavikku.“

„Mind see ei hirmuta. Loodan, et minu võtab maha insult või infarkt. Või langen vanadusnõtrusesse. Nii et siis pole mul sellega asja.“

„Õige arvestus. Aga mina nii ei saa. Mina elan mõttega, et kohe-kohe saabub mu viimne tund. Rindest saadik ei suuda ma sellest lahti saada. Inimesel on, peab olema selline asjandus nagu südametunnistus.“

„Käi p...e oma südametunnistusega! Mind kutsutakse KKsse. Kas sa tead, kui palju kitumisi on meie peale kribatud? Mis teil sellest! Vaadake, meil on südametunnistus! Ja minul ei ole. Mina pean jooksmas direktsooni, direktsoonist KKsse, KKst KMi²¹, KMist osakonda.“

„Aga sina sülga sellele ja ära jookse.“

„Keegi ju peab jooksmas.“

„Püha koht tühjaks ei jää.“

„Ei jää. Kui mina loobun, tuleb kaabakas Vaskin ja peksab teid kõiki laiali.“

„Annab Jumal päeva, annab Jumal ka toidu. Doktorikraad meile ei koida ja akadeemiasse ei satu me ilmaski.“

Küll on inimesed kummalised! Mis on siis selles halba, et ma olen doktor? Mis on halba, kui mind valitakse korr-liikmeks? Ma ju teen inimestele head veel rohkem! ... Nii ma mõtlesin, kuid kusagil kõige sügavamates hingesoppides keerlesid teised mõtterraasud. See kõik on ju vale! Sa tahadki korr-liikmeks saada ja kogu lugu! Ja kuidas mitte tahta! Positsioon. Lugupidamine. Korter. Rahakesed. Kinnine jaotla. Ja kõik samas vaimus. Hea

²¹ Kultuuriministeerium (Министерство культуры, КМ).

küll, ega ma nüüd nii halb ka ei ole. Teised kardavad seda endale isegi tunnistada. Ja ikkagi on teaduse jaoks parem, kui valitakse mind, aga mitte mingisugust Vaskinit. Kuid mille poolest erinevad sa marksismi teoreetikuna Vaskinist? Mitte rohkem kui Rjazani lutikas Tuula omast. Ära tee illusioone. Suhtu oma töösse nagu igasugusesse töösse, mis annab elatusvahendeid, kuid ära pühenda sellele oma hinge. See mäng pole küünlaid väärt.

Mingist ajast peale hakkab Antoni olemasolu mind ärritama. Millegagi segab ta mul elamast. Südametunnistus? Mis see veel on? Inimese jaoks on südametunnistus midagi enesestmõistetavat, rääkis Anton (jälle tema!). See on alati mingi teine inimene, mitte tema ise. Võib-olla sellepärast kardetakse meil paaniliselt Solženitsõni ja Sahharovi taolisi inimesi. Kardetakse südametunnistust äratada, mitte paljastamist. Paljastamine ei sega tavalist elu. Südametunnistus segab. Sellest ei saa lahti, kui see on sinus kunagi tärnanud. Ja ma ei suuda Antonist lahku minna. Mind tõmbab pidurdamatult tema poole. Ma ei saa päevagi elada ilma tema peale mõtlemata. Aga ühes sellega pole mul suuremat soovi, kui temast lahti saada. Kirutakse dialektikat, kuid ilma selleta ei saa sammugi astuda. Olgu siin teile näide: liberalism on mõeldamatu ilma oma vastaspoole – dissidentluseta – ja vastupidi. Liberalismi vastaspooleks ei ole meil jäik stalinism, vaid just nimelt dissidentlus ja opositsioon. Liberalism on kõigest leebe stalinism. Nagu näete, suudame meie (liberaalid) ka sellist asja tunnistada.

MEIE PARADOKSID

„Kas perekonnanimi Štšedrov ütleb teile midagi,“ küsis Viktor Ivanovitš.

„Muidugi,“ vastasime me kõik.

„Niisiis,“ jätkas Viktor Ivanovitš, „alustas ta oma teaduskarjääri kui marksist. Esialgu tegeles mõningate füüsikaliste teooriate uurimisega. Tegi huvitavaid üldistusi, millega avastas nende teooriate kokkulangevuse K. Marxi „Kapitaliga“. Talle räägiti sellest ja tehti ettepanek analüüsida „Kapitali“ sellest vaatepunktist. Ta innustus ja koostas ülimalt huvitava väitekirja. Täielikult marksistliku. Igatahes marksistliku kallakuga. Ja mis juhtus? Kaitsmisel kukutati ta läbi. Pretsedenditu juhtum: paljude-paljude aastate parim väitekirj (seda tunnistasid peaaegu kõik) kukutati läbi. Aga kui palju haltuuralikke töid lasti ilma kärata läbi. Mida tegi Štšedrov? Sülitas marksismile ja töötas needsamad probleemid läbi ilma ainsagi viiteta klassikutele ja marksistidele. Uus väitekirj oli sisuliselt marksistliku metodoloogia terav kriitika. Ja mis juhtus? Väitekirj läks hiilgavalt läbi. Praegu on ta oma valdkonnas maailmatasemel kuju. Ta suutis tõesti anda marksistlikule filosoofiale teadusliku näo. Aga tõugati sealt kohe välja, niipea kui saadi aimu tema võimetest. Milles on siin asi?“

„See on triviaalne,“ ütlesin mina. „Ma tunnen Štšedrovi ammu. Isikuna on ta liiga terav ja sirgjooneline. See kutsus esile ärritust. Kaitsmisel mõnitas ta teadusnõukogu liikmeid, nimetades neid vähikuteks.“

„Aga kas see siis pole nii,“ küsis Viktor Ivanovitš.

„On küll, ent ikkagi on eetikanormid. Pärast hakkas tööle tavaline halluse kadedus talendi vastu ja hirm (mis sellest küll tulla võib!). Aga Štšedrovile tuli see kasuks. Ta kirjutas, mida tahtis, ja pääses vabalt trükki.“

„Siin pole asi nii lihtne, nagu te väidate,“ ütles Edik. „Kadedus, ärritus ja muu seesugune – see kõik on jutt vaestele. Štšedrov tõugati marksismist välja täiesti seaduslikult, sest marksism pole teadus, aga Štšedrov tahtis marksistlikus ümbrises lahendada teaduslikke probleeme ja seda teaduslike meetoditega. Minu meelest on siinjuures huvitav teine asi. Kristlus, nagu tunnistas Marx ise, üritas panna oma teenistusse kõige helgemad pead rahva seast. Marksism on selles osas kristlusele täiesti vastandlik. Minema kihutada püütakse just helgemad pead ja enda teenistusse panna kõige andetumad kolud. See pole hüpotees. See on

empiiriline fakt, mis nõuab teoreetilist selgitamist. Aga vaat siin on teile ka hüpotees: marksism on ühiskonna kõige keskpärasema osa ideoloogia, tolle jaoks on see ka loodud. See on halluse kvintessents. Igav ideoloogia. Ebaesteetiline. Vägivallatsejate ideoloogia ja ideoloogia vägivallatsejate jaoks. Ja vägivalla ohvrite jaoks.“

„Ma ei saa teiega nõustuda,“ räägin mina. „Kas te olete „Kapitali“ lugenud? Aga „Kaheksateistkümnendat brümaari“²²? Aga ... (loetlesin terve seeria klassikute suurepäraseid töid). Kas nemad olid andetud?“

„Ma ei lükka tagasi, et marksismi löid geeniused,“ ütles Edik. – „Ma vaid väidan seda, et nende loomingu produkt, saades ideoloogiaks, osutus seejuures andetuse kehastuseks andetutele, st Maa elanike valdavale enamikule. Sellisena oli see mõeldud. Ja sellisena see õnnestus.“

„Niisiis,“ ütles Viktor Ivanovitš. „Štšedrov taotleb luba sõita loomingulistel eesmärkidel läände. Aga see tähendab et alatiseks.“

„See on midagi uut,“ ütles Nimetu. „Mulle tundus, et Rostropovitš on erandjuhtum. Štšedrovi juhtum, kui see üles puhutakse, võtab mingil määral meie emigratsioonilt maha juutluse varjundi. Aga kuidas ta seda põhjendab?“

„Täieliku loomingulise isolatsiooniga.“

„Kui mälu mind ei peta, siis samamoodi põhjendas oma ärasõitu Neizvestnõi. Ent kuna ta sõitis ära kui juut, jäi see põhjendus varju.“

„Aga kas Štšedrov on juut?“

„See on kurat teab mis! Tasub vaid vene inimesel saavutada milleski individuaalset edu, kui kohe hakatakse kahtlustama, et ta on juut. Te olete kindlasti kuulnud S...movist? Eelmise akadeemiasse valimise eel otsustati vähendada juutide arvu. S...movi kandidatuur rahuldab kõiki (aga, nagu teada, pannakse kandidatuur eelnevalt paika KK ja KGB vastavates osakondades), ent liikusid kuuldused, et ta on juut või äärmisel juhul pooljuut. Vaadati paberid läbi – kõik on korras: Vologda oblasti talupoegade seast. Kuid juudid, need on ju kavalad! Kutsuti S...mov vastavasse kohta, et teha kindlaks, kas ta on juut või ei ole. Ta tuli kohale. Ja kui temalt selle kohta küsiti, võttis ta riista välja ja asetas laua peale. Räägitakse, et komisjonis olid naisterahvad. Kujutan ette, mis seal lahti läks. Ikkagi valiti ära. Kuid kõige naljakam on selle loo juures see, et tegelikult ta ongi juut: lihtsalt ta vaarisa oli ristitud ja hakkas talupojaks.“

MIDAGI INIMLIKKU

Nii nagu Marxile, pole midagi inimlikku ka mulle võõras. Ja ma kukkusin unistama. Vaat valitakse mind korr-liikmeks. Siis akadeemikuks, see pole enam probleem. Hiljem – kas KKsse või osakonda või viitsepresidendiks. Parema KKsse, sealt on rohkem šansse saada ideoloogiasekretäriks. Aga sealt on selle tiisikerist vana peeru kohale juba käega katsuda. Muidugi pole sellelt kohalt veel keegi peasekiks pääsenud, kuid võib luua pretsedendi. Ja see oleks ju õige. Lõppude lõpuks peavad riigi eesotsa saama tõelised teadlased!

Ja ma sattusin hoogu. Vaja on radikaalseid reforme! Eelkõige tuleb välimaaale sõidud vabamaks teha. Muidugi ei tohi igaüht välja lasta. Vajalik on valik. Kontroll. Välja lasta tuleb usaldusväärseid. Aga mõistlikult. Vastasel korral, vaata kui palju on ärahüppajaid! Mõistagi on vaja lõpetada repressioonid. Istuma panna on muidugi vaja. Aga mitte igaüht, kes ette juhtub. Seaduslikel alustel. Avaliku kohtuga. Tõenditega. Ajakirjadega tuleb kord majja lüüa. Muidugi ei tohi lubada avaldada kõike, mis pähe tuleb. Siin anna neile ainult voli. Teevad

²² Karl Marx. Louis Bonaparte'i kaheksateistkümnendat brümaari. – Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn, 1952.

selliseid ajakirju, et keegi ei hakka lugema meie filosoofilist ajakirja ega isegi mitte Kommunisti.

Minu riigikorralduslike mõtiskluste kõrgpunktis astus sisse Lenka.

„Vaata, kuula,“ ütles ta. „mille koostas seesama meie poiss ... Selle pealkiri on „Karjeristi unistus“.

Ei mikrofonis oma laule laulda
Ja mitte keisritroonil,
Vaid tahaks istuda ma keset Seda
Ma rambivalgel purpurpuna foonil.
Et minu taga oleks Tema
Et seisaks valges marmoris mu kallis.
Et laua taga kahel pool
Ta kambajõmmid – kretiinid, sükopandid.
Et ees mul olev hiigelsaal
Siis suurest õnnest juubeldaks.
Mind suuri silmi jõllitaks.
Ja hüüaksid Hurraa ja kaua elaks ma.
Et geenuste geeniuks
Mind teeksid lipitsejad, tallalakkujad.
Ja poleks päeva ainsatki
Kus minuta läeb teler mängi.
Et varahommikust siis igaüks
Mind kuulaks ammulsui
Et eri maade töötajad
Mu möödasõidu lilledega üle külvaks.
Et mustas ZILis soomusklaasi taga
Ma kihutaksin võimsa ihukaitsega.
Ja Temaga ma oleks sama võrdne
Ja mida varem, seda parem.
Kuid selles asjas ainult puudus üks:
Mis siis, kui kokku lepivad ja maha võtavad?!
Mis siis kui äkki leidub mingi mässur
Ja rikub ideaalse pildi ta?!
See lurjus, kes mu koha haarab,
Mind kohe kõiges süüstab muidugi.
Ja keset haudu lugematuid
Ma haihtuks igaveseks ja jäljeta.
Et parem oleks kui ...

„Aitab,“ katkestasin teda. „Sellel poisil oleks vaja kere kuumaks kütta ja ta BAMile saata, et tunneks, kuidas elu lõhnab.“

„Aga kas see siis pole elu kohta? Elu võib ju olla igasugune. Mitte tingimata BAMil. Noh, kui tahad BAMi kohta, siis selle sa saad!“

„Jumal hoidku! Jäta mind rahule. Mul on vaja töötada.“

EPOHHI LÕPP

Nüüd tundsin ma ise, et liberalismi epohh on lõppenud. Võib arvata, et varsti lõpeb see ka minu jaoks. Millal? Missuguses vormis? Tuleb iga hinna eest saada korr-liikmeks. Muidu läheb hiljem kõik ainult allamäge. Ja kõik see, mida oleme teinud, variseb kokku. Ja kutid aetakse laiali. Vaja on vastu hakata. Ja kuidas Anton ei suuda aru saada, et seda kõike pole vaja niivõrd isiklikult mulle, kuivõrd asja huvides. Sest temagi on nende aastate jooksul saanud vähegi talutavalt elada üksnes tänu meile, liberaalidele. Surutakse maha meid ja neil (sellistel nagu Anton) on halvem. Siis põrmustatakse nad täielikult. Tühiasi on süüdistada meid omakasupüüdlikkuses ja auahnuses. Kuid meil ei saagi teistmoodi!!! Kui tahad head teha ja seejuures jääd ilma auastmete, tiitlite, kuulsuse ja materiaalsete hüvedeta, siis ei suuda sa midagi ära teha. Tahad head teha ühiskonnale, saavuta hüvesid iseendale. Kuid saavuta neid kindlaksmääratud meetodil. Ja meie, liberaalid, käitusime õigesti vaistlikult – teist käitumisviisi ei olnud üldse. Ja mida laialdasemalt ja kõrgemale oleksime me võimule saanud, mida rohkem oleksime kahmanud materiaalseid ja vaimseid väärtusi, seda tugevam oleks olnud meie mõju ühiskonnale. Ja seda rohkem oleksime head kaasa toonud. Ma ei põlga selliseid raha suhtes ükskõikseid inimesi nagu Anton. Ma olen valmis palvetama nende eest. Ent nad saavad olemas olla üksnes niivõrd, kuivõrd oleme olemas meie. Nende mõju ühiskonnale on võimalik ainult niivõrd, kuivõrd on olemas meie mõju. Nii on paljudes asjades: nende ellujäämise seisukohast ja nende ideede vastuvõtmise seisukohast vaadates. Objektiivselt võttes on nad kõigest liberalismi võrsed (mis sest, et tipud) ja ei midagi enam. Aga kujutavad endid eriliselt kõrget tõugu olenditena. Kui õige panna kaalukaussile nende poolt tehtu ja meie poolt tehtu ... Muide, milleks selline vastandamine? Ja ka selles pole süüdi meie. Meie, sõna otseses mõttes „meie“, kaasasime selliseid nagu Anton. Aga nemad on alati endid meist eraldanud.

Täna arutati direktsoonis meie tööplaani. Üldiselt jäädi rahule ja kiideti. Kuid seejärel tehti põhjalikult maatas. Üldiselt soovitati ette valmistada kommentaarid ja illustratsioonid meie supergeniaalse marasmaatiku ettekande jaoks. Kah mul geenius! Mina ja mäletan, mis laule ta alguses laulis: sa õige kirjuta midagi lihtsamat ja lühemat, mina pole ju teoreetik ega juht, vaid lihtne parteitšinovnik ... Aga nüüd ... Anton luges ükskord kokku Stalinile viitamiste arvu Stalini aja kõige pugejalikuma ajakirja numbris ja meie praegusele juhile viitamiste arvu ühes sellesama ajakirja keskmiselt pugejalikus numbris. Selle võrdluse juures paistab Stalin tagasihoidlikukesena. Kriitika ja enesekriitika peatükis kavatsesime käsitleda meie dissidentide küsimust. Meil kästi muuta see ideoloogiliste diversioonide kriitikaks. Lubati osutada abi KGB- poolsete materjalidega. Juudiküsimus soovitati esitada rahvusvahelise sionismi kriitika vormis. Sellises vaimus käidi läbi kõik plaani punktid. Lõpetuseks muudeti toimetuskolleegiumi koosseisu. Et Vaskin oli määratud VPK prorektoriks, palus ta end toimetuskolleegiumist välja arvata. See oli muidugi kindla tagamõttega käik: saada vabad käed hilisemaks. Kõik me oleme lugematutes nõukogudes, komisjonides ja toimetuskomisjonides, ent meie hõivatusele ei avalda see kuidagi mõju.

Hiljem helistas KKst Korõtov ja palus homme väga tähtsa jutuaajamise pärast läbi tulla.

Aiman, millest tuleb jutt. Jälle tuleb omakasupüüdlikust ahmitsejast liberaalil vingerdada. Aga mille nimel? Mis mulle maksab pesta käed puhtaks nii Antonist kui ka teistest temataolistest omakasupüüdmatutest, mehistest jne võitlejatest (mille nimel?)?! Ja elada rahulikult. Südametunnistus ei luba? Paljugi mis ei luba! Südametunnistus. Rumalus. Hirm. Soov omada katet (et ise mitte ohtlik välja näha – on ju selline seisukoht!). Kas kõik pole ükstapuha? Tähtis on tulemus. Aga kas radikaalide radikaal Solženitsõn oleks kuigi palju

saavutanud, kui poleks olnud neidsamu liberaalidest „meid“. Nüüd võib ta meid *post factum* sarjata. Aga miks ei sarjanud varem? Oh Jumal, kuidas see kõik on ära tüüdanud!

ASI

„Mis on uut?“

„Jälle viivitamine. Leidsid trükikoja. Ent näib, et see pole usaldusväärne. Peavad läbirääkimisi teisega. Mul on selline tunne, otsekui veaks keegi mind osavalt ninapidi.“

„Jama. Me kõik oleme muutunud natuke hullumeelseks. See on hea, et nad leidsid usaldusväärsema trükikoja.“

„Aeg lasti käest. Kujuta ette, kuidas raamat oleks läinud enne kongressi! Nead, iidoodid, oleks selle pealt kõvasti teeninud. Ja saad aru, mul on kindel tunne, et mul hoitakse hoolega silma peal. Kas Nad on tõesti välja nuhkinud? Mismoodi? Ma pole ju oma kirjatöösse pühendanud kedagi peale Nataša. Isegi sina ei teadnud.“

„Võta end käsile. Nii võib segi minna. Kannata natuke. Muide, siin on telefonike. Helista. Ütled, et minu poolt. Suurepärane koht. Rahulik. Ei mingit muret. Ja mis peamine – kaugel ideoloogiast.“

ÖÖRDUSE PROBLEEM

Vaatame saadet „Filmimatkade klubi“ – seda vähest, mida on meie televisioonis võimalik vaadata. Saška ja Anton peavad muide üpris imelikku keskustelu.

„Aga kuidas te vahele jäite? Kas oli öördus?“

„Siin ei ole asi niisama lihtne, Saša. See on praegu nii, et anname hinnangu sellistele asjadele nagu öördus. Aga tol ajal ei olnud see öördus. See oli aususe ilmutamine, nagu me sellest toona aru saime.“

„Kenake ausus!“

„Ärge mõistke kohut, et teie üle kohut ei mõistetaks.“

„Kummaline, väga kummaline!“

„Ei ole midagi kummalist. Mina ja mu kõige lähedasem sõber olime mõlemad partei liikmed (mina olin ju parteis kahekümne kahe aastaselt!) Ja ehkki paljud teadsid stalinismi reaalsusest ja mõistsid seda hukka, olime tervikuna kõige tõelisemad stalinistid. Kui meie väe-osas oleks keegi isegi piiksanud halva sõna Stalini kohta, oleks me ta ilma eriosakonnata ise tükkideks rebinud.“

„Aga mis siis juhtus?“

„Sõitsin puhkusele vanemate juurde, nägin piisavalt, läksin marru, tuletasin meelde kuulsat stalinlikku toosti vene rahva auks ja kirjutasin selle kurikuulsa luuletuse. Lugesin luuletuse oma sõbrale ette. Ja sõjaväeakadeemia asemel sattusin laagrisse.“

„See on ju alatus! Mina oleks teie „sõbral“ näo üles löönud.“

„Mul oli selline periood, mil ma unistasin sellest. Ent kui mind vabaks lasti, ütlesin talle aitäh. Kes ma oleks, kui poleks seda lugu olnud? Erupolkovnik. Parimal juhul – kindralike. Aga nii õppisin ma elu mõistma ja hindama. See on rohkem kui marssaliks olla.“

„Te oleks võinud ka ilma laagrita muutuda.“

„Millal? Kuni Stalini surmani – ei saanud. Pärast – väga paljud muutused. Ja minu sõber muutus. Kuid see pole enam see. Need muutused ei ole põhimõttelised.“

„Aga Grigorenko²³?“

„See variant ei ole minu jaoks. Ma pole isiklikes asjades õiguste eest võitleja. Pealegi ei saa seda nüüd tõestada ega ümber lükata. Igal juhul nägin laagris väga vähe inimesi, kelle maailmavaade oleks märkimisväärselt muutunud. Millega tuldi, sellega mindi. Tõsi, mina istusin võrdlemisi heades tingimustes. Viis aastat töötasin kontoris. Vähemalt soojas ja kuivas kohas. Sain sõbraks ühe padu-antistalinistiga. Vaat tulistes vaidlustes temaga hakkasin ka mina midagi taipama. Inimesel on raske iseseisvalt tõeni jõuda. Vajalik on vestluskaaslane, sõber või vaenlane – pole oluline –, peaasi et ei oleks ükskõikne.“

„Ja kus see antistalinist praegu on?“

„Ta kupatati teise laagrisse. Aga seal oli pärast Stalini surma mäsu, midagi ülestõusu taolist. Ehkki ma kahtlen selles, arvan, et see oli provokatsioon. Niisugune kuuldus käis ringi. Nii et see laager pühitati lennuväe abil maa pealt (koos inimestega, muidugi). Selle eest kandsid hoolt minu kolleegid-pommituslendurid. Kui ma poleks laagrisse sattunud, võib-olla oleksin saanud sellesama polgu komandöriks, mis laagri hävitas.“

„Milline õudus,“ ütles Lenka, kes oli kogu selle jutuaajamise kestel diivaninurgas vaikinud. „Milline õudne aeg! Millised kohutavad inimesed! Võimatu on uskuda! Ja ikkagi, onu Anton, teie sõber on tõeline lurjus. Reetur ja öördaja. Just sellised raisad on praegu stalinismi tugisambad.“

„Aga mis asi see öördus on,“ küsis Saška.

„See on lihtne küsimus,“ ütles Anton, „kuid sellele on raske vastata. Mind on üle kümne korra kutsutud vastavatesse organitesse ja sunnitud kirjutama erinevaid sorti seletuskirju. Sunniti andma allkirju toimuva mittelevitamise kohta. Ja ma kirjutasin. Ja andsin allkirja. Mitte kedagi ma sisse ei rääkinud, minu südametunnistus oli puhas. Ent alles hiljuti sain aru, et need seletuskirjad ja allkirjad on sisuliselt koostöövorm KGBga. Aga ma ei ole kohanud ühtki inimest, kes oleks seda niiviisi hinnanud. Nüüd, vanast peast, kui mind enam kuhugi välja kutsuma ei hakata (kui midagi on – hakkavad lihtsalt kohut mõistma, arreteerivad), olen välja jõudnud triviaalse tõeni. Asi on selles, et öörduste süsteem oli elukorralduse normaalseks vormiks. Muide, nii nagu ka praegu. Ja sellist pisiasja nagu allkiri mittelevitamise kohta, ei võeta isegi kui midagi ebamoraalset. Seda enam, et meie ühiskonnas on moraalne teadvus välja surnud, mis on täielikus vastavuses klassikute ennustustega.“

KINGITUS

Dimal on sünnipäev. Mida talle kinkida? See probleem ei andnud meile Tamurkaga terve nädala meelerahu. Ja lähendas meid. Ühised raskused ... Viimaks otsustasime osta bukinistipoest Itaalia albumi mingi Chagalli, Kandinsky, Picasso vm taolise ametlikult taunitud kunstniku töödega. Muide, Anjuta andis mitte just ammu (liberaalsetel aegadel!) välja raamatukese, milles ta neid kõiki sõimas. Raamatukesel oli pöörane menu. Esiteks oli see keelatud modernistidest. Teiseks oli see illustreeritud arvukate modernistide piltidega. Aga naine sõimas neid silmapetteks. Teisiti poleks ju avaldatud. Anton rääkis, et raamatuke on tüüpiline rämps.

„Samm edasi? Milles? Selles, et varem vaikiti nad lihtsalt maha või seati ühte ritta rahvavaenlastega, aga nüüd lubati sõimata?“

„Aga lubati ju midagi positiivset öelda,“ vaidles vastu Dima.

„Just nimelt lubati, mitte ei võideldud ise kätte,“ rääkis Anton.

„Kuid lubage,“ sekkusin ma vaidlusse. „Mis tähendab: lubati, võideldi kätte? Võtame kasvõi Anjuta raamatukese. Selle „lubamisest“ võttis osa suur hulk erineval auastmel ja

²³ Pjotr Grigorenko (Petro Hrõgorenko) (1907–1987) – ukraina päritolu Nõukogude sõjaväelane, dissident ja publitsist, poliitemigrant

positsioonil inimesi, kellel on erinevad veendumused ja maitset. Sa ju ise rääkisid, et Stalini paljastamine pole lihtsalt ühe inimese või inimeste grupi tegu. Et see on sotsiaalne ilming. Kuid siin? Kas siin pole seesama?“

„Sa aru,“ rääkis Anton, „mida sa tahad öelda. Kuid mina räägin muust, mina räägin meie progressi sisust ja meist endist kui selle kandjatest. Kui see on ühiskondlik ilming, siis me ise mängime nendega kaasa. Selles on osa ka meie heast tahtest. Anjuta oleks võinud kirjutada julgema raamatukese. Ja selle eest võidelda. Lebedev ju kirjutas. Ja pressis läbi. Ent Anjuta läks kompromissile: toimetuse kaubamärk, trükiarv, honorar, positiivsete retsensioonide tagatus. Aga Lebedevi raamat vaikiti maha. Ja honorari ta ei saanud – tal paluti sellest keelduda.“

Vaat nii viisi me toona sõnelesime. Muide, ilma igasuguse kurjuseta. Möödunud pole kuigi palju aega, kuid Anjuta raamatukest on hakatud sarjama. Kujutan ette, kuidas see maapõhja taotakse, kui Dima esitab väljarännutaotluse. Aga Lebedevist jällegi mitte üht sõna. Samuti üpris huvitav nähtus. Anjuta raamat on täiesti marksistlik. Lebedevi omal pole marksismiga midagi pistmist. Selles ei leidu ainsatki viidet klassikutele. Raamat on tõesti suurepärase. Hämmastav, kuidas see läbi lasti. Läänes anti see kohe mitmes keeles välja. Seal oli selle kohta hulgaliselt arvustusi. Siia maani viidatakse sellele. Kuid meil ei kõssugi. Otsekui poleks seda olnudki. Ent Lebedevilt laenamisi võib avastada isegi meie ühiste sõprade juures. Et see omal ajal läbi lipsas, oli samuti epohhi iseloomulik tunnusjoon. Selle saavutasime „meie“, liberaalid. Anjuta raamatust on palju räägitud. Seda arvustati. Sellele viidati. Lebedevi raamat vaikiti maha. Kusjuures nendesamade „meie“ poolt. Teati, et Lebedevi raamat on Anjuta omast mõõtnatult üle. Teati, et see on tõeline saavutus rahvusvahelises mastaabis. Ja just seetõttu maha vaikitigi. Ja ka nüüd hakkavad maha vaikima. Lebedevi kritiseerida on keeruline. Igasugune kriitika tuleb talle kasuks: kutsub esile tähelepanu. Teda olematuks teha pole niisama lihtne: ta on üle maailma tuntud. Anton kirjutas Lebedevi kohta arvustuse – ei lastud läbi. Tunnistan kahetsusega, et ka mina ise kui filosoofilise ajakirja toimetuskolleegiumi liige pöörasin Lebedevi kohta ühe sellise arvustuse ja soovitasin mingist artiklist viited temale maha tõmmata. Praegu ma enam ei mäleta, kuidas ma seda endale ja teistele põhjendasin. Võib-olla on Antonil tõesti õigus: meie, liberaalid, tegime miljoneid pisikesi asju ja asjakesi, mis määratlevad möödunud liberaalse epohhi üldist primitiivselt madalat taset ja kiirendanud selle lõppu. Me ise seadsime oma pretensioonide ette ületamatud takistusi.

Astusime sisse Gorki tänavas asuvasse bukinistipoodi, koostasime nimekirja seal leiduvatest lääne raamatutest mässuliste kunstnike kohta (nendega kaubeldakse igal pool – on tulus!), lugesime need Dimale ette ja küsisime, mida ta sooviks (säh sulle üllatust!). Dima tellis kõhklemata Salvador Dali, kõige kallima raamatu.

„Aga kas sa tead, kui palju see maksab,“ küsis Tamurka.

„Pole midagi,“ ütles Dima, „ega te vaeseks jää. Mul on sünnipäev ainult üks kord aastas.“

Meie kodu lähedal nägime Purjus vanaeite.

„Vaata,“ müksas mind Tamurka. – „Milline košmaar. Küllap joob kõik kuni viimse kopikani maha. Kujutan ette, mis tunne on, kui sul on selline mammake või meheema!“

„Õnnetu olevus.“

„Ära ole naiivne. Kas sa tead, kui palju raha ta selle kaltsuga kokku ajab?!“

JUUDI TEMAATIKA

„Nii et sind kinnitati,“ ütles Dima. „Suurepärase! Viid minu kirja ära. Läbi otsima sind ei hakata. Pistad seal postkasti ja kogu lugu.“

„Viid mu naha turule,“ räägin mina.

Millegipärast ei ole mul tahtmist kirja ära viia, kuid tunnen, et pean seda tegema. Lihtsalt tunnen ebamugavust Dima ja Antoni ees. Ja isegi Tamara ees, kes peab mind argpüksiks.

„Hea küll,“ ütlen. „Aga mis kiri see on?“

„Vaata, asi on selles,“ räägib Dima. „Praegu ei ole ametliku postiga niisama lihtne Iisraelist kutset saada. Kirju ei lasta läbi. Aga OVIRis²⁴ võetakse vastu ainult postiga saadud kutseid. Vaat nii ma mõtlesingi välja kombinatsiooni. Las saadavad mulle Iisraelist mõned kirjad sobivas ümbrikus (vähemalt üks tuleb kohale). Ükskõik millise sisuga. Las kirjutavad, et Iisraelis on halb olla, las soovitavad siit mitte ära sõita. Aga kutse tood sina.“

Nähtavasti oli mul selline näoilme, et kõik puhkesid naerma.

„Ära ometi karda,“ ütles Dima. „Seni kui sa jätkad marksismi puhtuse eest seismist ja meie juhi tsiteerimist, laabub kõik kõige paremal kombel. Peaasi – pista kiri postkasti. Aga kutse antakse sulle üle nii, et keegi ei aima midagi. Mõni nõukogudemeelne lääne marksist kingib sulle oma artikli separaadi. Või midagi muud.“

„On aga lugu,“ ütlesin mina. „Aga sina, Anton, mis ülesande annad mulle sina? Välja viia sinu artikkel, milles paljastatakse nõukogude ühiskonna pahesid?“

„Kahjuks,“ ütles Anton, „pole ma veel midagi teinud, mis seda väärt oleks. Kuid järgmise sõidu ajaks ...“

„Järgmist sõitu ei tule,“ ütlesin mina. „See on viimane. Nii et anna aga, mis sul on.“

„Ära kiirusta,“ ütles Anton. „Kõik pole veel kadunud. Sul on mingid šansid korr-liikmeks saada. Kanareikinile oled sa hädavajalik ja tema on veel kindlal positsioonil. Tal endal lähevad asjad varsti allamäge ja ta hakkab sind kui omainimest igati tagant tõukama. Vaskinit ei armastata. Tema on liiga vastik. Tema aeg läheneb, kuid pole veel täies jõus saabunud. Ülejäänud ei tule konkurentidena arvesse.“

„Kuidas öelda,“ märkis tasakesi Nataša. „Sellistes olukordades ronib tavaliselt esile kõige silmapaistmatum, hallim ja kahjutum isik.“

„Nataškal on õigus,“ ütles Dima. „Kuid sul on veel šansse. Väga hea, et sul ilmub Kommunistis artikkel.“

„Jama,“ räägin mina. „Kõige tühisem pugejalik ja võlts kirjatükk.“

„Sisul pole tähtsust,“ räägib Anton. „Tähtis on avaldamise fakt.“

„Ja mis sinul sellest,“ räägib Tamara.

„Tahan, et su abikaasa saaks akadeemikuks,“ räägib Anton. Esiteks on see mulle kasulik. See on mulle kaitseks. Seejärel viib ta mu mässulise raamatukese läände. Aga teiseks armastan ma teda nagunii. Talle meeldib akadeemikuks saada. Ja ka mulle on see meelepärane.“

Hiljem räägime toiduainete defitsiidist, hindade tõstmisest, meie Aafrika-poliitika lollustest, ettevalmistatavast kohtuprotsessist Karavajevi vastu, Solženitsõni viimastest esinemistest jne.

„Ütle,“ küsin Dimalt. „kas sa oled lõplikult otsustanud? Aga miks? Sa oled ju end hästi sisse seadnud. Korter. Suvila. Auto. Töö konti ei murra. Mida on sul veel vaja? Sa ei ole ju niiväga noor, et arvestada millegi ...“

²⁴ OVIR – Viisade ja välismaalaste registreerimise osakond (vn *Отдел виз и регистрации, ОБИР*) – NSV Liidu Siseministeeriumi ja liiduvabariikide siseministeeriumite allüksus, kus registreeriti riiki saabuvaid välismaalasi ning väljastati dokumente alaliselt väljarändavatele kodanikele.

„Kas sa tead, mis asi on tšudo-judo²⁵,“ küsis Dima. „See on juudipoiss, kes võeti MRÜ mehmatti²⁶ sel ja tol aastal. Mul sirguvad kodus poisid. Ja ma ei taha hiljem mõelda, et kui nad ei saavuta edu, siis on see ankeedi viienda punkti tõttu. Ent meie vahel öeldes ei ole asi selles. See on tühi asi. Lihtsalt minu jaoks on edasine elu siin muutunud isiklikult solvavaks. Ja üldse mitte sellepärast, et olen juut, vaid et ma polegi lõplikult suutnud saada nõukogude inimeseks. Ent kui on olemas võimalus, miks siis mitte riskida? Ja muide, Nõukogude Liidus on juudiküsimus põhjalikult moonutatud. Keegi pole huvitatud, et selle olemus saaks selgeks. Juudid on huvitatud sellest, et nad paistaksid välja tagakiusatuna üksnes selle pärast, et nad on juudid, st et oleksid lihtsalt antisemitismi ohvrid. Kasud sellest nii läänes kui siin on silmnähtavad. Kukkus poiss eksamitel võimete ja teadmiste puuduse tõttu läbi – et on juut! Määrati ametisse Ivanov, aga mitte Abramovitš – et on juut! Kas teate anekdooti, kuidas kokutaja põhjendas oma läbikukkumist telediktorite konkursil – et on juut? Selles on suur osa tõe. Ja meie võimud on huvitatud, et juudidprobleemi arutamisel ei mindaks sügavamale antisemitismi olemasolu või puudumise küsimusest. Nende käsutuses on võimsad vahendid võitluseks süüdistustega antisemitismis. Millisest antisemitismist saab meil juttu olla? Võtame kasvõi teaduste akadeemia. Füüsik või matemaatik, ikka on juut. Võtame kino, muusika, meditsiini, kirjanduse ... Aga seejuures on siin kaks väga olulist ja sügavat probleemi, millest kõik üksmeelselt vaikivad. Esimene probleem on loomulik eluprotsess, milles väiksearvuline rahvas kaotab endised eelised ja satub üha enam nõukoguliku elu üldiste seaduste rüppe. Mida ma silmas pean? Kui palju oli varem juute teadlaste seas, teaduskondades, professorite hulgas, sektorites, instituutides, ansamblites, muusikute ning juristide jne seas? Aga nüüd? Mu armsad, juute lihtsalt ei jätku enam arvuliselt, et säilitada varasem mõju ja realiseerida traditsioonilist juutide solidaarsust. Pealegi toodab Venemaa rahvaste hiigelsuur armee juba piisavalt võimekaid ja haritud inimesi, kes konkureerivad edukalt juutidega. Olgu peale, et nende inimeste protsent pole suur. Kuid nende absoluutne mass on tohutu. Ja isegi kui juutidest elanikkond ei assimileeru Venemaal muu elanike massiga segaabilude arvel (muuseas, neid on väga vähe; ja üldse on segaabilud haruldased; rahvad segunevad, ent peamiselt territoriaalse segunemise kaudu ja end paljudest vanadest rahvussidemetest lahti rebides), ootab juutidest elanikkonda üpris nukker perspektiiv: võtta aja jooksul üle selline eluviis, mida viljeleb vene elanikkond. Ja sellele loomulikule protsessile lisandub teine – puht sotsiaalne. See on teine probleem. Asi on selles, et tänu oma rahvuslikule solidaarsusele on juudid moodustanud nõukogude ühiskonnas hulgaliselt mitteametlikke organisatsioone, mis faktiliselt vastanduvad riiklik-parteilistele organisatsioonidele. Ja see solidaarsus on kaasa haaranud märkimisväärse osa vene elanikkonnast, iseäranis intelligentsi. Te ju teate, et vene rahvas kui suurrahvas ei kaldu sellisele rahvuslikule solidaarsusele nagu juudid. Pigem vastupidi, see kaldub rahvuslikule killustamisele, vastastikusele sallimatusele ja üksteise tõrjumisele. Need on omadused, mis on väga mugavad nõukogulikele elukorraldusele. Vene intelligentsi püüded ühinemisele, mis tekkisid mõõduval liberaalsel epohhil, realiseerusid, mis on täiesti loomulik, juba väljakujunenud juudi kogukonna kaudu. Huvitav, et just nimelt idee poolest kosmopoliitsed juudid hakkasid mängima aktiivset rolli vene kultuuris, aga vene intelligendid ilmutasid märkimisväärses osas kosmopoliitseid tendentse – fakt selle teesi kasuks, et siin kujunenud probleem on puht sotsiaalne. Vaid tänu ajaloolistele tingimustele on see probleem omandanud juutliku iseloomu. Teisiti öeldes on nõukogude intelligentsi konsolideerimise tendents võtnud juudidprobleemi vormi. Pole midagi üllatavat selles, et ka selle epohhi äärmuslik ilming – dissidentlus – võttis needsamad piirjooned. Tulemuseks on

²⁵ Tšudo-judo (vn *чудо-юдо*) – imeelukas või koletis idaslaavi folklooris, mitmepäine draakon, Leviathani sarnane merekoletis või inimesesarnane olend. Mõnes muinasjutus on ta Surematu Koštšei vend ja Baaba Jagaa järglane. Siin on ilmselt tegu sõnamänguga tšudo (vn *чудо*) – ime ja judo (vn *юдо* – juut) võiks irooniliselt tähendada mõistet ime-juut.

²⁶ Mehaanika-matemaatika teaduskond.

võimude lakkamatu võitlus dissidentide, opositsionääride, rahulolematute jne vastu, ning loomulikult on võitlus dissidentlust toitva ja kaitsva liberaalse ringkonna vastu muutunud võitluseks juutide vastu. Nõukogude antisemitism, mu armsad, on eelkõige nõukogude võimude võitlus sotsiaalse opositsiooni vastu, mis tagajärjena lööb juudi elanikkonna pihta palju ilmsemal viisil kui vene intelligentsi pihta. See on perspektiivis kommunismile palju ohtlikum vaenlane kui juudid. Juudid on ju üldiselt sügavalt kommunistlikud.“

Hiljem alustasime vaidlust antisemitismist elanike seas. Mingi selgus, mis oli tekkinud pärast Dima kõnet, oli kaduma läinud. Läksime tülli. Seejärel leppisime. Siis jõime selle terviseks, et Nad kõik kärvaksid. Siis selle terviseks, et NEIL OLEKS HALVEM.

Koduteel ütles Anton, et meil on palju tähtsaid probleeme, mida me ei suuda lahendada soovimatuse pärast jõuda täieliku avameelsuseni. Vaat näiteks juudidprobleemis on meil selliseid aspekte, millest kõik ühel või teisel kaalutlusel häbelikult vaikivad. Muuseas ka ideoloogias on nii. Proovi ainult meie opositsionääride ringkonnas öelda, et marksism on tõsine teadus. Naeravad välja! Proovi ainult seal öelda, et sulle ei meeldi Solženitsõn kui kirjanik. Panevad häbiposti!

„Kas tõesti sõidab Dimka ära,“ ütlesin mina. „Kahju. Väga kahju. Lähedaste inimeste ring muutub katastroofiliselt väiksemaks.“

Kodus, kui Lenka tuli mulle unemusi andma, küsis ta muuseas, mis asi on internatsionalism. Hakkasin selgitama. Aga tema lõi käega.

„Kõik see on jama. Vananenud. Internatsionalism – see on kui venelane, grusiin, ukrainlane, tšuvašš, usbekk ja teised kogunevad kokku ning lähevad juute peksma.“

JÄLLE LENKA

Lenka tuli jooksuga koolist, viskas portfelli oma tuppa ja, tere ütle mata, pahvatas välja luuletuse.

Kui ründas salakaval vaenlane,
Sai Temast kindral ilma väeta.
Kui vaenlane sai suurivaevu puruks löödud,
Ei juhtund see, et Teda unustati,
Vaid ülendati, aga nii,
Et külvaks keset kolgast kaost.
Ent ühel päeval kogemata
Tal õnnejuhus sülle kukkus:
Kui oma timuka kämmal
Ta õlga puudutas.
Siis oli Ta küll nii, küll naa.
Küll kõigi silmis – mitte miski, hall.
Seejärel hetkel sobival,
Ta teise lobamoka kukutas.
Ja pärast kaklust rusikaid Ta vehkis,
Ta valejutte välja mõtles oma vägitegudest,
Siis üles paisutas neid korda kaks ja kolm,
Sai kümnekordseks Kangelaseks Ta.
Joond viina, kõhu pungi parkind,
Ta läbi peksis nälgind naabri.
Ja teise, rammust üleküllasest,
Ta hirmust värisedes purustas.

Araablasti Ta üles kihutas,
Ja lääne vastu põrutas,
Siis ... Olgu napilt öeldud,
Ei kaotand aega asjata.
Ta pika kõne maha luges.
Ja halligi ei aru saand.
Ja määrusele vastaselt
Ta ülisuureks geeniuseks kuulutati.

„Arvake ära, kes see selline on?“

Tamurka sattus hüsteeriasse. Ämm kehtas õlgu ja, keerates televiisori valjemaks, jätkas hoki vaatamist. Mina karjusin, et see tuleb lõpetada, et ta viib meie kõigi naha turule. Aga Lenkale oli see nagu hane selga vesi.

„Oo, selgub, et te saate mul ühteist aru. Tublid olete! Ikkagi tabasite ära. Aga meie õppealajuhataja ei tabanud. Nõuab, et annaksime autori välja ja ütleksime, keda ta silmas pidas. Haruldaselt loll naine!“

„Saavad teada, kes on autor ja viskavad ta koolist välja.“

„Ei saa teada! Keegi ju ei tea, kes on autor.“

Lenka läks oma tuppa. Meie sarjasime mõnda aega nüüdse aja noorsugu. Hiljem ütles Tamurka (tuleb talle au anda, ta rahuneb kiiresti), et see läheb ruttu üle. Praegu on kõik koolinoored sellised ninakad. Aga kui instituuti astuvad, võtavad aru pähe.

AGAFONOV

Küsimus karjääritegemise seadustest on meie ühiskonnas veel täielikult läbi uurimata. Mina hoian sellel ammu silma peal. Ise pean end karjeristiks. Ent pole siiani suutnud asja peensustest aru saada. Suure tõenäosusega puuduvad mul tõelise karjeristi omadused.

Vaat Jeropkin, Vladilen Makarovitš. Ta isa oli väike kaupmeheke kuskil Siberis. Too kohanes kiiresti nõukogude võimuga. Oma pojale pani kõige revolutsioonilisema nime: „Vla-dilen“ – lühend Vladimir Leninist. Sai silmapaistvaks tšekistik. Ja teda isegi ei lastud maha. Jeropkin tuli meile instituuti aspirantuuri, jättes koju maha naise ja kaks last. Siin tutvus ta Mitrofan Lukitši tütreaga, meie sektori erakordselt inetu ja rumala aspirandiga (nimega Elvira). Mitrofan Lukitš alustas sel ajal oma lendu kõrgetele võimutippudele. Jeropkin ajas kõige kadestusväärsema neidise pea segi, jättis vana naise koos lastega maha (öeldes hiljem pulmas küüniliselt, et teadus nõuab ohvreid) ja abiellus Elviraga. Kahe aasta pärast sai ta doktoriks, aasta hiljem – parteiajakirja toimetuskolleegiumi liikmeks ja osakonnajuhatajaks, veel aasta hiljem – korrr-liikmeks ja veel aasta hiljem – parteiinstituudi direktoriks. Nüüd on ta ees lahti otsetee akadeemikuks. See on kõigi nõukogude elukorralduse seaduste kohane karjäär. Mina sellist karjääri teha ei suudaks: ma pole piisavalt hall ja ilmetu, et Elvira õnge võtta, ja Mitrofan Lukitš ei näeks minus sugulashinge ega hakkaks mind armastama, nagu ta tegi Jeropkini puhul. Siin on kõik selge. Ja mul pole Jeropkinile mingeid pretensioone.

Aga vaat Agafonov lõi segi kõik mu ettekujutused nõukogude karjeristist. Kutt pole mingi pilgupüüdja, kuid välimuselt üsna meeldiv. Ei saa öelda, et andekas, kuid pole ka rumal. Viinapitsi sisse ei sülitata. Pole tige. Heasüdamlik. Laisk. Kuidagi unine. Ja ei mingeid sugulussidemeid. Keegi pole teda protežeerinud nii nagu Kanareikin mind. Avaldas paar ülipopulaarset raamatukest filosoofia kohta (filosoofiaõpikud koduperenaistele ning vaimselt puudulikele, nii ütlesid nende kohta isegi sellised silmapaistvad degenerandid, nagu Kanareikin ja Petin). Ja ikkagi sai mäele. Asja ees, teist taga. Ootamatult lülitati ta ühe

silmapaistva ajakirja toimetuskolleegiumi, anti teaduskond, tehti toimetajaks ja valiti korr-liikmeks. Ja kõik see toimus minu silme all. Mina olin juba üks tuntumaid marksismi teoreetikuid, aga tema – tundmatu tühisus. Aga ta läks ilma vähimagi jõupingutusest minust mööda. Ja kindlasti pole veel oma piirini välja jõudnud. Milles on siis asi? Anton räägib, et kõik peavad Agafonovit andetuks inimeseks, seetõttu pole ta ohtlik, aga mind võtavad meie tipud talendina ja seetõttu ohtlikuna. Kuid see pole selgitus.

Ehkki aitasin Agafonovil ta esimesed armetud artiklikesed läbi suruda ja isegi toimetasin neid, on meil säilinud suurepärased suhted. Mõte avaldada tema ajalehes hea arvustus minu raamatu kohta tuli mulle ammu pähe. Ent ma ei kiirustanud selle teostegemisega, sest polnud erilist vajadust. Praegu välja kujunenud olukorras oleks lihtsalt rumal sellist võimalust käest lasta. Ja ma helistasin Agafonovile. Öhtul sõitsime Tamurkaga nende uude kesklinnas („Tsarskoje Selosse“ Agafonovid kolida ei soovinud) ühes uues tšekovkas²⁷ asuvasse luksuslikku korterisse külla. Teadsin, et selle hiigelsuure Agafonovite korteri (hall suurem kui kaksikümmend ruutmeetrit, köök samuti üle kahekümne, kabinet kolmkümmend ruutmeetrit) tõttu on Tamurkal nädalaks ajaks tuju rikutud, kuid asja huvid nõudsid ohvreid. Öhtu möödus nagu Agafonovite juures nagu ikka: söödi ja joodi ohtrasti, peksti uniselt keelt, vaadati juhmilt värviteleviisorit ja vaikiti. Agafonov suhtus arvustuse ideesse täiesti rahulikult. Arvustuse kirjutamist ma ise, aga Agafonov mõtleb, kellele see allakirjutamiseks anda. Ta ise ei tohi seda teha. Nüüd ei ole tal õigust ilma KK sanktsioonita avalikult esineda. Tegin ettepaneku rääkida Jeropkiniga. Agafonov ütles, et see on hea idee. Aga kui Jeropkin ei nõustu, siis kirjutab alla ... Üldiselt, see pole probleem.

PROGRESS

Rekonstrueerimise järel muutus Kosmonautide väljak väga ilusaks. Kirjatähtede jalamile rajati lillepeenrad. Otse keskele püstitati ülestõstetud käega, kisis silma ja soni kandva Iljitši tohutu mosaiikportree. Öhtuti mattus portree kord tuledesse, kord kustus. Seejuures väga efektselt. Viimases järjekorras süttis valgus silmas. Mõnda aega pilgutas silm vandeseltslikult ja siis kustus. Selle järel (keskpaigast kuni äärteni) kustus kogu portree. Iljitši portree alla paigaldati (samuti betoonist alusel) statsionaarsed metallmatriitsid, millele pidupäevadel asetatakse poliitbüroo liikmete ja liikmekandidaatide portreed. Loosungitähed vahetati titaanist valmistatute vastu, kuna roostevaba teras muutus millegipärast mustaks ja kattus hiljem pruunide laikudega. Räägitakse, et selle pealt lõikas keegi kasu, sokutades roostevaba terase asemele tavalise pleki. Kuid sellest Loosung ainult võitis. Seda hakati näidiskolhoosi Borets, sovhoosi Vperjod, tehase Lutš ja naaritsanahkseid kasukaid valmistava karusloomafarmi Zima kõrval näitama välismaalastele.

PISEMAT SORTI KARJERISTI UNISTUS

Lenka tassis jälle koju oma sõbra luuletuse. Mina otsustasin, et see käib minu kohta, ja solvusin. Ent Lenka vandus, et see pole minust, vaid Vaskinist, et kõik suhtuvad just minusse hästi, sest mina olen hea, aga Vaskin on kuri, ja et seda on tunda meie raamatutest. Ütlesin, et olen tõesti liiga hea, aga vaat tema sõber on kuri ja isegi mürgine kutsikas. Missugune hea inimene kirjutaks sellist:

²⁷ Tšekovka (vn *чекóвка*) või tšekaška (vn *чекáшка*) – aastail 1963-1991 ehitatud kortermajad nõukogude kõrgemale juhtkonnale. Nimetus on tuletatud KK vn lühendist *ЛК*.

Vaid ainus kirg mu hinge tillut põletab
 Ei ma mäleta, kui kaua aega juba:
 Soov hõõgub akadeemikute kilda saada:
 Nõus ka olen algama „korr-liikmena“.
 Ei salga, akadeemikuile
 Eesõigused kõik marjaks ära kuluvad
 Ent, ausalt öelda, ei ma nende pärast
 Vaid hoopis lapsest saati
 Ma tahtnud saada akadeemikuks.
 Ja ma unistan, et kasvõi elus korra
 Saan võõrais silmis näha tumma küsimust.
 Kuis siuke pätt-kretiin küll
 On sellistesse kõrgustesse põrutand?

Ämm ütles, et Lenka sõbral ei saanud kindlasti kirjanduse hinne üle kolme olla. Igal juhul poleks tema üle kolme pannud. Lenka ütles, et kõigi suurte poeetide saatus on traagiline: eluajal pannakse neile kolmesid ja kahtesid, aga pärast surma sunnitakse neid pähe taguma kui oivikute eeskujusid. Tamurka ütles, et talle luuletus meeldib, et meie sitase elu kohta peavad ka luuletused sitased olema. Saška ütles, et Lenka sõbra luuletuses on iva, nii et aja jooksul tuleb temast mitte kehvem poeet kui Galitš. Mis minusse puutub, siis akadeemikut minust ei saa (ütles Saška), kuna suhtun kogu oma tegevusse ilma sisemise tõsiduseta ja parteilis-kroonuliku võbinata. Ja seda on tunda kõiges. Ja see muidugi ei meeldi. Oma jutu lõpul põrutas ta sellist, et mul hakkas kõhe. Ta ütles, et minu asend nõukogude marksistliku eliidi seas on sarnane admiral Canarise asendile Hitleri bandiitlikus kambas. Tamurka ütles, et Saška lendas liiga kõrgele, et siin on pigem tegemist võrdlusega sallivuse majast²⁸, kus üks prostituut erineb teistest selle poolest, et kavatseb luua ausa perekonna. Ütlesin, et see pole vaimukas. Tamurka ütles, meie juhi uues kogutud teoste väljaandes kavatseti sõna „prostituut“, mida meie juht armastas kasutada, kirjutada nii: „p.....t“ ja lisada märkus „lits“. Kuid hiljem otsustati jääda rohkem originaalilähedaseks. Lenka küsis, millal lõppude lõpuks avaldatakse tema teosed täielikult. Tamurka ütles, et siis on vaja kirjutada tiitlisse: „Lastele alla kuueteistkümnne eluaasta on lugemine keelatud“.

ROGOZIN

„Hääled“ (nii nimetatakse lääne raadiojaamu, mis edastavad Nõukogude Liitu venekeelseid saateid) teatasid, et Rogozin sõidab Iisraeli väljakutsega minema. Olgugi et vene kultuuritegelaste selliste kutsetega minema sõitmisi oli juba aset leidnud, olid need nii või teisiti olnud õigustatud: kord oli vene intelligent osutunud vähemalt pooljuudiks, kord oli ta naine olnud juuditar. Ent see juhtum oli puhas. Rogozin ei salanud, et tema juudi juured on valskus. Vastates mingis instantsis küsimusele, kuidas on teda kutsuva sugulase perekonnanimi, tõmbas ta taskust kortsunud paberi ja luges silphaaval ette tundmatu sõna. Kui temalt küsiti, kumb see on – kas mees või naine, vastas ta, et ei tea, sest perekonnanime kirja pildist pole seda võimalik välja lugeda.

Mäletan Rogozinit hästi. Ta alustas õpinguid meie fakulteedis. Välja visati ta (tol ajal meie ringkondades) kuulsa esinemise eest Kadilovi doktoriväitekirja kaitsmisel. Kadilov juhtis tollal fakulteedis kosmopoliitlusevastase võitluse kampaaniat. Oma väitekirja poetas ta sisse Lenini panuse marksistlikusse tunnetusteooriasse. Terve peatüki pühendas ta Lenini

²⁸ Viide Victor Hugo romaanile „Mees, kes naerab“.

loogilisele vaatepunktile. Kaitsmine kulges, nagu on sellise astme kaitsmistele ette nähtud. Ametlikud oponendid kiitsid Kadilovit taevani. Mitteametlikud oponendid (eriti need, keda Kadilov ründas kui kosmopoliite) roomasid tema ees. Ja äkki hüppas ootamatult esile Rogozin. Ja paiskas välja midagi sellist, et Kadilov kaotas mõneks ajaks kõnevõime. Rogozin ütles umbes järgmist. Marksismi klassikud ja iseäranis Lenin olid loogika vallas täielikud võhikud. Nad ei tundnud tolleaegset loogikat isegi minimaalsel tasemel. Nende loogikaalased hinnangud on üksnes fakt nende biograafiast. Loogika silmis ei ole neil mingit positiivset tähtsust. Kui te ei taha neid teha naerualuseks, siis parem vaikige nende väljaütlemistest loogika teemal. Vaat, näiteks ... ja võttis rahulikult läbi (millegipärast ei kihutatud teda tribüünilt minema) kõik Lenini loogikaalased väljaütlemised (aga neid pole palju). Ja selliselt, et nende nõmedus avaldus täie selgusega.

Fakulteedist koristati Rogozin ära, ent istuma ei pandud. Tal lubati isegi üle minna mehmatti (rindemees, andekas kutt, venelane, pärit talupoegadest). Antud juhul oli Rogozini saatus liberaalse epohhi üheks esimeseks pääsukeseks. Aga tema emigreerumine oli samuti iseloomulik nähtus, mis oli seotud selle epohhi lõppemisega.

Kus on nüüd Kadilovi väitekirj? Kus on „geniaalsete“ leninlike ideede tulemused loogikas? Enne ja varem olid sajad inimesed rääkinud nende ideede ülimalt olulisusest maailma loogikale. Milles see avaldus? Aga Rogozin (seda tunnistatakse isegi meie juures) andis tõesti teadusesse tõsise panuse. Kuid nüüd sõidab ta ära. Ja nüüdsest ei hakata kodumaal enam kunagi ta nime meenutama. Tema avastused varastatakse väikeste tükkide kaupa ära ja lõrtsitakse. Ja tunnustatakse siin nii kahekümne aasta pärast, kui need saavad meile läänest, kui Johni, Hansu, Georgesit jt avastusi. Muidugi juhul kui lääs selleks ajaks veel alles on.

Vaatan, kuidas Purjus vanaeit hoovis oma käru laadib ja kuulan „Hääli“. Räägiti Solženitsõni viimasest esinemisest. Pärast edastati selle kohta kommentaar ühelt meie „vendadest-marksistidest“ (nii kutsutakse meil Medvedjeveid²⁹). Too pole muidugi nõus. Ja olekski imelik, kui ta nõus oleks. Muide, vähe on neid, kellega Solženitsõn ise nõus oleks. Meie vene sallimatus üksteise vastu – vaat see on kogu meie liberaalse liikumise ja kogu opositsiooni peamine pahe.

Purjus vanaeit sidus karbid nööriaga kinni, et need laiali ei vajuks, kergitas ketti ja tardus mõneks hetkeks. Seejärel heitis ta aeglaselt pilgu meie maja akendele ja hakkas käru vedama. Silmapilguks käis mul peast läbi mõte välja joosta ja anda talle kümnekas. Ent seni kui ma kõhklesin, vanaeit kadus.

Hiljem kohtasin Rogozinit meie ajakirja toimetuskolleegiumis. Korraldasime „ümarlaua“ teemal „Psüühiline, füsioloogiline ja loogiline“. Kutsusime osalema nimekaid spetsialiste. Rogozin oli siis au sees. Kutsusime ta kohale kui unikaalse spetsialisti, kes on välja töötanud matemaatilised meetodid sotsiaalse indiviidi käitumise uurimiseks. Kõik rääkisid väga tarku ja edumeelseid fraase, ent need olid väga tavalised ja mitte millekski kohustavad sõnad. Rogozin esines hiilgavalt (ta oli üldse tuntud kui silmapaistev kõnemees). Ent seda, millest ta rääkis, oli isegi sel üliliberaalsel ajal meie ajakirjas võimatu avaldada. Ja me publitseerisime „ümarlaua“ materjalid, jättes isegi Rogozini nime mainimata. Kui toimetuskolleegiumil võeti vastu otsus jätta Rogozini ettekanne ja seoses sellega puhkenud diskussioon (st kõige huvitavam osa) välja, hääletasin mina nagu kõik: välja jätta. Mida külvad, seda lõikad. Nüüd tunnen ma omal nahal „meie“ poolt sooritatud miljonite sellist laadi tegude tagajärgi. Kuid kas me oleks saanud need tollal tegemata jätta?

Aga Rogozin rääkis siis huvitavaid fakte. Agatha Christie'l, rääkis ta, on huvitav tegelaskuju: miss Marple. Too lähtub oma arutlustes sellest, et inimloomuse seadused on kõikjal ja alati ühesugused. Just need inimloomuse absoluutsed ja muutumatud seadused

²⁹ Roi Medvedjev (1925) – ajaloolane, publitsist, mitmete ajaloolis-publitsistlike biograafiade autor, dissidentluse vasaktiiva esindaja. Aastail 1990–1991 kompartei liige ja NSV Liidu Ülemnõukogu saadik. Žoress Medvedjev (1925–2018) – Roi kaksikvend, bioloog, kirjanik, dissident, poliitemigrant.

(seadused, mis on määratluse kohaselt muutumatud!) moodustavadki psühholoogia aine. Mitte aju ja selle funktsioneerimine. Mitte keelega opereerimise loogilised reeglid. Vaid inimeste käitumise üldlised reeglid. Kõneldes inimese psühholoogiast, lähtume me kõik intuitiivselt sellest eeldusest. Millal me praktiliselt asume inimeste rolli, kes pretendeerivad inimhinge seaduste, st psühholoogiaseaduste tundmaõppimisele, mõistmisele ja kasutamisele? Vaat ma toon teile praegu näite, aga teie võite mõne aja pärast ise kontrollida, kui täpne mu psühholoogiline analüüs selles näites oli. Ja Rogozin analüüsis kõige põhjalikumalt olukorda, mis kujuneb seoses käesoleva arutelu materjalide avaldamise probleemiga. Ja ennustas selle tulemust ette.

Viimaks, rääkis Rogozin, vajab tohutu materjal inimeste käitumise vaatlemisest kaasaegsetes vormides üldistamist, sealhulgas matematiseeritud teooria konstrueerimist. Kuid sellest on kindlasti vähe. Vajalikud on eksperimendid, seejuures massilised. Ja me oleme selle võimaluse saanud. Et psühholoogilisi seadusi puhtal kujul eristada, tuleb osata abstraheeruda erinevate tsivilisatsiooni produktide mõjust, nende hulgas religiooni, moraali ja õiguslike kitsenduste mõjust. Kuna meie ühiskonnas on need tsivilisatsiooni faktorid elimineeritud, on ajalugu ise andnud meie kasutusse laboratooriumina kogu paljumiljonilise ühiskonna. Ja Rogozin tõi arvukaid jahmatavaid näiteid, mida tema grupp oli saanud suurte inimkollektiivide vaatlemise ja meie ametiasutuste poolt tahtmatult kogutud ülikka informatsiooni (kaebused, avaldused, tunnistajate ütlused, koosolekutel esinemised, öördused jne) läbitöötamise tulemusel.

Seejärel algas Rogozini diskrediteerimise kampaania. See käivitus üheaegselt nii alt (kolleegide poolt) kui ka ülevalt (Rogoziniga seotud lõigu väljajätmine sanktsioneeriti KK poolt). Kõigest kahe-kolme aastaga ei jäänud Rogozini grupist midagi alles. Peaaegu kahekümneaastasest ränkraskest tööst väikese grupikese moodustamisel. Ja kulus ainult kaks aastat, et rookida välja igasugused jäljed selle olemasolust meie teaduses. See fakt on hämmastav. Nüüd moodustati Rogozini ideede vaimus terve instituut. Mitusada töötajat. Ülikas tehnika. Ent tulemusi pole (kui mitte arvestada seda, mis oli juba rogozinlaste poolt saavutatud). Aga Rogozinist oleks võinud saada vene teaduse uhkus. Oleks võinud saada Metšnikovi, Mendelejevi ja Pavlovi mastaabis figuur. Oleks võinud. Aga ei saanud. Meie süsteem eelistab tühisusi suurteks figuurideks üles puhuda (Kanareikin, Petin, Bljudov), ent ei talu tõeliselt suuri isiksusi.

VEEL ÜKS „SÜNNIPÄEV“

Poole aasta eest käis Saška kursusekaaslase sünnipäeval. Saška naasis koju alles hommikul. Äärmiselt rahulolevana. Pidul oli neil oivaliselt välja kukkunud. Koos oli hea seltskond. Kaksteist inimest – kuus poissi ja kuus tüdrukut. Algul joodi, söödi ja tantsiti. Pärast vaieldi hääled kahedaks. Lõpetuseks otsustati moodustada naljana mõeldud Võitlus Liit Eest (mille eest – seda otsustagu igaüks ise). Liidu eesmärk – tähistada samas koosseisus kõigi koosolijate sünnipäevi. Et mõnele kuule sattus mitu sünnipäeva ning mõnele mitte ühtegi, otsustati kuud isikute kohta jagada suvaliselt ja tähistada tinglikke „sünnipäevi“. Nüüd lähenes Saška järjekord. Meilt, vanakestelt, nõuti üht: puhastada korter oma kohalolust ja rahastada sündmust. Pärast pikki arutelusid, vastastikuste solvangute saatel, otsustati järgmist: Ämm koos Lenkaga sõidab nädalaks Ämma õe juurde Tambovisse (Lenkal oli koolivaheaeg); Tamara otsustas ööbida oma lähedase sõbranna pool. Minu puhul probleemi polnud: mul on katus pea kohal olemas.

„Vaadake ette,“ ütlesin Saškale enne lahkumist, „väänavad teile veel asjakese kaela.“

„Ära karda,“ ütles Saška. „Meie poliitikaga ei tegele. Kutid on kõik usaldusväärsed.“

Ent Saška „sünnipäevad“ panid mu muretsema. Olin mitu korda näinud tema käes Solženitsõni raamatuid, Kontinenti ja muid emigrantlikke väljaandeid. Kujutan ette, millest nad oma olengutel räägivad. Ja kust nad neid raamatukesi võtavad? Muide, see küsimus on ülearune. Näiteks Kartoškin käib aastas kolm-neli korda välismaal. Ja pole olnud juhus, et ta ei tooks sealt hunnikut igasuguseid ajakirja ja sedasorti raamatukesi. Jättes arvesse võtmata võõrkeelseid nõukogudevastaseid raamatuid. Neid on tal terve raamatukogu. Neid raamatuid ja ajakirju on tal õigus omada ameti poolest. Ent tema Andrei saab neid hõlpsasti lugeda. Ja varustab sõpru (suure saladuskatte all muidugi). Ehkki Kartoškin on oma inimene KGBs ja KKs (KK KGBs – nagu irvitab minu Lenka), on ta muide samuti liberaal. Ta on üks meie seast. Kuid kes ja kunas arvab kokku selle heategude hulga, mida on meie ühiskonnale teinud see „argpüksist“ liberaal! Te arvate, et mis talle maksab sisse vedada sellises koguses õõnestuskirjandust ja vaadata läbi sõrmede, kuidas see tema kodust mööda Moskvat laiali levib? Seniks, kuniks.

Huvitav, et kõik keelatud raamatud, mida Saška koju toob, on kogu meie perekonnaliikmete poolt kaanest kaaneni läbi loetud. Ja kus ma ka ei viibiks, igal pool käivad jutuajamised nende raamatute teemal selliselt, et on täiesti silmnähtav: liberaalse intelligentsi ja ametnikkonna laiad ringkonnad tunnevad seda kirjandust paremini kui krestomaatilist vene kirjandust. Kaua veel niimoodi välja venitatakse? Teada on arvukad faktid, mis annavad tunnistust sellest, et „marasm tugevneb“. Aeg-ajalt pannakse siin-seal keegi istuma. Peamiselt – noored kutid, keda keegi ei tunne. Vähem või rohkem tuntud täiskasvanud inimesi pitsitatakse „koduste“ meetmetega. K. on siiani töötu. Varsti tuleb avalik kohtuprotsess Hlebnikovi üle. Ent too on maailmakuulus tegelane. Teda juba maha ei vaiki. Käivad kuuldused, et igal pool topitakse hullumajadesse. Räägitakse, et ainuüksi Moskvas on neid avatud mitu. Räägitakse, et on leiutatud võimsad vahendid. Kolm süsti ja sinu isiksus on viidud nullini. Ja midagi pole võimalik tõestada. Anton arvab, et siin on rohkem tegu kuuldustega, mida KGB spetsiaalselt hirmutamiseks levitab. Kuid mina mõtlen, et kuuldustes on suur osa tõde. Kartoškin ütles mulle saladuskatte all, et kuuldused ei kajasta isegi poolt tegelikkusest.

Hommikul küsis Saška minult jälle, kas tõesti vastab tõele kõik see, mida Solženitsõn Stalini aja ohvritest on kirjutanud. Mida ma sain talle vastata? Ütlesin, et see on keeruline küsimus. Ent ta ei jätnud järele.

„Sa anna mulle põhimõtteline vastus – jah või ei?“

„Kui ma ütlen sulle „ei“, oleks see vale, kui ütlen „jah“, oleks see ajaloolise vaatenurga rikkumine.“

„Jäta oma ajaloolised põhimõtted rahule. Räägi otse. Kardad?“

„Ei, Saša, ma ei karda. Ma võin sulle vastata: „jah“. Kuid see pole hoopiski seesama. See ei ole vale. Ent see pole ka tõde. Ma ei taha kedagi õigustada. Lihtsalt asi on keerulisem.“

„Solženitsõn väidab, et stalinism pole kunagi lõppenud. Ainult selle vormid on vahetunud. Ta on seisukohal, et stalinism ongi kommunismi olemus. Kuidas sa selle peale vaatad?“

„Need on vastutustundetud fraasid.“

Mitte milleski kindlas me kokkuleppele ei jõudnud. Kuid sellel jutuajamisel olid tagajärjed. Ma panin end kirja Mitrofan Lukitši jutule saamiseks.

AJALOOLINE JA SOTSIAALNE

Antoni raamatus on koht, mis on spetsiaalselt pühendatud ajaloolise ja sotsiaalse aspekti vastastikele suhetele kommunistliku ühiskonna mõttes. Siin on selle peamised ideed. Ajalooline aspekt. Riigis on majanduse, ja mis peamine, võimustusüsteemi laos. Varem on välja

kujunenud või sel ajal luuakse eriline organisatsioon (või nende võimaluste kombinatsioon nendes või teistes proportsioonides) – „erilist tüüpi partei“ („revolutsionääride organisatsioon“), mis tekib spontaanselt või sunnitakse väljapoolt peale ja mis seab enda eesmärgiks võimu haaramise. Partei koosseisu kuuluvad alandatud, hädavaresed, avantüristid, fanaatikud, karjeristid, auahnitsejad, „idealistid“ jne, st isikud, kes ühel või teisel põhjusel realiseerivad nii oma eesmärgid ja huve ning kes on ühiskonna poolt sellele teele tõugatud. Need on üldised piirjooned, mis pakuvad huvi sotsiaalpsühholoogiale. Partei organiseeritakse gängsterluse põhimõttel. Haarates (või saades) võimu ühtede või teiste ühiskonnakihtide abil, kaasab partei võimustusüsteemi (see on võimalik võimu haaramise protsessis või isegi veidi varem, võimu haaramist kavandades) alamad elanikkonnakihid, lubades neile kõiksugu hüvesid ja nii või teisiti neid lubadusi täites. Kui nendes kihtides on märgatav tehasetöölise kiht, saab kujunev võimustusüsteem nimetuseks „proletariaadi diktatuur“. Ent sõna „proletariaat“ võib tõlgendada palju laiemalt, nii et loosungil „proletariaadi diktatuur“ on alati teatud tähendus. Prantsuse kommunistide loobumist sellest ei saa pidada tõsiseks teoks. Pigem on see ajutine demagoogiline võte. Vaatlusalune „ajalooline“ protsess kandub üle protsessidele, mida viiakse läbi sotsiaalsete seaduste alusel. See on sotsiaalne aspekt. See aspekt puudutab sõna otseses mõttes üpris suuri (paljumiljonilisi) inimeste kooslusi. Väikesi riike puudutab see tavaliselt kui miski väljapoolt pealesunnitu, kas tugeva naabri poolt või tolle eeskujul organiseerituna, aga mitte spontaanse ja „masside loominguna“. Sellest aspektist moodustub sotsiaal-bürokraatlik süsteem suurte elanikkonna masside organiseerimiseks varem avastatud sedalaadi mudelite ja vormide põhjal, mis on laiadele rahvakihtidele vahetult nähtavad.

Mainitud kaks protsessi toimuvad üheaegselt, seejuures omandab sotsiaalne protsess järk-järgult domineeriva tähenduse. „Revolutsionäärid“ hävitavad üksteist, surevad välja ja lahustuvad „rahumeelse“ võimu hiigelsuures massis. Toimub põlvkondade vahetus. Laieneb ja süveneb ühiskonna sotsiaalne hierarhia. Mõistagi pole see kaugeltki valutu protsess. Leninite asemele tulevad Stalinid. Nõukogude stalinism oligi selliseks kommunismi kui sotsiaalse riigikorra väljakujunemise ja kinnistumise perioodiks, ent ajalooliselt etteantud revolutsioonilise perioodi vormides ja võimalustega.

Ajalooline ei ole sel juhul midagi juhuslikku ja mööduvat. See on samuti antud sajanditeks. Abstraktselt arutades võib eirata riikide piire. Ent proovi neid tegelikult hävitada! Unistustes võib viia Moskva uude ja palju sobivamasse kohta. Ent proovi ainult! See seisab ja kasvab ajalooliselt väljavalitud kohas. Veel raskem on muuta sotsiaalsete protsesside ajaloolisi vorme. Need antakse samuti sajanditeks ette, nagu ka nende sotsiaalne olemus. Võtame näiteks üheparteilise võimustusüsteemi. Sotsiaalselt tähendab see üldse igasuguste parteide ja parteilisuse põhimõtte kui sellise likvideerimist. Parteide ajalooline vorm (ja kogu vastav fraseoloogia, demagoogia ja parteilise elu organisatsioon) säilib sajanditeks parteitu ühiskonna eluliselt vajaliku organisatsioonisüsteemina. Analoogiliselt realiseeritakse ajalooliselt etteantud õiguslikes vormides täieliku õigusetuse süsteem, moraaliveormides – moraalituse süsteem, ideoloogiavormides – ideoloogilise küünilisuse süsteem jne. Kommunistliku ühiskonna mõistmise raskus seisnebki selles, et see kujuneb kui ajalooliselt individuaalne protsess, ent vormides, mis on sama üleüldised ning püsivad nagu selle olemuslikud seosed ja suhted. Sarnaselt sellele, kuidas ettekujutus kõrgelt arenenud intelligentsiga olendist on meil lahutamatu seotud ettekujutusega homo sapiensi bioloogilisest olemusest, nii on kommunismi kindlaksmääratud sisemised ilmingud mõeldamatud ilma nende nähtava kehastuseta konkreetsete kommunistlike riikide organisatsioonides. Nende puhtal kujul eristamiseks on vajalik seesama abstraktsioonijõud, millest rääkis Marx ja mille on minetanud eranditult kõik marksismiteoreetikud.

Ja, ausalt öeldes, pole mul selle vastu piisavalt tugevaid argumente. Mul on ainult sellesse teistsugune emotsionaalne suhtumine. Ma vaid asetan rõhud teisiti.

ZABEGALOVKA

Kui astusin Zabegalovkasse, olid peaaegu kõik kohal. Minust tunti rõõmu ja see oli väga meeldiv.

„Võib arvata, et olete kokku leppinud,“ ütlesin mina.

„Juhus,“ ütles Nimetu. „Kas tahate teada, milline on selle tõenäosus? Mitte suurem kui meie ja teie poliitbüroo liikmeks saamise tõenäosus. Ent muuseas, nagu näete, see juhus toimus. Ja kui toimus, siis seda enam ei muuda. See on kui reaalne ajaloofakt.“

Nagu alati sai see pisi asi huvitava jutuajamise ajendiks. Varem ei pööranud ma nendele keskusteludele vähimatki tähelepanu, pooleldi maailmanimega professionaalina vaatasin neid kui diletantide ja kodukootud üksiklaste vatramisi. Nüüd aga hakkas üha sagedamini märkama, et nendes kajastub tegelik elu mitte vähemal määral kui meie kõrgetes teooriates. Ja iga liiki „idealistid“ ja „metafüüsikud“ hakkavad mulle teinekord paistma sugugi mitte kretiinidena, nagu me neid oleme harjunud ette kujutama.

„Te,“ räägib Edik, „kritisereerisite praegu üpris põhjalikult seda, mida Nimetu rääkis ajaloost kui individuaalsest protsessist, mille tõenäosuse aste on kaduvväike. Las teil olla õigus. Aga vaat lubage, et ma viskan arutamiseks veel ühe huvitava probleemi – inimeste elu- ja töökohtadele kinnistamise. Ma ei hakka seda vaatlama täies ulatuses. See läheks väga pikale. Valin vaid ühe kõige lihtsama liini, mis illustreerib hästi minu mõtet. Meie riik on suur. Üle selle on laiali paisatud igasuguseid ettevõtteid. Ja neisse on inimesi vaja. Kuidas neid seal kinni hoida? Teoreetikute-marksistide jaoks pole siin mingit probleemi: plaani ennetähtselt ületada ihaldavate tööliste kõrge teadlikkus, hea varustamine, televisioon, kinod, teatrid, raamatukogud, transpordivahendid jne. Kommunismi läheme ju!! Aga kommunismi puhul – saate ise aru ... Kuid on ka antud individuaalse seisundi tõelisus. Varustamine? Moskvas pole midagi süüa, aga perifeerias, kas teate, mis seal toimub?! Kes on kokku arvanud, kui palju inimesi ujutavad Moskva iga päev üle toiduaineid ja laiatarbekaupu jahtides? Kui palju meil siin toodetakse autosid? Aga kui palju need maksavad? Aga kes saab neid osta? Aga teed? Aga teenindus? Aga mida näidatakse televisioonis? Proovige Moskvas hankida pileteid heale etendusele! Nii et mida veel perifeeriast rääkida. Kunstiringid, laulud, tantsud? Aga sõitke mööda maad ringi ja vaadake. Joomine. Igavus. Peretülid. Kuritegevus. Arvate, et noored inimesed niisama eelistavad madalat palka ja halbu elamistingimusi, et olla siin, tõelise kultuuri lähedal?.. Lühidalt öeldes, abstraktselt on kõik võimalik. Ja abstraktselt on võimalik igaühele tema vajaduste kohaselt. Aga reaalselt – andke inimestele liikumisvabadus ja võimalus asuda uutesse kohtadesse (tühistage näiteks sissekirjutus) ning algab suur rahvasterändamine. Inimesed põgenevad teatud kohtadest. Neid on vaja kinni hoida praegu, kinnistada kõigi kättesaadavate vahenditega. Me ei pööra sellistele „pisiasjadele“ tähelepanu. Aga samal ajal käib meie silmade all nii geograafiliselt kui ka „vertikaalselt“ meie ühiskonna grandioosne struktureerimisprotsess. Oleks justkui tühi asi: Tšuhlomas keskkooli lõpetanud poisil on vähem šansse ülikooli sisse saada. Aga see on reaalne fakt kinnistamisest: ära tiku oma sealõustaga pealinna rafineeritud teadusesse! Proovige panna oma lapsi rahvusvaheliste suhete instituuti! Abstraktselt on kõik võimalik. Aga tegelikult – kas ministrite, akadeemikute, parteibosside ja rahvakunstnike lapsed lähevad töölisteks ja talupoegadeks? Ainult erandkorras. Või propaganda jaoks. See on tänane reaalsus. Ja las, nagu te ütlete, arendatakse transpordivahendeid, ehitatakse teid, lennuk muutub sama igapäevaseks nagu jalgratas ja inimestel lubatakse välismaale sõita ... Millal see tuleb? Selleks ajaks, kui see tuleb, on meie ühiskonnas välja kujunenud stabiilne, traditsiooniline ja järjepidev sotsiaalne struktuur. Tekib püsikindel eluviis. Ja evolutsiooni ümber muuta enam ei õnnestu. Selline masinavärk tugevdab end teatud tüüpi sotsiaalse nähtusena ja püüab ka sellisel kujul püsida. See hakkab sobitama progressi oma huvides, aga

ei hakka ise vastavalt teie abstraktsetele soovitudele muutuma. Valitsevad jõud ja tendentsid ei luba rikkuda neid rahuldavat püsikindlat korda. Autod ja lennukid? Jah. Aga millised ja kellele? Arstiabi ja kuurordid? Jah. Aga millised ja kellele? Välismaa. Jah. Ja sama küsimus. Kui palju on meil võimalusi kasutada meie nõukogude kuurorte isegi kui meil on raha? Aga see pole ju välismaa. Vaat siin on teile kõigest üks niidiots sellest, mis on ajalugu kui individuaalne protsess. Me kujuneme mingiks metsloomaks. Ja kujuneme ainult üks kord. Milliseks? Maoks? Šaakaliks? Tiigriks? Rotiks? Jätke need romantilised marksistlikud illusioonid! Need pole enam ammu illusioonid, vaid vale. Lihtsalt vahend kaasaegsete haritud kretiinide lollitamiseks. Ja marksism ise on juba kindlalt välja kujunenud terviklikuks nähtuseks, mida juba ei muuda mitte millekski muuks. Keerukate individuaalsete süsteemide evolutsioon on pöördumatu. Seda ma võin teile tõestada nagu teoreemi.“

„Braavo,“ ütles Nimetu. „Te ütlesite välja mu sisimad mõtted.“

„Venemaal,“ ütles Rebrov, „säilib traditsiooniline eluviis naganii. Nii nagu ka Hiinas. Möödunud sajandil algas Venemaal läänelikku eluviisi kaasahaaramise protsess. Ent midagi ei tulnud välja. Revolutsioon heitis meid uuesti pärisorjuslikku seisundisse. Ja meie jaoks algas uuesti verine ja räpane imperiaalne ajalugu. Kui palju on vaja ohvreid ja millisesse sohu me peame ronima, et uuesti kerkiks aktuaalselt küsimus pärisorjuse lõpetamisest?!“

Viktor Ivanovitš vaatas Rebrovi kuidagi imelikult, jättis hüvasti ja läks minema. Märkamatult kadus Lev Borissovits. Jäime ainult mina, Nimetu ja Rebrov.

„Kas teile ei tundu,“ ütles Nimetu, „et Viktor Ivanovitš on kuidagi kummaline?“

„Kas te mõtlete, et ta on koputaja?“ küsis Edik. „Noh, ja kurat temaga! Meie Neile huvi ei paku. Meie ju ei tegutse. Meie oleme lihtsalt lobamokad, ja kõik.“

„Kahjuks ei ole nad seal täielikud idioodid,“ ütles Nimetu. Nüüd teavad nad hästi, et sõna järel tuleb varem või hiljem tegu.“

Nimetu saatis mind koduni.

„Meie sotsialistlik süsteem,“ ütles ta teel, „kätkeb endas väga suure koefitsiendi parasiitlust ühes äärmiselt madala koefitsiendiga kasutada ära elanikkonna loomingulist potentsiaali. Hirmus on mõelda, kui palju rahvalikku tarkust ja talenti läheb tühja. Võta näiteks Edik. Milline sotsioloog ta oleks võinud olla. Aga nii viisi oleskleb nähtavasti mingisuguses toimetaja või kõige rohkem vanemteaduri ametis.“

„Või akadeemiku,“ ütlesin mina.

Ja me hakkasime naerma.

„Teate,“ ütlesin mina, „aga miks ei võiks te koos pojaga mõnel õhtukesel minu poolt läbi astuda? Mul lõpetab tütar keskkooli. Neil oleks huvitav tutvavaks saada. Ja mul on mõned pudelid valuutakauplusest hangitud veini.“

„Heameelega,“ ütles Nimetu. „Ja palun teil meie peale mitte pahane olla. Me ei ole ju professionaalid. Aga enam pole jõudu vaikida. Mina ju saan hästi aru, kuidas teooria tavaliselt ei sarnane empiirilise faktidega. Ja tunnen end ebamugavalt, kui vähiklikud inimesed laskuvad arutlustesse minu teemadel. Teie filosoofid ajavad sellist jama, et annab ikka välja mõelda.“

„Mind ei häiri see,“ ütlesin mina. „Mina kardan, et kas mu professionaalsus ei osutuks samasuguseks filosoofiliseks jaburuseks tõelise ühiskonnateaduse suhtes, mida praegusel juhul esindate tegelikult teie ja Edik.“

IGAVUS

Mõnikord tõmbab mind kirjutama. Ent kohe alguses saan suurepäraselt aru, et kogu mu paberimäärimine võib vaid igavuse esile kutsuda. Ma pole võimeline massilugeja meelt lahutama. Ma pole võimeline andma intellektuaalsele eliidile toitu mõtisklusteks. Ja millest

saaks üldse kirjutada, nii et oleks huvitav? Anekdoovid. Mulle ei jää need meelde ja ma ei armasta neid eriti. Faktid seadusest? Mul pole nendega pistmist. Ja pärast Solženitsõni raamatuid tuleb siin töötada professionaalselt. Vajalikud on mastaabid. Väikesed elulised tragöödiad? Kuid neil pole midagi ühist nende kirjandusliku kujutamisega. Meie elu on kõikides lülides hämmastavalt hall ja ühekülgne. See jaotub igaühele meist suhteliselt väikeseks arvaks standardseteks elementideks ühes ebaoluliste variatsioonide kombinatsiooniga. Me sööme, riietume, räägime ja sisustame korteri enamvähem ühtemoodi. Me jaguneme kihtideks, ent vaid kvantitatiivselt, mitte aga kvalitatiivselt. Minu naine kannab ondatranahkset kasukat, Nataša tšingai lamba nahkset, Grobovi naine naaritsanahkset. Kuid neist igaühe jaoks on kasuka printsiipiaalne roll üks ja sama. Sotsiaalne roll – prestiiž, esteetika jne. Kultuuritase ei tõuse sotsiaalse kihistatuse tõusuga. Süüakse paremini. Juuakse paremini. Riietutakse paremini. Kuulujutud on kõrgemal tasemel. Informatsiooni on rohkem. Ent igavus on rusuv. Jutuajamised on tülgestavad. Ja nende lapsed, kellel on kõik kultuurihüved, kasutavad neid nii, et vaatamine ajab iiveldama. Keegi rääkis mulle hiljuti, et oluline pole privilegeeritud kihtide olemasolu, vaid nende tüüp – mida nad endast kujutavad ja missuguse stiili nad ühiskonnale peale suruvad. Meie privilegeeritud kihid külvavad igavust, hallust, andetust, omakasupüüdlikkust, liiderlikkust, valet, parasiitlust, auahnust jne. Nad määrivad meile kaela eluviisi, mis tapab kõik selle, mis oli kunagi suure vene kirjanduse teemaks. Meil võib kirjanduseks saada ainult meie tingimuste halastamatu kirjeldus, mis välistab tõelise kirjanduse, ja seejuures sellistes mastaapides, nagu seda tegi Solženitsõn.

Millest ma mõtlen?! Kes usuks, et üks juhtivatest nõukogude marksismiteoreetikutest (järelkult idee poolest – võhik, dogmaatik, pimedusejünger ja andetus) võib niiviisi mõelda. Vaja on sellele lõpp teha. Sel nädalal tuleb lõpetada Kanareikini kongressiettekanne. Tuleb kirjutada oma ettekanne, arutada seda osakonna koosolekul ja „siduda“: anda viis eksemplari ühes väljavõttega osakonna koosoleku protokollist direktsiooni, saada meie osakonda kureeriva direktori või tolle asetäitja allkiri, anda kõik see instituudi välisosakonda, aga nood suunavad selle Glavlitti (st meie ametlikult mitteeksisteerivasse tsensuuri). See kõik on kaunis pikk volokiita. Seejärel on vaja akadeemia kaudu organiseerida ettekande tõlge inglise keelde. Veel peab Serikovile dikteerima ta esinemisteksti. Kasvõi viis lehekülge. Ent see pole lihtsam kui minu ettekanne. Minu ettekanne peab olema ametlik. Aga Serikovile on lubatud natuke originaalsust. Midagi massikultuuri kohta. See on moodne. Ent mulle on kõrgemalt poolt määratud esineda ühiskondlik-majanduslike mõistete teemal – marksismi ühe traditsioonilise (ent igavesti eesrindliku) keskse mõiste teemal. Kanareikini teema: ajalooline materialism kui kõige sügavam ja kõikehõlvavam kaasaja sotsioloogiline õpetus. Ei rohkem ega vähem! Kõige! Ja mis on huvitav, seda jura hakkavad nad seal suure huviga kuulama. Kanareikiniga hakatakse vestlema nagu suure teadlasega. Serikov läheb noore andeka ja haritud teadlase pähe, kes töötab täiesti maailmastandardite tasemel. Muide, mis siin imestada! Neil on sama mis meil. Pakend on vaid veidi etem. Aga mulle omistatakse konservatiivi ja ortodoksi roll. Ma olen kohustatud selle eest lõpuni seisma. Aga olgu, küll ma teile veel näitan! Asusin ettekande kallale ja sattusin hoogu. Mõne tunni pärast oli ettekanne valmis. Helistasin Antonile ja palusin tal läbi tulla.

„Pole paha,“ ütles Anton, kui oli mu kirjatöö läbi lugenud. „Pole üldse paha. Kui sinult marksistlik kammitsetus ära võtta, saaks sinust suurepärase kirjanik sotsiaalsetel teemadel. Ainult et siin on sulle minu nõuanne: arutamisele ja Glavlitti anna võltsing, mitte aga põhitekst. Või maskeeri nii, et nad kohe ära ei jagaks, millest on jutt. Vastasel korral läbi ei lasta. Ja sa ei sõida kongressile.“

„Iseenesest mõista,“ ütlesin kordaminekust tiivustatuna. „Ära õpeta kala ujuma! Aga mida sa sisu kohta ütled?“

Anton hakkas ettekannet sisuliselt käsitlema ja mul läks jälle meel kurvaks.

„Formatsiooni mõiste,“ rääkis Anton, „on osaliselt kujunenud erinevate sotsiaalsete moodustiste võrdlemisest, see on ilmselge. Ent mitte sõna „formatsioon“ ise, vaid tunnused, mille poolest formatsioonid erinevad. Rõhutan, et see on võrreldav mõiste. Seda on väga oluline meeles pidada, sest võrdlemisel on omad loogilised seadused, mida ei saa mitte mingil tingimusel kõrvaldada. Kujuta ette, et me hakkame kujundama looma mõistet, võrreldes küülikuid, hunte, lutikaid, rotte, relevante jne. Mida see võrdlus annab? Tänu võrdlemisele avastame, et ühel võrdlusobjektil on teatud tunnus, aga teisi ei ole, et mõned tunnused on kõigil võrdlusobjektidel, et antud objektil on erinev suurus või intensiivsus jne. Kui antud formatsioonid on eri liiki, peab üldkontseptsioon ilmselgelt võtma arvesse nende kõikidele koosseisudele iseloomulikke omadusi (st erinevusi formatsioonides tuleb eirata), kuid kõigest muust tuleb eristada sotsiaalmajanduslikke formatsioone. Jätame selle meelde. Osaliselt on formatsiooni mõiste välja kujunenud ühte tüüpi ühiskonna ja nimelt arenenud lääne ühiskonna vaatlemisest selle sisemises liigendatuses. Siit ka selle ühiskonna selliste külgede esiletoomine, nagu tootlikud jõud, tootmissuhted, baas, pealisehitus jne. Seejuures paistab antud ühiskonnas silma teatud inimestevaheliste suhete süsteem, mis määratleb kogu ühiskonna näo, st avaldab mõju kõigile ülejäänud eluvaldkondadele. Kodanlikus ühiskonnas on selle sisuks kaubandus-rahalised suhted, tööjõu ost-müük jne. Nende kahe aspekti kombinatsioonist (vähemalt nende kahe, jätan siin paljud teised kõrvale) on tekkinud väga lihtsate asjade mõistmisel nii uskumatu segadus, et selle lahti harutamiseks pole praegu mingit võimalust. On vaid üks tee: raiuda see Gordioni sõlm mõõgaga puruks, st lihtsalt süljata selle rämpsü peale ja hakata asjaga tegelema. Võtame näiteks sellise tunnuse nagu omand. Kodanlikus ühiskonnas on omand tootmisvahenditele, aga meil ei ole. Kodanlikus ühiskonnas on see formatsiooni sisuline tunnus kui selline. Ja ehkki seda võiks eristada võrdluse teel (mis pole kohustuslik) teistest formatsioonidest, on see oluline ühiskonna jaoks, mis ei sõltu võrdlemisest. Ent kas meie ühiskonna jaoks on oluline see, et meil puudub omand tootmisvahenditele? Selle väljakujunemise ajaloo kirjeldamisel on võimalik ja vajalik võtta arvesse tootmisvahendite sundvõõrandamist. Aga kui ühiskond on välja kujunenud ja eksisteerib kindlalt palju aastaid, siis ei ole see enam mitte ühiskonna olemus kui selline, mis on võrdlusest sõltumatu. Mao tunnuseks ei ole see, et tal pole jalgu, vaid see, et ta roomab. Asi pole selles, mis ei vasta tõele, just nagu meil poleks eraomandit tootmisvahenditele. Just see on tõsi. Ent see ei anna absoluutselt mitte midagi aru saamaks ühiskonnast kui kindlaksmääratud tüübist. Selleks on meil kõigepealt vaja loobuda võrdlustest kodanliku, feodaalse, orjandusliku jne ühiskonnaga ning tuua meie ühiskonnast välja see, mis iseenesest määratleb kõik meie elu muud küljed ja ilmingud. Mis see on? Hakka meie ühiskonda uurima mitte kui valetaja-ideoloog, vaid kui tõeline teadlane, ja sa veendud, et kogu su kõrgelennuline marksistlik teooria on puhtal kujul ideoloogia; et selles pole midagi teaduslikku peale teistelt varastatud banaalsuste. Ja sinu formatsiooni mõistest ei jää järele midagi peale sõna üldise tähenduse. Kui on olemas loomaliigid, saab kasutada üldterminit „loomad“. Võib leida tunnuseid, mis on igale loomale omased. Selles suhtes ei erine lutikas inimesest. On olemas ühiskondade liigid. Võib esile tuua üldtermini „ühiskonna tüüp“ („formatsioon“). Võib määratleda tunnused, mis on kõikidele ühiskondadele ühised. Sellest seisukohast ei erine paapuate ühiskond isegi terenduvast kommunistlikust ühiskonnast. Ent kuna ühiskond on ruumis lokaliseeritud, on see ühendatud stabiilne inimeste kogum, mis viib läbi oma eluprotsessi kui tervikut. See ei ole muidugi määratlus, vaid nii, orientatsiooniks. Mis aga puutub ühiskondade („formatsioonide“) tüüpidesse, siis siin ei ole midagi peale hakata sellise lollaka klassifitseerimisega, mille annab marksism. Neid on sadu ja tuhandeid. Siin on vajalik katseline uurimine (kui seda on vaja), aga mitte teie klassikute primitiivsete ettekujutuste leierdamine. Ja mis puutub meie ühiskonda, siis siin ei saa marksistliku mõistete ja põhimõtete aparaadiga üldse mitte millestki aru. Püsikindla süsteemiga ühiskondades (nagu meie oma) kaotavad teatud momendist alates kõik need „esmane“, „teisene“, „baas“,

„määratlev“, tuletatav“ jne igasuguse mõtte. Et jutt läheb sellest ühiskonnast arusaamisele ja teadusliku teooria ülesehitamisele, mis on võimeline andma kinnitavaid prognoose, siis vajame hoopis teistsugust mõttekäiku. Millist? Alusta kasvõi faktidest. Näiteks massirepressioonid, elukoha juurde kinnistamine, sõna- ja trükivabaduse puudumine, hädavajalike toiduainete defitsiit, vahendite raiskamine, massilise ulatusega korruptsioon, karjerism ... Mida on sulle veel vaja? Kas seda on vähe? On olemas sotsiaalse elu seadused, mis tulenevad sellest samast faktist, et miljonite inimeste saatuseks on elada koos. Alusta kasvõi sellest ...“

Me rääkisime peaaegu hommikuni. Saatsin Antoni koju ja andsin ta Natašale üle.

„Jumala eest, Natašenka, ära ole mu peale kuri,“ ütlesin. „See oli väga tähtis. Ma ei jää võlgu: kindlasti aitan su Antonil tuntud dissidendiks saada. Muidugi endale nuhtluseks, aga aitan.“

JUTUAJAMINE MLga

Kes pole viibinud KK koridorides, see ei suuda lõpuni mõista nõukogude ühiskonda. Ja mitte seetõttu, et siin võib näha midagi erilist. Siin pole absoluutselt midagi erilist. Tavaline (tõsi, väga suur) kontor, mis on sisustatud äärmiselt halvamaitiselt. Ja seetõttu, et siin ei näe, ei kuule ega tunne midagi erilist. Kogu toimuva kohutav igapäevasus. Selles ongi asja tuum.

Esitasin parteipileti, sain loa, tõusin kolmandale korrusele ja kõndisin mööda punast vaipa ilmatu pika koridori lõppu, kohtamata ainsatki elavat hinge. Vaikus. Pehme vaip summutas samme. Ent vaiba järele polnud vajadust: KK koridoridesse sisenenud inimene sõna otseses mõttes ei kõnni, vaid hiilib kikivarvul (tagakäppadel). Koputasin vajaliku kabineti uksele ja kuuldes tuttavat „sisse“, astusin sisse. Mind tõusis vastu võtma Frol Ivanov, Mitrofan Lukitši abi.

„Tervist,“ ütlesin mina.

„Tervist,“ ütles Frol. „Astu edasi, Mitrofan Lukitš ootab sind.“

Ja ma astusin meie partei, aga järelikult – kogu nõukogude rahva, aga järelikult – kogu progressiivse inimkonna – ühe võimsama juhi kabinetti.

Olen MLga tuttav juba peaaegu kakskümmend aastat. Ja temaga kohtunud vähemalt kakskümmend korda. Nii et praegusest kohtumisest ei jäänud mulle mingeid visuaalseid muljeid.

„Missugune ta tegelikult välja näeb?“ küsis minult hiljem Saška.

„Nagu portreedel,“ ütlesin mina. „Ainult et nelikümmend aastat vanem. Kasvult väiksem. Kurjem ja sapisem. Silmakesed vilavad. Käed värisevad ja kogu aeg asetab ta laual mingeid esemeid ringi. Näol põlglik ilme. Ja mingi mittevastavus rollile, mida ta parteis etendab. Mulle tundub, et ta paistaks palju loomulikum Lubjankal, millega KK hoone on ühendatud maa-aluse käiguga. Viimasel ajal ringles kuuldus, justkui ML olevat endale palunud riikliku julgeoleku ministri ametiposti, ent talle öeldi ära ettekäändel, et riik vajab hingetõmbeaega. Ja praegune amet anti talle seetõttu, et naiivsusest pidasid nad omal ajal ideoloogiat lobaks, mis ei mängi olulist rolli. Aga kui ära jagasid, oli juba hilja.“

Ütlesin ML-le, et mind sundis tema poole pöörduma ja abi paluma äärmiselt tähtis asi. Meie raamatule on omistatud erakordne roll: anda summaarne ja üldistav iseloomustus sellele, mis on toimunud kahekümnenda ja kahekümne viienda kongressi vahepeal. Raamat tõlgitakse kõikidesse lääne keeltesse ja seda hakatakse läänes levitama. Aga lisaks selle perioodi suurepärasele sündmustele, millest räägiti viimasel nõupidamisel, on toimunud kurvastavaid sündmusi, millest vaikiti. Ma ei kõnelegi sündmustest Ungaris, Poolas ja Tšehhoslovakkias. Siin on enamvähem kõik selge. Ma pean silmas meie sisemisi sündmusi. Enesepõletamised. Teile teadaolev atentaat. Pögenemised ja mittenaasmised. Arvukad kohtuprotsessid.

Omakirjastus. Solženitsõn. Sahharov. Juudi väljaränd. Silmapaistvate kultuuritegelaste – Rostropovitš, Neizvestnõi – emigreerumised. Neid fakte on võimatu maha vaikida: raamat lihtsalt naerdakse läänes välja ja ka meil ei saa loota erilist menu. Sellest veel hullem on selgitada seda nii, nagu me teeme meie propagandaloengutes ja kirjutistes. Näiteks avaldati läänes emigrantlikus ajakirjas Novaja Volna tohutu pikk artikkel. Selles on faktid, arvud ja nimed. Konsulterisin KGBs ja MVDs. Kõik vastab tõele. Me muidugi võime kritiseerida järeldusi, tõlgendusi jne. Ent faktid jäävad ja neile tuleb esitada meie vaade. Siin me oma jõududega hakkama ei saa. Meile on vaja teie abi. Suuniseid. Instruksioone orienteerumiseks. Näiteks, millisel määral me võime seda esitada kui sisemiste protsesside ja vastuolude tulemust. Sest sotsialism on ju elav organism, aga mitte abstraktne skeem. Siin on samuti võimalikud omad raskused ja tõved. See-eest saame piisavalt veenvalt ja ülepingutamisetä näidata, et sedalaadi ilmingud, mis on tekkinud (kasvõi osaliselt!) kui meie sisemise elu tulemus (lääne mõjul muidugi), ei kasva välja erijuhtumite raamidest ega mõjuta meie ühiskonna üldist kuvandit ja selle olemust.

Esitasin oma kontseptsiooni raamatu selle osa kohta võrdlemisi pikalt. ML kuulas kannatlikult, asetades paberilehti, pliiatseid ja brošüüre ühest kohast teise. Vihjasin sellele, et poleks halb lasta selline raamat välja MLi enda toimetamisel. Paraku ML õnge ei läinud. Loll ta ikkagi ei ole. Vana varblast aganatega ei püüa. Silmadest sain aru, et ta mõistis kohe asja tuma. Tema jaoks on selline raamat lõks ja sellesse ei roni ta mingi hinna eest. Kujutan ette, milline ulgumine üle kogu maailma valla puhkeks, kui raamat tuleks tema toimetatuna! Raamat on ka minu jaoks lõks (alles nüüd tabasin selle ära!). Ent kes mina selline olen? Tühisus. Üks teoreetikutest, olgugi et silmapaistev ja andekas, kes on võimeline (ja ka altis!) vigu tegema. Mind saab hiljem parandada. See on isegi väga hea: et oleme valvsad, töötame. Ühesõnaga, ML ütles, et kõik raamatu jaoks vajalikud hinnangud ja suunised leiduvad vastavates parteidokumentides. Töötage nagu kord ja kohus läbi peasekretäri aruandekõne jne.

„Noh, kuidas oli, küsis Frol, kui ma MLi kabinetist välja astusin.

„Kõik on kombes,“ ütlesin mina. „Millega tulin, sellega ka lähen. Mul on sulle palve: ära hoiä saladuses, et ma siin käisin ja vestlesin MLiga terve tunni raamatust. Mulle on see väga tähtis.“

„Aga mida ML ise arvas,“ küsis Frol.

„Ta lubas mul viidata meie jutuaJamisele selles mõttes, et kõik põhimõttelised hinnangud möödunud perioodi sündmustele on sulaselgelt tuntud parteidokumentides ette antud,“ ütlesin mina.

„Selge,“ ütles Frol. „Osav mees oled! Käin paar pudelit konjakit välja, kui sind korr-liikmeks ei valita. Kas sa Kanadasse sõidad? Suurepärane. Mul on sulle palve ...“

Koridoris püüdis mind kinni Korõtov ja vedas oma kabinetti. Korõtov on mu endine tudeng, pealegi väga keskpärane isegi marksisti kohta. Mind ta sinatab, aga mina teietan teda: ma ei suuda kuidagi oma endiste tudengitega sina peale üle minna. Aga et ma ise oma endiste õppejõudude, kes nad ka polnud, poole pöördun alati teietades, siis Korõtovi „sina“ ärritab mind. Mõtleks, mingi KK instruktor, aga sinatab nagu oleks ta rooduvanem. Korõtov võtab minu teietamist kui austusavaldust tema positsiooni suhtes. Ta sinatab vahel ka meie direktorit ja too lipitseb tema ees (ehkki on akadeemik).

„Sa käitud valesti,“ ütles Korõtov. „Semutsed kõiksugu luparditega. Kes see Zimin selline on? Ja Gurevitš? Vaata ette, see võib sulle kalliks maksma minna. Tuleksid õige koos abikaasaga meile. Me tulime hiljuti Itaaliast. Puhkasime. On millest jutustada. Astu läbi, jään ootama. Pakaa! Anna andeks, ma ei saa sulle rohkem aega pühendada. Asjatoimetused!“

Korõtovil on muidugi õigus. Tema on sünnipärane karjerist. Ilma igasuguste kogemuste ja teadmisteta tajub ta meie ühiskonna üht põhireeglit karjääri tegemiseks: tehes sammu oma karjääriredelil, katkesta esimese asjana sind kompromiteerivad või alla kiskuvad

suhted ja tutvused, sõlmi sidemed, mis vastavad su uuele positsioonile ja püüa soetada kasulikke tutvusi veelgi kõrgemal tasemel. Mina seda reeglit ei järgi, kompenseerin seda raamatute ja kirjutistega. Ent see pole kuigi kindel vahend. Vaja oleks end kuidagi Korõtovi poole vedada. Võib-olla tuleb sinna ka Frol. Ja üldse, oleks patt mitte kasutada võimalusi, mis on sul tegelikult ilma eriliste jõupingutusteta kasutada. Stopp, see viimane on vale. See ainult paistab nii, et ilma jõupingutusteta. Aga üle kahekümne aasta ustavat marksismi teenimist – kas see on siis tühi-tähi? Ent kas see on tõesti isetu? Kui ausalt kokku arvata, siis pole ma mitte just vähe selle oma ustava teenimise pealt endale krabanud. Ja ikkagi pole ma ahmitseja. Ja isegi mitte karjerist. Ma teen seda niivõrd-kuivõrd. Kujutage endale ette, milline küll peab nõukogude kriteeriumide kohaselt olema ahmitseja, pugeja ja karjerist! Ja mis on kummaline: väheste eranditega on kõik sellised isikud hoopis vähem edasi jõudnud kui mina. Räägitakse, et mina kui võimekas inimene olen olnud edukas tänu oma võimetele. Kas see on ikka nii? Kui palju erinevad minu tööd teiste analoogilistest töödest?! Ei, siin ei ole asi selles. Asi on epohhis. Mina olen samuti ahmitseja ja karjerist, ainult et tüüpiline sellele liberalismi ajale, mil seda loeti loomulikuks tasuks isiklike väärtuste eest. Ent kuna liberaalne epohh ise ei ole meie jaoks tüüpiline, siis seda tüüpi karjeristid ei paista karjeristidena. Ma lihtsalt ei ole meie ühiskonna jaoks täiesti adekvaatne. Ja tänu sellele olen viimastel aastatel esile kerkinud. Mis saab edasi? Elame-näeme.

ASI

„Kuidas raamatuga on?“

„Jälle on toppama jäänud. Raha pole. Otsivat odavamast trükikoda. Aga aeg lendab. Mis neil sellest! Neil pole ju aimugi, millistes tingimustes me elame. Aga meie Natašaga oleme ära vintsutatud. See on ju pööre terveks eluks. Ja kui pööre jääb venima ...“

Mul on neist, Antonist ja Natašast, siiralt kahju.

„Kuule, mulle see lugu ei meeldi,“ räägin mina. „Aga mis siis, kui süljata selle kirjastuse peale?“

„Ma mõtlen selle üle järele.“

Isegi kui Anton kohe praegu nõustuks avaldama raamatu teises kirjastuses, ei ilmuks see varem kui poole aasta pärast. Valimised lähevad mööda. Aga hiljem tulgu või veeuputus.

TÜÜPILINE JUTUAJAMINE

Ma ei tea, kuidas on teiste ametite puhul, kuid meil kodus, kui on külalised, on tüüpiliseks jututeemaks marksismi mõnitamine. Aeg-ajalt püüan ma anda vastulööki, ent mind katkestatakse halastamatult sellises stiilis: pea suu, sa pole tribüünil; pea suu, me ei ole filosoofiaseminaril jne. Marksismiteemaliste anekdootide voolul pole juba aastaid lõppu. Aga Lenini teemal on loodud hiigelsuur seeria anekdoote, mille eest omal ajal lasti maha mitte ainult nende rääkijad, vaid ka kõik kuulajad. Anekdoodid tulevad koolist (Lenka kaudu), ülikoolist (Saška kaudu), akadeemiast (kõigi minu kolleegide kaudu), KKst (Korõtovi ja Ivanovi kaudu) ja KGBst (Kartoškini kaudu). Ma parem juba ei räägi Dimast ja mu Zabegalovka pudelikaaslastest. Kord ronib Lenka kõige ootamatul hetkel oma toast välja ja lajatab midagi selletaolist: ürginimeste koopa sissekäigu kohal ripub loosung: „Elagu orjanduslik kord – kogu inimkonna helge tulevik“. Kord põrutab Dima asja ees teist taga midagi leniniaanast: Nadežda Konstantinovna jutustab lastele, milline hea inimene oli Iljitš. Ükskord, räägib ta, ajas Vladimir Iljitš habet. Mööda läksid lapsed ja tervitasid: tervist,

Vladimir Iljitš! Aga käige te õige *na...*, vastas Vladimir Iljitš. Aga oleks võinud ka sisse lõigata! Ja niiviisi paristab vahet pidamata terve tunni. Ja mitte kunagi ei korda. Teinekord esitab Saška ootamatult idiootliku küsimuse: mis on revolutsiooniline situatsioon? See, vastab ta, on selline situatsioon, kui all rohkem ei taheta, aga üleval juba ei suudeta. Ent kõige mürgisemad anekdoodikesed tulevad Ivanovilt ja Kartoškinilt. Ma ei söanda neid isegi endamisi korrata, sest ei suuda kuidagi uskuda karistamatusesse selliste jätkuste kuuldavale toomise eest. Mina pole Ivanov ega Kartoškin, vaid seni veel teaduste akadeemia korrespondentliikme kandidaat. Kuid ka pärast mu ära valimist ei muutu sellised asjakesed minu jaoks ohutuks. Nii et juba mõnda aega teeb keskustelude selline suund mind ärevaks. Üritan kokkutulnute tähelepanu juhtida hilpudele, autodele ja välismaaareisidele. Kõik lähevad meelsasti õnge. Ent sealsamas komistavad nad meie süsteemi reaalsuse otsa ja selle manamine naaseb topeltjõuga.

SVETKA

Kongressile sõidu eelõhtul tuli Svetka. Ütles, et jääb kogu ööks. Oma „lontkõrva“ jaoks on ta turismireisil (instituudis korraldatakse tihti selliseid reise Rostovisse, Suzdali, Novgorodi, Pihkvasse jne). Aga kus (õigemini, kellega) veedab ta järgmise öö? Üldiselt on mul sellest suva.

„Kas tead,“ ütles ta, „kohtasin praegu üht õudset vanaeite. Jube! Ma pole kunagi midagi sellist näinud. Ja miks sellised hirmutised üldse elavad?! Näe, võta. Siin on sada dollarit. Need lähevad üks kuuele. Sinult võtan sõbra poolest kõigest viissada. Annad hiljem. Ostad mulle vaat mida ...“

Ja ta ulatas mulle nimekirja. Mul hakkas nendest dollaritest õudne ja ma keeldusin järsult neid vastu võtmast. Ütlesin, et toon talle midagi selle raha eest, mis meile antakse. Aga dollarid – selle eest minnakse kohtu alla. Sa oled aru kaotanud.

„Teile antakse sandikopikaid, selle eest ei osta mitte m....gi. Läbi otsima teid ei hakata, ära karda. Kõik teevad nii. Võtad nagu kukupai, ilma mokakobinata. Ma olen ise mitu korda välismaal käinud. Tean, kuidas asjad on. Nad hirmutavad ainult lolle, aga ise risti ette ei löö.“

Ma jäin ikkagi endale kindlaks. Dollaritest keeldusin kategooriliselt. Tunnistan, et mind kohutas mitte niivõrd valuuta ebaseaduslik üleviimine, kui väljavaade anda talle hiljem viissada rubla. Mille eest? On aga kingitusekesed! Ma pole isegi Tamurkale kunagi selliseid kingitusi teinud. Svetka läks puhevile, nimetas mind argpüksiks ja kohmerdiseks. Ent hiljem leebus ja ütles, et sokutab dollarid Serikovile, aga kingitust loeb minu omaks. Nii et viiesajarublasest kingitusest mul välja vingerdada ei õnnestunud. Muide, seda me veel vaatame. Sellele haile ulata vaid sõrmeots ning ta neelab su kõige naha ja karvadega.

Tuju oli rikunud. Mul oli kange tahtmine, et Svetka läheks koos oma dollaritega Serikovi juurde magama. Ent kahjuks on Serikovil noor armukade naine. Pealegi on ta elulistes asjades tark kutt ja tunneb Svetka-suguste elukate hinda. Kas ta tõesti võtab dollarid?

Svetka vajus magama ja hakkas varsti norskama. Mina tegin algust kongressi materjalide läbivaatamisega, ent mu mõtted vallutas Purjus vanaeit. Ja mulle tundus, et ta on mulle palju lähedasem inimene kui see norskav kobe lita, kelle järele limpsavad tänaval keelt kõik mehed, kui Serikov, kellega teeme raamatut, kui Tamurka, kellega oleme elanud üle kahekümne aasta täiusliku nõukogude perekonnana, kui Kanareikin, Korõtov, Ivanov ... Jumal küll, kes siis tegelikult on selles maailmas mulle inimlikult lähedane? Lenka? Saška? Anton? Kui nende poolt vaadata, on nemad mulle kõige lähedasemad inimesed. Aga kui minu poolt? Jäin tugitoolis istudes tukkuma. Ja nägin kummalist unenägu, mida olen hakanud viimasel ajal (mõningate variatsioonidega) sageli nägema: laadin käru mingi kolaga, ilmselt

oma raamatutega; raamatud vajuvad laiali; sikutan ketti ja ei suuda käru paigalt nihutada; seejärel kett katkeb.

KONGRESS

Olin juba Dima kirja unustanud, kui ta tõi selle meie delegatsiooni kongressile sõidu eelõhtul. Ja pärast seda veetsin unetu öö. Ikkagi on Dima poolt ebaaus sundida mind selliste asjadega tegelema. Pealegi, kui saab teatavaks, et ta esitas dokumendid väljarännuks, koputab keegi sellest kindlasti partbüroos ja kõrgemal. Meie suhted Dimaga pole kellelegi saladus. Ei, kirja üle viia on liiga riskantne. Delegatsioonis on kindlasti mitu professionaalset kagebisti, rääkimata sellest, et vähemalt pool delegatsioonist on sellesama KGB koosseisuvälised töötajad. Mina juba tean seda kindlalt, sest olen ise alati täitnud KGB erinevaid ülesandeid ja naasnuna kirjutanud KK-le aruandeid, mis suure tõenäosusega on määratud KGB-le. Muidugi tegin seda üpris looritatud kujul, nii et formaalselt ei saa mulle külge hakata. Ent kui panna käsi südamele, siis oleme kõik alati andnud endale aru meie vastastikuste suhete iseloomust KGBga. Nii et kiri üle viia tähendab kindlasti seada end silmitsi raskete tagajärgedega. Mulle ei hakata midagi inkrimineerima, aeg pole enam see, kuid võetakse luubi alla ja enam välismaale ei lasta. Ja lõppude lõpuks otsustasin ma kirja hävitada. Dima on kaval sell, kindlasti ta dubleerib. Aga kui ta vastust saamata läkitab kirja mõni aeg hiljem, olen ma juba õnnelikult jõudnud korr-liikmeks lipsata. Ent kuidas ma selgitan, et väljakutset pole? Väga lihtsalt: ootas, aga keegi ei toonud mulle midagi, vahest võtsid koputajad vahelt ära. Aga Anton on täitsamees, ei andnud midagi edasitoimetamiseks ja üleüldse ei palunud midagi.

Nagu meil tavaks, anti pass ja valuuta kätte sõna otseses mõtte mõni tund enne väljalendu. Nii et akadeemia presiidiumi välisosakonnast, kus meid paar tundi õpetati, kuidas me peame kongressi keerulises olukorras käituma, tormasime koju kohvrikest järele ja sealt kohe lennujaama. Mõnele grupi liikmele tehti passid valmis, kuid kätte ei antud. See on samuti kombekohane. Kas ilmus viimasel hetkel midagi lagedale või (pigem tõenäoliselt) oli juba eelnevalt otsustatud nendega nii käituda. Sellised naljakesed on osa meie spektaaklist. Need toimivad demoraliseerivalt. Selle tulemusel ei ole keegi kuni viimase minutini kindel, kas saab sõiduks loa. Juhtub, et võetakse isegi lennukist maha.

Kongress kulges nii, nagu oodata oli, st haruldaselt igavalt. Meilt muidugi küsiti, miks ei tulnud see ja see jne (ja mainiti nende nimesid, kes mängisid meie filosoofias aktiivset rolli möödunud perioodil, aga nüüd olid põlu all). Ajalehtedes avaldati artikkel selle kohta, et nõukogude delegatsiooni koosseis on näitlik, et see annab tunnistust nõukogude ideoloogia pöördumisest stalinismi suunas jne. Esines sionistide provokatsioonikatseid. Ent kõik see toimus väga loiult, ilma erilise entusiasmiga. Meie, nagu alati, andsime vastulöögi, kaitsesime oma seisukohti jne. Suurema osa ajast jooksid delegatsiooni ja turismigrupi liikmed mööda kauplusi ringi ja ostsid kõhu arvelt kokku hoides hilpe. Mõnel meie delegatsiooni liikmel läks korda toituda kogu kongressi jooksul ainult kodust kaasahaaratud varudest. Mina ostsin tühja-tähja, kuid see-eest palju, et jätkuks kõigile.

Oli kaks naljakat vahejuhtumit. Enne sõitu tambiti meile kõvasti pähe meie emigrantidega suhtlemise teemal. Instrueerija kirjeldas värvikalt nende salakavalust ja seesuguse suhtlemise ohtlikke tagajärgi. Üks lollike VPKst võttis kõike tõe pähe ja see naine hakkas juba instrueerimise ajal hirmust võimalike provokatsioonide ees kergelt õudusest värisema. Hiljem hanitasid teda kogu teekonna vältel Korõtov ja Serikov. Selle tulemusena läks naine peast veidi segi ja keeldus hotellitoast väljumast. Keegi ütles talle, et provokaatorid, olles teada saanud, et ta on sinna üksinda jäänud, tulevad kindlasti ta juurde ja korraldavad seal midagi sellist, et issand hoidku! Paraku oli sellel vastupidine mõju: lollike VPKst ronis voodi alla. Tuli ta ühega „poistest“ saatel kiiresti tagasi kupatada.

Teine vahejuhtum oli tõsisem. Kui sõitsime Niagarat vaatama, läks kaduma Šljapkin (värvitu persoon ministeeriumist). Keegi lasi lendu kuulduse, et ta kukkus koske. Ent see polnud veel midagi. Seejärel levis kuuldus, nagu oleks ta USAsse läinud. Meie „poisid“ tegid ette kiviääd. Kanareikin lasi püksid täis. Tvaržinskaja haaras sellest kohast, kus tal Beria juures teenimise ajal oli nagaan. Puhkes üldine paanika. Seda suurendas üks Tšehhi delegatsiooni liige: too ütles, et nägi, kuidas Šljapkin läks kahe politseiniku saatel kuhugi. Tehti kindel otsus: Šljapkin läks paluma poliitilist varjupaika. Ja kellelegi ei tulnud pähe, et Šljakinil on Moskvast soe koht ministeeriumis, šikk korter, suvila, auto jne, et Šljapkin on tegelikult täielik tühisus, et siin läänes pole ta kellelegi vajalik. Aga tegelikult oli Šlapkin läinud tualettruumi otsima ja ära eksinud. Unustanud ärevuses oma armetud inglise keele riismed, hakkas ta end žestidega väljendama ja ta suunati hoopis mujale. Vene kombe kohaselt keeras ta sisse mingisse trepikotta (enam polnud jaksu kannatada!). Siin sattus ta peale naissoost uksehoidja, kutsus politsei ja nuttev Šljapkin viidi mitte jaoskonda (nagu ta arvas), vaid otse nõukogude delegatsiooni bussi peatuskohta. Ja kui me, olles otsusele jõudnud, et kõik on kadunud, tulime oma bussi juurde, võttis meid vastu särav Šljapkin märkusega: kus te tolknesite, meil on aeg juba ära sõita.

Pärast tagasitulemist olid arvukad koosviibimised, kus kongressil osalejad jagasid muljeid. Ja nende kohaselt ei näinud meie delegatsioon sugugi nii hale välja, kui see kongressil tegelikult oli. Aga lirva Tvaržinskaja jõudis vahutades isegi selleni, justkui oleks meie delegatsioon olnud peajagu üle kõigest sellest, mida kongressil lääne poolt esitati. Mulle heitis ta viisakalt ette üleaurust pehmust (kui vastasin küsimustele, mille peale oleks tema meelest olnud vaja pörutada sõjakat parteilis-printsiipiaalset hüsteeriat). Üks tolvani tšehhi emigrantide seast küsis minult, mida uut on nõukogude filosoofid ja teadlased toonud ühiskondlik-majanduslikku formatsiooni võrreldes Marxi ja Leniniga. Selgitasin talle rahulikult mõningaid ettekande punkte. Tvaržinskaja etteastele ei pööranud ma tähelepanu. Ent see ei läinud mul peast. Ja õhtul helistasin Antonile, et teada saada, mida see võiks tähendada. Ta ütles, et kõige järgi otsustades hakkavad nad mind selle punkti pealt õhnestama.

„Ma ju hoiatasin sind,“ ütles ta. „Miks sa rääkisid sellest idiootlikust „aasia“ tootmismeetodist? Teoreetiliselt ei anna see midagi peale ettekäände nääkluseks. Aga paremat ettekäändet juba välja ei mõtle. Siin saab üles puhuda marksismi revideerimise kõige kesksemas õpetuses ühiskonna kohta. Muide, loodame, et kõik saab korda.“

Dima aga reageeris minu üllatuseks täiesti rahulikult sellele, et ma ei toonud väljakutset. Ta ütles, et sellest pole häda ja et tal ei ole kiire. Sõimas „neid“ haltuuratsejateks. Ütles, et me mõjume kogu maailmale laostavalt, õpetades neid halvasti töötama. Ja lubas tulla õhtul mu põnevaid pajatusi kuulama.

VÄGIVALLA PROBLEEM

„Lugesin teie raamatust kõike, mis puudutab vägivalda,“ räägib Nimetu. „Kõik on õige. Mitte millestki pole kinni hakata. Ent sellel probleemil on mõned aspektid, millest te olete vaikides mööda läinud. Kui teil pole midagi selle vastu, siis ma esitan need lühidalt.“

Jutuajamine toimus Nimetu korteris pärast nüüdse aja standardite kohast õhtusööki, mis oli determineeritud meie toidukaupluste võimalustega. Lenka mängis Nimetu pojaga malet ja nähtavasti võitis tolle suurimaks hämmastuseks: esimest korda jäi ta alla eakaaslasele ja veel tüdrukule.

„Vaja on eristada,“ jätkas Nimetu, „kaht vägivallavormi: indiviidide hüveks või nende kahjuks. Teisel juhul eelistan kasutada terminit „vägistamine“. Praktikast need vormid segunevad. Võimud eelistavad kujutada teist vormi kui esimest. Ent see ei õnnestu alati. Vägistamist õigustatakse sellega, et see toob hüve teistele. Edaspidi vägivallast rääkides

hakkan silmas pidama üksnes vägistamist. Teie, marksistid, kinnitate, et meie ühiskonnas sooritab enamus elanikest vägivalda (st vägistab) vähemuse kallal. Suurepärane. Las see olla õiglane. Aga siin kerkib üles vaat milline küsimus. Oletame, et leidub riik elanikkonnaga kakssada miljonit inimest. Sada üks miljonit vägistavad üheksakümmend üheksat. Kuidas see teile tundub? Liialdan? Hüva. Las sada seitsekümmend miljonit vägistavad kolmekümmet. Nii ju oli. Oli ka veel hullemini. Te ei vaidle vastu? Tuletage meelde meie jutuajamisi ajaloolise protsessi individuaalsusest. Kolmkümmend miljonit, see pole nali. Isegi võitluseks üksikute bandiitide ja dissidentidega peetakse üleval tohutut aparati. Aga siin on miljonid. Vajalik on gigantne vägivallaaparaat. Nii on ju ka toimunud. Aga mis edasi? Tagajärg, mida pole ette näinud teoreetikud ja täideviijad: vägivallaaparaat ja enamuse vägivallasüsteem vähemuse üle muutuvad iseseisvaks jõuks, mida kasutavad hoopiski mitte need ühiskonnakihid, kelle jaoks on välja mõeldud Helge Tulevik. Nii on ju ka toimunud. Need on ju aabitsatõed. Ei pea olema supergeenius, et teie Helge Tuleviku projektis näha ette selliseid tühiasju. Ent tegu on tehtud, seda enam tagasi ei pööra. Aparaat on olemas. Süsteem on olemas. See nõuab toitu. Õgiti ära kõik, milleks olid kasvõi mingid alused. Aga edasi? Vaja on vägistatavat, mõistate?! Hädasti on vaja. Ja kõik viimased aastad on käinud piinarikas vägistatava otsimine. Ja üks läbikukkumine on järgnenud teisele. Natuke vedas Ungari, Poola ja Tšehhoslovakkia. Seejärel enesepöletajate, terroristide, dissidentide, kunstnike, novotšerkasskilastega³⁰, grusiinidega, ukraina natsionalistidega jne. Kuid see on piisake meres. Pole üleriiklikku mastaapi ja haaret. Pole ühendavat printsiipi. Aga vägistatav on vajalik – vajalik kui ähvardav sisevaenlane. Milleks? See on samuti triviaalne: suunata tema peale rahva tigidus, mida on kogunenud tohutul hulgal (katsuge käia mööda Moskvat, näete, millise tigidusega on rahvas laetud), õigustada oma seisundit ja tegevusi, määrada talle kaela oma rumaluste tagajärjed, ähvardus kõigile teistele, võimust joobumine inimeste massidele (realiseerub võimuinstinkt) jne. Järeldused? Järeldused on samuti ilmselged: on vaid üks abinõu vägivalda vastu – vastuhakk, inimeste otsustavus vastu panna. Aga see on samuti individuaalne nähtus. Millest sõltub Venemaa tulevane ajalugu? Pisiasjast: kas julgevad Ivanov, Petrov ja Sidorov (st teie, mina, teie tütar, minu poeg jne) osutada vastupanu (kasvõi lihtsalt protesteerida) või mitte. Aga mida te pakute välja oma geniaalse teooria kõrgustelt? Tootlikud jõud, tootmissuhted ... Näiteks üleminek orjanduslikust ühiskonnast feodaalsesse ... Mitu aastat te meile elada annate? Tuhat? Pealegi te välistate meie ühiskonna suhtes klassivõitluse, välistate rahuolematute (vägistatavate!) organiseerumise parteisse. Mõelda vaid, on olemas teoreetilised alused selleks, et oleks vaid üks partei!! Kas te tõesti tegelikult ei tea, mida see päriselt tähendab: lämmatame ära!! Ja lämmatamegi. Vägivald enamuse nimel? Alusta jälle algusest. Nukker. Nukker selle pärast, et kõik saavad suurepäraselt kõigest aru. Ja muudkui valetavad, silmakirjatsevad, õigustavad ja põhjendavad. Ja mille nimel? Lapsed? Meie lapsed ju enamikul juhtudel eristuvad meist, aga kahe põlvkonna järel on nad juba täiesti võõrad inimesed.“

Lenka võitis kolm partiid. Meie rääkisime suud puhtaks. Nimetud saatsid meid koduni ja lubasid lähemal ajal külla tulla.

„Aitäh teile toreda õhtu eest,“ ütlesin hüvastijätuks.

„Suhtlemine on inimkonna suurim saavutus,“ ütles Nimetu.

„Muide,“ ütles Lenka, kui koju jõudsime, „Noorem Nimetu kirjutab ka luuletusi. Ja üsna häid. Vaat, kuula:

Vaat läkski täide ime:
Sain kokku Jumala endaga!
Ta küsis minult, mida tahan,

³⁰ 1.-3. juunini 1962 Rostovi oblastis Novotšerkasskis toimunud veduritehase tööliste streigist, mille võimud veriselt maha surusid, osavõtjad.

End eluteele asutades.
 Ma mõtlesin; et paluks? Et miks ka mitte!
 Just nagu sugugi ei riski ma.
 Ma räägin, kui võid, mu Jumal,
 Sa täida minu palve selline.
 Mul lase maitsta puhast armastust.
 Mind säästa reetmisest ja neimast.
 Mul anna sõber, kellega me hädad
 Kõik ületame üheskoos.
 Sa ära luba tõe salgata ...
 Ei peita kurja hüva ilme varju.
 Ja iga ametnikunäru ees
 Ei painduks, oleks mehe eest.
 Ei kasu saada ettevaatusest ja küpsusest.
 Ja mitte tunda nende ajalehelikku õnne.
 Vaid vaimustuda julguse hullusest.
 Ja tunda kiusatuile kaasa.
 Ja veel ma palun lõpetuseks –
 Mul luba veidi ülbust,
 Et ei näeks ma geeniust kretiinis
 Ja ei näeks ma alatuses ülevust.
 Näed ju Isa, palusin ma teda,
 On kõik mu soovid kasinad,
 Kui neid paistab liiga palju,
 Olen nõus ka vähemaga.
 Ja Jumal võttis vastamiseks aega.
 Ja lausus: ausalt tunnistan,
 Kui selle palve täidan,
 Siis kohe kärvad jalapealt.
 Ma ütlesin: Sa parem jäta
 Need oma naljatused, papake!
 Vast võtaks asja kokku palvega:
 Sa meie vestlus meelest lase!

ALTERNATIIV MARKSISMILE

„Tulen just kongressilt,“ räägin mina. „Kohtusin seal igasuguste inimestega. Ja loomulikult marksismi vaenlastega. Ja kõik tunnistavad ühel häälel, et läänel ei ole marksismile alternatiivi. Nad ei suuda marksismile midagi vastu panna, mis oleks samaväärne ja samas mastaabis.“

„Noh ja mis siis,“ räägib Anton. „Nemad, sinu vestluskaaslased, on lihtsalt kretiinid. Millisest alternatiivist on jutt? Marksistidega vaielda? Mõttetu. Mida sa neile vastu sead? Teaduslikud mõisted? Ranged põhimõtted? Tõestused? Aga nemad? Demagoogia. Topeltstandardid ja väited. Sulitembud. Võltsimise. Mine ja vaidle Tvaržinskajaga! Mina olen tema ees abitu. Meie relvad on lihtsalt võrreldamatud. Mida tema jaoks tähendab mu apelleerimine mõistete ja teooria ning prognoosimise reeglitele jne? Absoluutselt mitte midagi. Aga jaurata, sülge pritsida ja hüsteeriasse langeda nagu tema, ma ei suuda. Ja kui suur oleks auditoorium, mis mind mõistab ja toetab? Aga temal laieneb see kõige

rohkearvulisemale, st kõige primitiivsemale elanike osale. Peale selle ära unusta suurt toetust partei ja riigi poolt.“

„Lisaks sellele,“ jätkas Anton pärast seda, kui mina olin kokku rääkinud terve hulga tavalist kroonujama, „on probleem ise tõstatatud valesti ja mitte sel tasandil. Alternatiiv marksismile on olemas. Siin see on. Esiteks lõhenemine marksismi enda raamides. On olemas nõukogude marksism. On olemas hiina marksism. Nii ühel kui teisel on vaid üks nimetus „marksism“. Selle ühise nimetuse raamides on põhimõtteliselt kokkusobimatud asjad. Olukord sarnaneb religioonile alternatiivi otsimisega kõikjalvalitseva religiooni ajastul. Õige oli rääkida alternatiivist näiteks kristlusele. Nüüd – alternatiivist nõukogude marksismile. Ja see on olemas. „Marksism“ on lihtsalt praeguste rohkearvuliste ja mitmekesiste ideoloogiavormide nimetus. Teiseks tekitab marksismi põhimõtete ellu rakendamine reaalsuse faktid, mis selle vastu mässama hakkavad. Sellest seisukohast on Solženitsõni „Gulag“ ja Hruštšovi ettekanne võimas alternatiiv marksismile. Marksismi (õigemini marksistide) lipu alla koondub planeedi elanike valdav enamus, kes püüdleb meie elulaadi poole. Enamikule neist on meie elatustase unistuseks. Meie tegelikku ajalugu nad ei tunne. Meid erutavaid probleeme pole nende jaoks olemas. Teatud elanike kihid (valdavalt meie valitsevad kihid) kasutavad neid tendentse oma huvides ära, puhudes üles ohjeldamatut demagoogiat. Milliste tagajärgedeni viib see maailma järgnevate põlvkondade jaoks, huvitab väheseid. Ent maailmas on jõudusid, kes nendele tendentsidele ja protsessidele vastu hakkavad. On inimesi, kes sel või teisel määral mõistavad saabuva ja pealetungiva kommunismi olemust. Mõistavad selle võidu perspektiivi maailma mastaabis. Nende inimeste tegevus annab antikommunistlikele jõududele mõningase ühtsuse ja ideelise värvingu. Olgu pealegi, et mitte väga kindlapiirilise. Kuid see on ju fakt. Vaat nüüd olgu sulle kolmas alternatiiv. Muuseas väga perspektiivne. Antifašism ei olnud ju samuti niiväga ideeliselt määratletud. Ja muide, nõukogude marksism ei olnud tegelikult fašismile alternatiiviks.“

„Vaat nüüd me leppisimegi kokku mõningates määratlustes,“ ütlesin mina. „Kus on siis sinu koht?“

„Ma ei varjagi oma kohta. See on silmnähtav. Ent ma ei taha polemiseerida marksismiga. Igasugune marksismivastane poleemika kui tekstide, sõnade, loosungite, kõnede jms kogum ainult tugevdab seda. Aga mina ei taha seda tugevdada. Ma tahan inimestele öelda, mida endast kujutab kommunism kui eluviis. Ja las inimesed ise valivad, kellega olla. Siin on sulle kõige võimsam alternatiiv marksismile: kommunismist tõtt rääkiva tekstide voo loomine. Nendest võib sündida ka ideoloogia, mis vastandub marksismile kui ideoloogia.“

„Te ei jõua,“ räägin mina. „Kõigele vaatamata usub maailm meid, aga mitte teid, sest nad ei taha tõtt teada. Aga kui hakkavad midagi taipama, on juba hilja! Te ei jõua!“

„Kardan, et sul on õigus. Kuid minu jaoks ei ole arvestuse probleemi. Isegi kui homme võidab kommunism kogu maailmas ja täna mind keegi ei usu ning mu häält pole kuulda, püüan ma ikkagi öelda seda, mida olen ise näinud.“

„Proovi! Ainult kas sul lastakse?“

„Sel pole tähtsust. Ma pean seda tegema enda pärast. Kas sa tead sellist asja, mida nimetatakse südametunnistuseks?“

KAPITALISMI SÜNNIMÄRGID

Ma ei olnud ammu Kosmonautide väljakul käinud ega teadnud, et seal olid toimunud dramaatilised sündmused. Sain neist teada ajakirja Moskovski Vestnik fõljetonist. Selgus, et üks saamamees väliskaubanduse ministeeriumist (tundub, et peakontori ülem) oli otsustanud katta oma basseini kolmekorruselise (!!) suvila katuse ei millegi muu kui titaaniga. Ta värbas mingid sulid ja nood tõid talle suvilasse Loosungi kolm äärepoolset tähte („Ela“).

Kuritegu oleks jäänudki avastamata (Loosungile ei pööranud enam ammu keegi tähelepanu, oldi harjunud), kui mitte üks vana pensionär. Jalutades lapse-lapse-lapselapsest tüdrukukesega väljakul ta märkaski, et siin on midagi viltu.

„Mäletan,“ krigises ta, „et jalutades Iljitšiga ümber selle väljaku, nägime sel kohal ... mida, ei mäleta ... aga kindlasti midagi nägime.“

„Siin oli kirikuke. Seal Begemotovi häärber.“

„Tean, tean. Ma ei räägi sellest. Siin oli midagi kommunistlikku.“

Ja alles siis märkas lapse-lapse-lapselaps tähtede puudumist. Tehti ära grandioosne töö kuriteo avastamiseks. Räägitakse, et kosmoselaevalt silmati sulile kuuluva suvila helendavat katust ja teatati, kuhu vaja. Nii oli vaieldamatult tõestatud kosmoselendude praktiline kasulikkus. Kuna titaani enam polnud, tuli puuduvad tähed kokku klopsida laudadest ja halli värviga üle võõbata. Kuid see polnud enam see.

KORÕTOVID

Korõtovid said uue korteri „Tsarskoje selos“ (nii nimetakse Moskva rajooni, kuhu ehitatakse maju KK aparaadi tšinovnikutele). Soolaleivapeole kogunes sellise suurusjärgu publik, et mina ja Frol osutusime kõige väiksemateks. Oli ka Kanareikin, kes kogu õhtu jooksul õhkas nutuseid komplimente minu võimete ja Tamara ilu kohta. Temani olid nähtavasti jõudnud kuuldused, et me oleme lahutamas ja ta veenis mind kõigest väest hoidma sellist aaret, manas tänapäevaseid tuulepäiseid näitsikuid („naiskiskjaid“), ning leelutas nõukogude teadlase moraalsest palgest. Aga ise, lurjus, abiellus kolm korda ning omal ajal magas kõigi naissoost koristajate, ekspediitorite ja sekretäridega kõikides ametkondades, kus ta ülemus oli. Pooleks tunniks astus läbi isegi teaduste akadeemia viitsepresident ise, aga hiljem – teadusosakonna juhataja. Kogu selle aja, kui viimane oli korteris, olime kõik (kaasaarvatud viitse-) valvelseisangus, naeratasime õliselt ja kuulasime ta idiootlikku lalinat lääne laimu kohta riigis väidetavalt vankuma löönud olukorrast toiduainete osas: Korõtovite laud oli lookas toiduainetest, mille olemasolu olin juba ammu unustanud. Ma ei mäleta isegi nende nimetusi. Eriti hämmastasid mind värsked suurepärased aedmaasikad (sellisel aastajal!). Aga Korõtov on KK aparaadis kõigest prügikala.

Kui kõige tähtsamad külalised minema sõitsid, vedas Korõtov mind oma luksuslikku kabinetti, näitas praeguste võimaluste juures ennenägematut raamatukogu ja teatas suure saladuskatte all, et ÜTAs kavatakse arutada minu viimast artiklit.

„Milleks,“ imestasin mina. „Seda ju arutati. Ja olid retsensioonid. Ja nii palju aega on möödunud.“

„Seoses sinu esinemisega kongressil,“ ütles Korõtov. „See sinu sõber Baranov pingutab. Aga Vaskin ja Tvaržinskaja ässitavad teda üles. Sina ära karda, see kõik on tühi-tähi. Sind toetab Kanareikin, Afonin, näib et ka Mitrofan Lukitš ise pole nende sepitsusest vaimustuses. Jeropkini retsensioon on muidugi kõige vägevam toetus. Kuid ole valmis. Meie elu on täis ootamatusi, saad ise aru.“

„Kuulge,“ ütlesin mina, „äkki saaks selle arutamise kaheks-kolmeks nädalakeseks edasi lükata. Mul ägenes haigus, homme või ülehommel lähen haiglasse. Ja loomulikult tahaksin ma arutamisel olla.“

Korõtov sai kohe mu mõttest aru. Kuu aja pärast on valimised akadeemiasse. Kui arutamist kahe nädala võrra venitada, siis venib see automaatselt kahe kuu pikkuseks: enne valimisi pole kellelgi arutamiseks mahti, Baranov kipub ise akadeemikuks, Vaskinil on vaja joota ja süüa osakonna liikmeid, et nood tema poolt hääletaksid jne. Üldiselt, õige kõik.

„Proovin,“ ütles Korõtov. „Arvan, et läheb läbi. Muide, mulle antakse doktoritööks puhkus. Naljakas öelda, kõigest kolm kuud. Need olete teie, kes akadeemias Vanajumala selja taga istute. Aga meil tuleb rügada hommikust õhtuni.“

Sain samuti Korõtovi vihjest kohe aru. Ütlesin, et teeme osakonna kõik, mis meist sõltub, et suruda kaitsmine võimalikult lühikesele tähtajale. Korõtov ulatas mulle mapi käsikirjadega.

„Vaadake seal enda pool läbi, esitage märkused, arutage,“ ütles ta. „Aga seejärel helista. Peame nõu.“

„Oli juba hilja. Metroo enam ei töötanud. Ja me Tamurkaga jahtisime pool tundi taksot. Taksojuhid keeldusid meie rajooni viimast, nõudsid topelttasu. Viimaks õnnestus auk pähe rääkida ühele „eraettevõtjale“. Tundsin end s.a sees ujutatuna. Tamara oli tige nagu peni. Korõtovite korteri ja laua suurejoonelisus olid ta jalust rabanud. Ta kunagi ilusale näole (räägitakse, et tal pole praegugi viga) oli joonistatud absoluutne põlgus minu kui tühisuse vastu, kes pole võimeline isegi korr-liikmeks ronima.

Korõtov täitis oma lubaduse. Arutamine lükati edasi valimistejärgselt ajale. Nüüd tuleb sellele kavalale kretiinile doktoritöö valmis teha. Kellele see ülesandeks anda? Kellelegi noortest, muidugi lubadusega ülendada ta lähemal ajal vanemteaduriks. Näib, et tuleb anda Kantsevitšile. Too on peaga poiss, selle jaburuse kribab ta kuu ajaga kokku. Ja õigluse poolest on tal aeg saada vanemteaduriks. Nooremteadurina tiksub ta juba üle kuue aasta.

SAŠKA JA ANTON

„Onu Anton,“ räägib Saška, „mille poolest siiski erinevad teie seisukohad Solženitsõni omadest?“

„Ära riku mu poega,“ räägin mina.

„Ma ei ole enam väike,“ räägib Saška. „Kuidagiviisi rikun end ise. Nii et mille poolest?“

„Läheb pikaks seletada,“ räägib Anton. „Noh, kasvõi üldise meetodi poolest. Mina annan vastasele kõik eelised ja olen valmis tunnistama peaaegu kõike, millele ta rõhub. Te arvate, et revolutsioon oli Venemaale õnnistuseks? Nõus. Partei ja rahvas on ühtsed? Nõus. Ideoloogia on ühiskonna jaoks adekvaatne? Nõus. Igaühelt tema võimete kohaselt? Nõus. Igaühele tema vajaduste järgi? Nõus. Saad aru, ma tunnustan kõike seda, mida peetakse sotsialismi ja kommunismi plussideks, mitte ei lükka tagasi. Sellest ma vaid alustan. Lühidalt öeldes ma arvan, et kõik kommunismi (ja sotsialismi) defektid ei ole mööduvad ajaloolised nähtused või mingite juhttähiste tegematajätmise tagajärjed, vaid kommunismi kõige positiivsemate ideaalide elluviimise tulemused. Mõistad? Ma arvan, et inimkonna kõige helgemate unistuste ja ideaalide tegelik elluviimine tekitab kõige süngemaid tagajärgi. Kuid see ei ole mingi ideoloogiline seisukoht või eelarvamus. See järeldus tuleneb ühiskonna kindlapiirilise uurimise meetodist. Solženitsõn esitab lihtsalt faktide ja mõningate tema poolt pealesurutud ideede summeerimise ja üldistamise. Nagu sellised: repressioonid ei ole juhuslikud, ümberringi on pettus ja korruptsioon, mitte mingit sõnavabadust jne. Mul on teine meetod. Milles see seisneb? Seletan seda sulle kõige vulgaarsemal viisil paari sõnaga järgmiselt. On olemas inimliku käitumise seadused, mida ma nimetan sotsiaalseteks. Need puudutavad inimeste tegusid üksteise suhtes, üksikisikute tegusid ühiskonna suhtes tervikuna ja oma tegevuse suhtes. Ning need tulenevad inimese loomusest ja sellisest faktist, et inimeste mass on sunnitud koos elama, olema kollektiivis. Seadused on iseenesest (eraldi võetuna ja illustreerimiseks) lihtsad ja selged. Ja avastatakse need vaatluste teel, aga inimesed avastavad neid enda jaoks oma kollektiivse elu praktikas. Kujuta endale ette sellist pilti. Mingisse suletud ruumi on kokku kogutud suur grupp inimesi. Neile antakse külluses toitu, riideid ja

elatist. Nad kõik on pandud võrdsetesse tingimustesse – võrdsetesse sotsiaalses mõttes. Kuidas nad sinu arvates hakkavad elama? Esimese asjana selgub, et nad on erinevad ja ebavõrdsed mingis teises suhtes. Ning mainitud sotsiaalne võrdsus osutub ebaadekvaatseks (ja ebaõiglaseks) nende faktiliste erinevuste suhtes. Ja väga kiiresti lõhenevad inimesed gruppidesse, tõstavad esile liidrid ning töötavad välja tinglike väärtuste süsteemi, mis hakkab peegeldama nende tegelikku ebavõrdsust (auk ninas, sulg juustes, joonistused laubal jne). Edasi kujuta endale ette, et inimestele võimaldatavad elatusvahendid hakkavad olema diferentseeritud kui ebavõrdsed. Mis toimub? Kollektiivi struktuurseks muutumine kiireneb ja muutub ägedamaks. Lisaks sellele on uued tingimused: elatusvahendeid pole niiväga palju, mõningaid on vähe ja kõigile ei jätku. Ja edasi, kui neid elatusvahendeid on vaja lisada tööga jms, jne. Loomulikult hakkavad inimesed sel juhul sooritama tegusid, mis mõjutavad nende seisundit ühiskonnas ning teiste inimeste seisundit – sotsiaalseid tegusid. Pole vaja palju mõistust, et nad taipaksid, millised teod tugevdavad nende seisundit ja millised mitte. Näiteks kui inimesel **A** avaneb võimalus sooritada tegu **x** või **y** **B** suhtes, siis **A** eelistab kasutada **x**-i ja **y**-t, mis nõrgendab **B** positsiooni või tugevdab seda vähem kui mõni teine tegu. Lõpuks kujuta endale ette miljoneid inimesi ja miljardeid tegusid, sõna otseses mõttes inimeste pisikeste tegude sülemit. Ning inimesed töötavad enda jaoks välja ja võtavad eelmistelt põlvkondadelt üle sotsiaalse käitumise reeglid, mis tagavad neile eksisteerimiseks soodsaimad tingimused. See ongi sotsiaalne elu (sotsiaalsus) puhtal kujul. Inimkonna reaalne elu on selline, mis üheaegselt inimkollektiivide suurenemisega avab ja arendab kunstlikke vahendeid, mis kogumis piiravad ja suunavad sotsiaalseid seadusi, sotsiaalsust. Need on traditsioonilised kombed, moraal, õigus, religioon, omand, kunst jne. Kui tahad teada, mis sotsialism (või kommunism) kui ühiskonna spetsiifiline tüüp selline on, kujuta endale ette järgmist pilti: kõik sotsiaalsuse kunstlikud piirajad (aga see ongi tegelikult tsivilisatsioon) on purustatud, sotsiaalsed seadused saavutavad otsustava tähtsuse, allutades endale kõik muud eluvaldkonnad, arendades endale adekvaatset võimustusüsteemi, ideoloogiat, kunsti jne. Sotsialism – see on ennekoike kõigi tsivilisatsiooni (meil nimetatakse seda klassi poolt ekspluateeriva ühiskonna institutsiooniks) produktide hävitamine ja tingimuste loomine, mille puhul saavad kollektiivse elu seadused määravaks. Töötatakse välja grandioosne võimuaparaat, mis on adekvaatne tingimustega, mis eksisteerivad kollektiivi seaduste põhjal ja mis on autarkiline. Siinkohal rääkisin ma sulle ainult kõige primitiivsemaid asju ja sedagi vulgaarsel viisil. Ent ka sellest piisab, et saada mu kontseptsioonist üldine orientatsioon. Solženitsõn, kritiseerides marksismi ja nõukogude elu üksikuid fakte, ei näe kommunismi õudustäratavat normaalsust.“

„Tuleb välja, et kommunism on saast,“ ütles Saška.

„Oleneb, kelle poolt vaadata,“ ütles Anton. „Kommunistlik eluviis on kasulik riigi tohutu suurele hulgale elanikkonnast. Loe kokku, kui palju on meil ministreid, nende asetäitjaid, peavalitsuste ja trustide ülemusi, direktoreid, oblastikomiteede ja rajoonikomiteede sekretäre, akadeemikuid, kirjanikke, kunstnikke, ohvitseri ja kindrleid jne, kuni militsionääride, sektorite, teaduskondade, majavalitsuste, ladude, kaupluste jms juhatajateni. See riigikord on nende riigikord. Siin on suhteliselt kerge töö, peaaegu kõigil on minimaalsed vajadused rahuldatud ja oluline osa elanikkonnast elab isegi väga hästi. Siiaamaani rahuldab see riigikord valdavat osa elanikkonnast. Mitte kõiges muidugi. Ent üldjoontes ja peamises.“

„Järelikult on see hea riigikord,“ ütles Saška.

„Mitte hea ega halb,“ ütles Anton. „Pole vaja hinnanguid, need on suhtelised ja subjektiivsed. See on selline nagu on. Olles selline, nagu ma ütlesin, tähendab see, et samaaegselt valitsevad keskpärasus, karjerism, saamahimu, korruptsioon, haltuura jne. Teatud hetkest alates pöörduvad kõik kommunismi positiivsed omadused kõigi nende vastu, kes seda alal hoiavad ja tugevdavad. Selgub, et küllus on enesepetlik, saabub heade toiduainete ja tarbekaupade defitsiit, alaneb loomingutase, kunsti vaimsed vormid tõrjutakse välja puht

motoorsete ja meeleliste vormide poolt, kirjandus hukkub, igal sammul on lämmatav vale ja demagoogia, tšinovnikute veiderdamised saavad ühiskonnaelu keskseteks nähtusteks jne. Vältimatult tugevneb vägivallasüsteemi, keeldude, kinnistamise jne surve. Üleüldine tigidus ja ärrituvus muutus normaalseks olmetaustaks. Ja inimesed ootavad halvemat. Vaja on kõige põhjalikumalt uurida meie ühiskonna kõiki objektiivseid mehhanisme, et saavutada mingi kindlus ja leida mõistliku käitumise programm, eesmärgiga kuni mingi astmeni paralüseerida kommunistliku ühiskonna positiivsete omaduste kahjulikke tagajärgi.“

„Milleski,“ ütles Saška, „ühtib teie kontseptsioon Solženitsõni omaga. Kuid sügavuti (ma ei saa sellest veel täiesti selgelt aru) on need erinevad. Kas te võiks teha meie grupile selle teema kohta veelgi põhjalikuma ettekande?“

„Mis grupile veel,“ küsisin mina.

„Ma ei väljendunud täpselt,“ ütles Saška. „Varsti on ühe mu kaaslaste sünnipäev. Kutid on huvitatud sellistest küsimustest.“

„Te puhute nende oma „sünnipäevadega“ pilli lõhki,“ ütlesin mina. „Kas sa siis ei tea: tehnoloogiainstituudis pandi selliste olengute eest mitu inimest istuma, aga ülejäänud osalejad visati välja. Ja see pole ainuke juhtum. Peab ju ometi mõistust olema! Kodus loe, mida tahad. Räägi. Näed, et mina sind ei sega. Aga mujal ... See on kurat teab mis! Kas sa kujutad ette, millega see kõik lõpeb, kui ... Kõigepealt lõpeta ülikool ...“

„Jah,“ ütles Saška. „Siis kinnista end töökohal või lõpeta aspirantuur. Siis kaitse kandidaadiväitekiri. Siis – doktori oma ... Siis ... Siis ...“

„Ära solvu, Saša“, ütles Anton, „aga ma ei tule teile esinema. Ja mitte sellepärast, et kardan enda pärast (ma ei karda). Vaid seetõttu, et see on rumal teie turvalisuse seisukohalt. Tuleb olla ettevaatlik. Ja targalt käituda, et sind ei litsutaks puruks juba tee algul. Peale selle leian, et poleemika Solženitsõniga ei ole praegusel ajal kohane. Solženitsõn on andnud nii palju toitu mõtisklusteks, et selle läbiseedimiseks on vaja aastaid. Tal on piisavalt palju ideid, mis langevad kokku sellega, mida ka mina võiksin öelda. Mõelge need ise läbi ... ja jumala eest, ärge andke oma sünnipäevadele poliitilise mängu kuju. Teid litsutakse puruks. Kui palju teid on? Kaksteist? Sellisel juhul peab teie keskel olema vähemalt üks koputaja. Ma ei taha kedagi teie seast solvata. Kuid pea seda silmas. See on samuti üks kommunistliku ühiskonna seadustest.“

Mina mõistagi nõudsin, et Saška lõpetaks nendel „sünnipäevadel“ käimise. Ja lasin käiku viimase, kõige labasema argumendi: et mõtle vähemalt perekonna, minu, ema ja Lenka peale.

„Ei maksa liialdada,“ ütles ta. „kui me ka lõugu lõksutame, siis sellisel vormis, et sellest ei saa kinni hakata. Praegu teevad kõik nii. Kõiki ju minema ei kihuta ja istuma ei pane.“

„Kes teab,“ ütles Anton. „Kui vaja, siis võivad ka kõiki istuma panna.“

MINEVIKU JÄRELE IGATSEDES

Praegu on raske uskuda, et kõigest mõni aasta tagasi tehti asju, mis on praegu absoluutselt võimatud. Kuuekümnene kaheksandal või üheksandal aastal (täpselt ei mäleta) korraldasime instituudis puhkeõhtu. Kutid korraldasid suurepärase kapsapeo³¹. Nikiforov ja veel üks kutt (too visati hiljem mingite poliitiliste asjade pärast instituudist välja ja pandi hullumajja) riietusid üks külapiigaks, teine -poisiks. Bajaani saatel improviseeriti filosoofilisi tšastuškaid. Kokkutulnud olid sõna otseses mõttes naerust kõverad. Kanareikin palus tšastuškad kirjutusmasinal ära trükkida. „Filosoofiline poeem“ riputati seinalehele. Ent paar aastat hiljem

³¹ Vn *капустник* – kapsa sissetegemise talgud; kollektiivisene naljaõhtu.

tuulasid mingid kahtlased isikud instituudis ringi ning püüdsid kätte saada tšastuškade eksemplare ja teha kindlaks nende autoreid. Ja imelikul kombel ei andnud kutte keegi välja. Mina kirjutasin tol ajal „Filosoofilise poemi“ endale üles. Nüüd lugesin poemi uuesti ja mul läks meel nukraks. Jah, parem osa elust on mööda läinud. Ent selliseid asju on praegu ohtlik kodus hoida. Vaja on see hävitada. Muide, peab kontrollima Lenka tuba. Pole välistatud, et ta on sinna kokku tassinud terve nõukogudevastase raamatukogu. Minevikuga tuleb lõpp teha. Minevik on paslik üksnes mälestustes ja isegi siis mõõtu tundes. Aga veel parem on sellele üldse mitte mõelda.

Lenka astus sisse ja korjas poemi tükid kokku. Otsustanud, et olin katki rebinud mingisuguse oma loominguga, nägi ta selles progressi: siamaani polnud ma kunagi oma kirjatöid puruks tõmmanud, kirjutasin otse, viies parandusi sisse masinakirjateksti või isegi veergudesse. Tean, et selle eest vihkasid mind metsiku raevuga teaduslik-tehnilised töötajad ja toimetuse korrektorid. Lenka tuletas mulle meelde, et läheksin valimisjaoskonda. Ent mina olin täiesti unustanud, et täna on valimised. Ja keda me õigupoolest praegu valime? Siin on sulle kisendav näide varest ja silmakirjalikkusest, millisele siirale meelelaadile sa end ka ei häälestaks – nagu ütles Anton. Ja küllap ka Saška. Lenka niiviisi ei ütles, tema on juba emapiimaga sisse imenud teadmise, et kõik meie valimised on valskus ning tal pole selles suhtes ei mõtteid ega emotsioone. On vaid natuke huumorit ja kogu lugu. See valskus ei mõjuta kuidagi ta elu. Aga seejuures tuleb meie raamatusse peatükk nõukogude demokraatia arengust, kus hakkame vastandama meie tõelist demokraatlikku valimissüsteemi ameerikaliku valeliku süsteemiga. Mis demokraatia see on, kui ei mängi mingit rolli, kas hääletan või mitte, kas hääletan „poolt“ või „vastu“. Minust ei sõltu siin absoluutselt midagi. Kandidaat on üks (valik on ühe vahel!). Ja üles seatakse see võimussüsteemi sellise liini kaudu, mis ei sõltu absoluutselt valijatest. Võimalik, et ma ei rääkinud vastu-„hääletamise“ kohta õigest. Räägitakse, et sel juhul selgitatakse välja, kes vastu hääletas, ja rakendatakse sanktsioone. Muide, kes hakkab seda osa raamatus kirjutama? Edik Nikiforov. Noh, too vingerdab välja. Andekas kutt. Ta leiab sellised argumendid teesi kasuks, et meie valimissüsteem on demokraatia tipp, et isegi Kanareikin palub tal natuke tooni vähemaks võtta (et poleks tegelikkuse lakeerimist!). Antonil on muidugi õigus: me, liberaalid, erineme tagurlastest kõigest selle poolest, et teeme sedasama asja neist tsipake paremini, natuke teiste meetoditega ja suurema süütundega, või – mis on seesama – küünilisusega.

Ma ei avastanud Lenka toas midagi kriminaalset. Ainult vaat selle luuletuse:

Meil selles lasub süü, et kurjamiteks olime.
Ning nõutakse, et kohus tabaks meid ja neim.
Miks küll?! Ja kuidas teada saada, mis muinaslood, mis tegelikult oli?!
Te nähke tulemust! Mis oleme me nüüd!
Kas järelikult anda asu möödunule?
Et järelikult kasutu on võitlus mineviku pärast?
Kuid looduses on seadus sedalaadi:
Veab ajalugu enda järel oma koormat.
Las olla pealegi, et kogu kurjus kadund.
Ja süütuna sa inimeste peale vaatad.
Ent see, mis näikse jäljetult on kaetud,
On sinu lõustal nähtavale seatud.

Kas tõesti on tüdruk ise see „tuttav poiss“? Kui see on ta ise, tuleb kiiresti abinõud tarvitusele võtta. Millised? Tuleb Tamurkaga rääkida. Tema tseremoonitsema ei hakka. Tema korraldab tüdrukule sellise sauna!.. Kahju plikast, aga midagi pole teha. Teist väljapääsu ei ole.

PURJUS VANAEIT

Teel haiglasse kohtasin jälle Purjus vanaeite. Jäin seisma, ent tema ei pööranud mulle mingit tähelepanu. Oleks ta ilmutanud kasvõi mingitki huvi ümbritseva vastu, andnuks ma talle kogu raha, mis mul kaasas oli. Kuid tema läks oma krigiseva käruga mööda, otsekui minust läbi, isegi mu olemasolu kahtlustamata. Ja viis endaga kaasa mingi minu jaoks väga olulise lahendamatu probleemi. Millise? Kui olin väike, ilmusid meie koju hamstrid. Väga huvitavad loomakesed. Mind nad ärritasid. Ja seejuures intrigeerisid mingi tundmatu saladusega. Samasugune tunne hakkas mul tekkima, kui nägin Purjus vanaeite või mõtlesin temast. Just nagu oleksin unustanud midagi väga tähtsat ja ei suuda kuidagi meelde tuletada, mida nimelt.

HAIGUS

Meie akadeemiline haigla on üks parimaid kogu riigis. Imeilus hoone. Hea teenindus. Talutav söök. Ent see haigla on peamiselt tervete jaoks. Ilmatu suure hulga arstide jaoks, kes peamiselt täidavad tšinovniklik-bürokraatlikke funktsioone. Ja selliste jaoks nagu mina, kes tahavad siin ühel või teisel põhjusel mingi aja veeta. Ent mis ravimisse puutub, siis siin ei ravita. Meid jälgitakse hoolega, st kord aastas sunnitakse arstlikku uuringut läbi tegema. See tähendab, et teatud aja jooksul tuiskame kabinetide vahet – uroloogilt okulistile, okulistilt stomatoloogile jne. Tundide viisi istume järjekordades. Siis vaadatakse meile kõrva ja suhu, topitakse näpp tagumikku ning kirjutatakse paksudesse raamatukestesse (haiguslugudesse) pikalt seda, mille üle me ise sõltuvalt oma võimetest ja eesmärkidest kurdame. Kui on vaja saada tõendit välismaale sõiduks, teeskleme tervisepurakaid ja sulle kirjutatakse „praktiliselt terve“, ehkki sul on maohaavandi ägenemine. Kui on vaja ära viilida mingitest ebameeldivatest asjadest, teeskled oma lemmikorgani tõbe ning jääd haigla statsionaari uuringutele ja „ravile“. Meil instituudis kasutavad paljud haiglat kui mugavat vahendit oma isiklike asjade klaarimiseks. Ent mis tohterdamise puutub, siis siin seda ei tehta. Meie meditsiin pole loodud selle jaoks. See on loodud iseenda jaoks. Ja sel on head suhted nendega, kes alluvad kergesti ravile. Ja kedagi pole nii kerge ravida kui terveid.

Mul on eraldi palat koos telefoniga. Lilled (tõid mind armastavad alluvad). Terve raamatukogutäis raamatuid (tõid Lenka, Saška, Anton ja needsamad armastavad alluvad). Ja mind on üle külvatud puuviljade, juurviljade ja muude haruldaste delikatessidega. Külmik on mu toiduvarudest poolenisti täis. Et suurem osa sellest läheb teenindavale personaline, siis lastakse (omamehe poolest) minu juurde kes tahes ja igal ajal. Ja mul on siin hea olla. Tunnen end hea, kõigi poolt armastatud ja ühiskonnale väga vajaliku inimesena.

Aga mis peamine: panin paika Baranovi, Vaskini, Tvaržinskaja ja muud jätised nende bandest. Enne valimisi arutamist ei toimu.

Ajalehes avaldati akadeemia korr-liikmeks ja akadeemikuks kandideerijate nimekiri. Kandidaate on küllaga, aga kohti ainult kolm (kaks korr-liikmele, üks akadeemikule). Akadeemikuks saab kindlasti Jeropkin. Korr-liikmeks saada on reaalseid šansse (peale minu) veel kahel inimesel: Vaskinil ja meie ajakirja uuel toimetajal. Kõik juba õnnitlevad mind ette. Mina pööran selle naljaks. Ent hingesopis on hea tunne. Ja ärevus.

KÜLLUSE PROBLEEM

Tegevusetuse tõttu mõtlen Antoni raamatule. Üks mõte selles jahmatas mind kõige rohkem. Kommunism, kirjutas Anton, saab suurepäraselt hakkama minevikust pärit või väljapoolt pealesurutud probleemidega, nagu nälg, laos, loodusõnnetused ja epideemiad, st võõraste probleemidega. Kuid kommunismi enda probleemid tekivad siis, kui ühiskond saavutab suhtelise stabiilsuse ja külluse. Kergem on anda tükk leiba nälgijale kui rahuldada täissöönud inimese isu, kes teab, mis on kalamari, balõkk, sterlet, šašlõkk ... Kergem on riidesse panna külmunu, kui olla meele järgi korralikes rõivastes inimesele, kes teab, palju maksavad kallid karusnahad, vääriskivid, hinnalised õhtukleidid ... Kergem on anda katus pea kohale kodutule kui päästa kannatustest inimest, kel on oma tuba või isegi väike korter, ent kes teab, et teistel on suured luksuslikud korterid ja linnalähedased kotedžid ... Lühidalt öeldes on kommunismi enda probleemid normaalse ja terve eluviisi tagajärg, aga mitte kõrvalekaldumine saavutatud ning üldtunnustatud eksisteerimise normidest. Kuid ajalugu ei tunne ainsatki ühiskonda, mis oleks võimeline toime tulema oma normaalse olme sisemiste jõudude ja probleemidega. Haiget on võimalik terveks ravida. Tervet ravida pole võimalik. Kõik see, mida praegu kirutakse kui nõukogude riigikorra paiseid, on tegelikult kommunismi terve olemuse tegelikud ilmingud. Sellega erineb minu kontseptsioon olulisel määral teiste kommunismikriitikute kontseptsioonidest.

SAŠKA

Saška tõi mulle Ivanitski raamatu, mis oli välja antud Pariisis. See oli midagi Orwelli vaimus antiutoopia taolist. Raamatus on lõik meie ajaloo möödunud perioodist, mida peetakse selle Kuldseks Sajandiks. Selle lõigu pärast Saška raamatukese tõigi.

„Loe läbi, võib-olla kulub ära,“ ütles Saška. „Üldiselt öeldes on raamat üsna igav. See pole muidugi Solženitson. Kuid üksikuid mõtteid on.“

Kui Saška minema läks, lugesin järgmist.

Missugune huvitav aeg see oli! Nüüdseks on nõukogude rahvas üles ehitanud just selle, mida ennustasid klassikud ja targad juhid. Nagu öeldakse: mida külvad, seda lõikad. Ja juba on raske uskuda, et kunagi oli selline aeg. Vananaiste muinasjutud, ütleb noorsugu. Kauplustes müüdi liha?! Ja kartul ei olnud eriti mädanenud? Ja järjekorras seista tuli kõigest tund aega? Ja anekdootide eest ei pandud kõiki istuma? Ära meil ajusid puuderda, papi! Me pole väikesed! Oleme juba ammu titemähkmetest välja kasvanud! Ja katsu seda skepsisest läbikasvanud noorsugu veenda, et kõik see oli tegelikult olemas. Nema, noorsugu, usuvad pühalikult meie geniaalset juhtkonda, kes lubab, et tänu meie materiaalse heaolu pidevale kasvule ja demokraatia kõrvalekaldumatule tugevnemisele saavutame me juba lähemas tulevikus samasuguse õitsengu. Aga seni ... Ühesõnaga, Kuldne Sajand on ees, mitte seljataga, sest selline on asjade käik. Muidugi on ka see aeg, milles me praegu elame (kui muidugi elame), samuti väga kuldne. Ent see, milliseni meid viib meie armastatud ja geniaalne juhtkond, milleni me läheneme assip ... assimpt ... amsitš ... *tvoju matj!*.. ilma poole liitrita välja ei ütle!.. Ühesõnaga, kuhu me suundume, ent kunagi kohale ei jõua ..., vaat just seesama aeg on veelgi kuldsem. See ongi meie ajaloo Kuldne Sajand. See on alati ees, aga mitte järel, nagu mõtlevad laimajad ja kritikaanid. Muide, nüüd ei mängi see enam mingit rolli. Nüüd juba ei mäleta enam keegi, kus on meie ajaloo tagu-, kus esits.

Kuidas ka ei kaalu, kuidas ka ei vae,
Ei sa vahet näe.
Tahapoolet vaatad, näed,
Ettepoole kaed – taguotsa näed.

Nii et pole vaja pead murda. Nüüd pole enam mingeid probleeme ega saagi olla. Kuula ülemusi, ole meelepärane ja aplodeeri. Rohkem ei nõuta sinult midagi.

ROGOZINI INTERVJU

„Hääled“ edastasid intervjuu Rogoziniga. Küsimusele kultuuritegelaste olukorrast Nõukogude Liidus vastas ta järgmist. Valdav enamik on rahul ja end hästi sisse seadnud. Kannatavad üksikud. Ent need üksikud on palju iseloomulikumad kui kümned ja sajad teised. Kes need on? Solženitsõn. Rostropovitš. Maksimov. Neizvestnõi. Olen kindel, et Solženitsõn kihutati välja mitte niivõrd kui poliitikategelane, vaid kui andekas kirjanik. Nõukogude Liidus on kümneid tuhandeid kirjanikke. Kümneid tuhandeid keskpärasusi. Nood ei suuda taluda oma keskkonnas tõeliselt väljapaistvat kunstnikku. Noh, kui Solženitsõni puhul võib vaielda, siis Neizvestnõi juhtum on täiesti vaieldamatu. Neizvestnõi oli täielikult nõukogude inimene. Ometi polnud tal kahekümne aasta jooksul mitte ühtegi näitust. Miks? Sellepärast, et ta on väljapaistev kunstnik. Tema sõid välja vennad kunstnikud, mõnituhat andetut kolleegi. Ma ei taha muidugi võrrelda ennast nende inimestega. Kuid sotsiaalselt on minu juhtum sama tüüpi. Niipea, kui mul tekkis originaalne grupp ja kui selle tööd hakkasid pälvima ülemaailmset resonantsi, löödi meid puruks. Ja ma sattusin täielikku loomingulisse isolatsiooni.

Nii kummaline kui see ka pole, mõtlesin, aga ka minu saatuses on mõningane osa Rogozini variandist. Meie peale teritab osakond hambaid selle pärast, et näeme välja teistest viisakamad. Ent süüdistamine vigade pärast – see on tavaline võitlusvõte.

LENKA

Lenka on kohutavalt hõivatud. Ent ikkagi hüppab vahel läbi.

„Meie idioodid,“ räägib ta, „on lõplikult hullunud. Kujutad ette, sunnivad uuesti läbi lugema (nagu nad räägivad) vanaaegset laste muinasjutukest „Helepunane lilleke“. Ühest küljest, et oleks Antonioni, Bergman või äärmisel juhul Tarkovski. Aga teisalt, et säiliks marksism-leninism tegelikkuses. Kas tead, kellest saab meie imeelukas? Mitte ilmaski ei arva ära. Selgub, et selleks on eesrindlik komnoor, melioraator, kes tahab soid kuivendada, aga nõid, kes on imperialismi teenistuses, nõiub ta keemia ja geneetika abil ära. Seejuures on nõial selgelt sionistlik maailmavaade. Noh, ma siis lippan. Täna on mul veel proov. Valmistume võidupühaks. Grandioosne etteaste! Mina olen naispartisan. On ainult üks häda – meie poisikesed on fašistide kohta liiga pisukesed. Ma olen kõigist peajagu pikem. Direktriis räägib, et see on hea: nõukogude inimene peabki kõigist peajagu kõrgem olema. Sümbol!“

„Mäletad, kunagi sa ei lugenud lõpuni oma sõbra luuletust. Kuidas see lõpeb?“

„Tundub, et nii:

Ma vastan: varem elavate seas
Üks õudne kõmu ringles,
Et hulga asjatult te mätta lõite
Sel meie sajandil, mis mäsu vallandus.
Vast palju nurki asjatult sai silutud
Just selle paradiisi nimel.
Ja veeresid pead süütutel, ei selle üle arvet peetud.
Siis inimlikkust, hoolt mängides.
Jah, nad mul ütlevad, et pole mõtet varjata.
Ei võitja üle kohut mõisteta.

Me selleks toona puid raiusime,
Sest tulevikku Helget uskusime,
Sa sisse astu, ära vaeva pead.
Söö, palju vaja. Tööta võimet mööda.
Ent ohvrid unusta. Need pelgalt tootmisjäägid.
Ka mälestus on ohvreist haihtund.
Ent olid, ütlen, tollal timukad.
Ent need ka olid, kannatasid kes.
Eks sööma hakkame nüüd kalatšit³²,
Mis tapis teistele ei antud.
Ei astu, ütlen, te Säravasse Majja.
Ma pigem kukun selle ukse taha.
Kui kõik me sinna nagu lambad astume,
Siis ikka-jälle sama rada kordame.

„Sellel su tuttavale tuleks kere kuumaks kütta nagu kord ja kohus.“

„Aitäh,“ ütles Lenka. „Ütlen talle su hinnangu edasi. Sellise kõrge hinnanguga on ta väga rahul. Anekdooti tahad kuulata? Tuleb meie peasekk koos lapselapsega mausoleumi. Lapselaps küsib: vanaisa, kas sa hakkad pärast surma siin elama? Muidugi, vastab vanaisa, siin. Siis tõuseb Lenin üles ja ütleb: mis, kas teie jaoks on siin ühiselamu või!..“

Ja Lenka lagistab naerda. Minul naerutuju ei ole. Tunnen ärevust. Mis sinust tuleb, väikseke? Kas sind kaitseb su aktselerantlik kasv? Kas sa tõesti suudad hakkama saada, kohaneda ja õppida vastu andma?

ÜLESTUNNISTUSED

Mõne aasta eest puhkasime Tamurkaga lõunas KK sanatooriumis. Parajasti vedelesime plaažil. Sanatooriumi piiride taga oli palju rahvast – polnud kuhu jalga maha panna. Aga meil oli pool kilomeetrit imelist liiva kõigest kümnele inimesele. Meie lähedal päevitasid kaks kõrges ametis olevat eakat nipimeest. Nood klatšisid riigi kõrgeid isikuid samas vaimus nagu meie seda teeme oma mainetute tuttavate puhul, jutustasid vürtsikaid lugusid ja mitte just teravmeelseid nõukogudevastaseid anekdoote ning lagistasid naerda. Meid Tamurkaga nad lihtsalt ei märganud.

„Ütle, kuidas kutsutakse meest, kes ei tee oma armukesele kingitusi?“

„Kuidas?“

„Priinikkur!³³ Ha-ha-ha-ha!“

„Ha-ha-ha-ha!“..

Vahel laskusid nad tõsistesse aruteludesse.

„Mis toimub, ... *tvoju matj!* Me toodame massiliselt tarku, harituid, andekaid, ausaid ja muid ja muid ja muid inimesi. Aga kuhu ka ei vaata, kõikjal õilmitseb lollus, vähiklus, andetus, korruptsioon, saamahimu, karjerism ... Kuhu me nii välja jõuame?!

„V...u muidugi. Aja jooksul see mittevastavus likvideeritakse.“

„Vaevalt küll. Läheb veel halvemaks.“

„Oleneb, mida halvemaks pidada. Juhul kui need mittevastavused kaovad, vaat siis läheb juba väga halvaks.“

Ja nad puhkesid lõbusalt naerma. Nad nägid kõike hästi ja said kõigest suurepäraselt aru. Ja kõrgetes ametites olles teadsid nad palju sellist, mida meie üldse ei tea. Sealhulgas

³² Vn *калач* – rõngassai.

³³ Vn *даринок* – tuletatud vn sõnast *дармоед* (priileivasööja, muidusööja).

kokkuvõtlikke andmeid. Ja nemad ei ole erandid. Ma pole kohanud ühtki meie tasemel ja kõrgemalseisvat inimest, kes ei teaks asjade tegelikust seisust. Ei tea reeglina need, kes on allpool. Ja reeglina ei saa aru. Ja selles mõttes on kõrgemates kihtide sotsiaalne haritus suurem kui madalamates. Vahest ehk ainuüksi sellel on reaalne väärtus? Antonil on õigus, et me vaatame oma elule läbi vanade mõistete võrgustiku ja hinnangukriteeriumite. Tänapäevane noorsugu on tegelikkusele lähemal. Seetõttu on nad meile võõrad. Meile on lähedasemad kanareikid ja tvaržinskajad. Nood on meiega kõrvutatavad nii mõistete kui ka emotsionaalses plaanis. Põlvkondadevaheline lõhe ei ole vanuseline ilming. Meil sellist lõhet oma eellastega pole. Ja meie lastel seda ei tule. Ja meie lastelastel samuti. Millalgi meie mitte ammusel ajal toimus palju suurem murrang meie ühiskonna elus kui kõik eelnevad: kaotasime süütuse, leppisime kommunismi tõelisuse kui elunormiga ja heitsime kõrvale illusioonid. Ja see murrang, mis jättis kanareikide ja tvaržinskajate hingeid muutmatuks ega puudutanud meie tänapäevase noorsoo hingi, läks otse läbi minu põlvkonna hingekeskmest. Ja sünnitas fantastiliste olevuste – küünaliste idealistide, omakasupüüdmatute lipitsejate, ausate sulide jne – põlvkonna. Ühesõnaga sellise saasta, et isegi meil endil on vastik.

SURMAST

Ehkki olen täiesti terve, mõtlen ma viimasel ajal tihti surmast. Mõnikord ei maga selle tõttu öösiti. Vahel viin end sellise seisundini, et olen valmis õudusest ja enesehaletsusest karjuma. Ja äkki tuli mulle pähe huvitav mõte. Mispärast õigupoolest tunnen ma hirmu, kui mõtlen surmast? Aga sellepärast, et asetan lubamatu ekstrapolatsiooniga oma teadvuse sellisesse seisundisse, kui mul seda enam ei ole. Sest kujutan asja ette, nagu mind ei ole, aga samas hakkab tajuma, et mind ei ole, ja hakkab seetõttu lõputult kannatama. Ent just sedasama ei tulegi. Ja seda tunnetades ma rahunen. Ja nüüd hakkas mul kerge. Ja ma hakkasin möödaläinud hirmusid isegi huumoriga meenutama.

JÕUDUDE PAIGUTUS

Meie ühiskonna sotsiaal-poliitiline struktuur ei ole niisama lihtne kui esmapilgul paistab. Näiteks on kombeks arvata, et kui inimene tegeleb ajaloolise materialismi ja (seda enam) teadusliku kommunismiga, siis on ta aprioorselt konservatiiv või isegi pimedusejünger. Kuid asi pole kaugeltki nii. Ka matemaatikute ja füüsikute seas pole pimedusejüngerid vähem kui filosoofide hulgas. Ja isegi muusikute seas. Paluge näiteks Kolmogorovil³⁴ ja Šostakovitšil kirjutada alla ükskõik millisele Solženitsõnit või Sahharovi häbimärgistavale kirjale ja nad viskavad pikemalt mõtlemata allkirja. Aga ma tean filosoofide seast inimesi, kes on keeldunud seda tegemast, teades ette, et neid selle eest karistatakse. Füüsikud ise, kui jutt läheb „korralikele“ inimestele tuntud suurkujude seast, ütlevad kaks-kolm nime, mitte rohkem. Tavaliselt mainitakse Kapitsat. Aga mida sellist on ta teinud? Vingerdas alatuste tegemisest kõrvale ja kogu lugu. Meie oludes on see muidugi suur asi. Ent sedalaadi nähtused ähmastavad sotsiaal-poliitilises plaanis meie ühiskonna eraldusjooni.

Kõigepealt on vaja sisse viia indiviidi, kellega arvestatakse, mõiste. Ma ei suuda seda mõistet täpselt määratleda. Võin ainult selgitada. Näiteks hiljuti korraldasid töölised ühes Moskva tehases midagi streigilaadset. See on väga tõsine aktiivne tegevus. Ent need töölised ei ole indiviidid, kellega peaks arvestama (ütleme kui sotsiaal-arvestuslikena). Teisest küljest selline inimene nagu Kapitsa ei ole kunagi ette võtnud aktiivseid poliitilisi tegevusi. Kuid

³⁴ Andrei Kolmogorov (1903–1987) – väljapaistev matemaatik, üks kaasaegse tõenäosusteooria loojatest.

tema on sotsiaal-arvestuslik. Sotsiaal-arvestuslik indiviid osutab oma olemasolu ja igapäevase tegevusega riigi üldisele seisundile mõju sotsiaal-poliitilisest aspektist. Edasised eristused kehtivad ainult selliste indiviidide kohta.

Esimene eristus on kaasatud või kaasamatud (või kõrvalseisjad). Erinevates tegevusvaldkondades toimub see vahetegemine erinevate tunnuste kohaselt. Näiteks meil filosoofias osutuvad kaasamatuteks sellised isikud, kes eiravad marksismi, ehkki samas tegelevad nendesamade probleemidega. Selliseid on väga vähe. Enamus neist läheb nii kaugele kõrvale, et faktiliselt nad vahetavad eriala ja tavaliselt langevad selliste isikute seast välja, keda tasub arvesse võtta. Olgugi et nad väljendavad ka põlgust meie filosoofia ja elulaadi vastu, on nad tegelikult eikeegi, sest oma uues ametlikus elus on nad olemuslikult silmapaistmatud ja osavõtmatud kodanikud. Need vähesed „kallaklased“, kes alles jäävad, mängivad olulist osa. Nemad avaldavad mõju liberaalidele (neist allpool). Näiteks meil on „kallaklaste“ mõju all mitte ainult liberaalid, vaid isegi pimedusejüngrid on püüdnud viia miinimumini viiteid marksismi klassikutele, osundades positivistidele kui tõsiste teadlastele jne. Reeglina on niisugused „kallaklased“ enamvähem olulised figuurid. Vahel tekivad nende hulgas aktiivsed dissidendid. Just sellest kategooriast tulid Sahharov, Turtšin, Šafarevitš ja Rostropovitš. Paljud neid emigreerusid. „Kallaklaste“ iseloomulikuks jooneks on soovimatus või võimetus lõimida nõukogude elulaadi ja ideoloogiaga.

Teine eristus on sisemiselt kaasatud. Kaasatud – need on isikud, kes oma professionaalse tegevuse tõttu kuuluvad arvestuslike hulka. Just nimelt oma professionaalse tegevuse tõttu. Sellest vaatepunktist näiteks Šafarevitš ja Turtšin sellesse kategooriasse ei satu, sest nad on roninud poliitikasse mitte oma professionaalse tegevuse kaudu, vaid teisiti. Ent see-eest Neizvestnõi, Tarkovski, Maksimov, Okudžava ja paljud kunstitegelased olid kaasatud sotsiaalsesse tegevusse oma professionaalse tegevuse tõttu. Kaasatud jagunevad (jämedalt öeldes) „liberaalideks“ ja „konservatiivideks“. Jällegi on võrdlemisi raske (kui üldse võimalik) anda nendele kategooriatele täpne määratlus. Nendevahelised piirid on ebamäärased, muutlikud ja peaaegu tabamatud. Ent on võimalik anda mõningane umbkaudne kirjeldus ja tuua näiteid. Ja sellest piisab. Tüüpiline „liberaali“ näide on luuletaja Tvardovski. Akadeemilistes ringkondades oli selliseks Nesmejanov³⁵. Vähem tuntud on akadeemik Rumjantsev³⁶. Too oli omal ajal kõrge parteitegelane, hiljem akadeemia viitsepresident. Kõige liberaalsematel aastatel soosis ta konkreetset sotsioloogiat ja „kõrbes“ sellega: ta võeti viitsepresidendi ja konkreetsete sotsiaalsete uuringute instituudi direktori kohalt maha.

Liberaaliks sai Hruštšov. Ja isegi Brežnev kandis inertsist veel mingil määral endal liberalismi pitserit. Liberaal erineb konservatiivist mitte niivõrd selle poolest, et konservatiiv nõuab istuma panemist ja liberaal on selle vastu – ka liberaal võib istuma panna mitte halvemini kui konservatiiv, ja konservatiiv võib kritiseerida „isikukultust“ – seda puht isiklikust kalduvusest mõningate leevenduste suhtes, mõnevõrra suurema inimlikkuse ja pehmuse, kultuursuse ja kerguse ning lodevuses ja suupidamatuse tõttu.

Liberaalid, nagu ka konservatiivid, ei ole ühetaolised. Neist mingi osa jaoks on liberalism lihtsalt iseloomujoon, mida muutus võimalikuks ilmutada või omandada Stalini-järgsel perioodil. Teise osa jaoks on liberalism mugavaks eneseteostuse- ja karjäärivahendiks. Kolmanda osa jaoks on see tribuut moele ja ajale. Ja vaid ebaolulisele osale on see midagi põhimõttelist. Kõik liberaalid on nõukogude elulaadi poolt. Nad on vastu vaid äärmustele ja pooldavad parendamist. Seejuures on nad parenduste poolt sihiga nõukogude riigikorra tugevdamiseks. Nad süüdistavad konservatiive suutmatuses teenida

³⁵ Aleksandr Nesmejanov (1899–1980) – keemik-orgaanik, tegeles sünteetilise toidu loomisega seotud uuringutega. Teaduste akadeemia president (1951–1961), MRÜ rektor (1948–1951), akadeemik, kahekordne sotsialistliku töö kangelane, Stalini (1943) ja Lenini (1966) preemia laureaat.

³⁶ Aleksei Rumjantsev (1905–1993) – majandusteadlane, eurokommunismi idee pooldaja, ühiskonnateadlane ja sotsioloog.

kommunismiüritust nagu peab (aja nõutele vastavalt). Nad arvavad, et nemad suudavad seda teha paremini. Liberaale on isegi KK ja KGB töötajate hulgas. Mingil ajal käisid kuuldused, just nagu oleks KGB meil kõige liberaalsem organisatsioon. Liberalism – see on nõukogude ühiskonna püüdlus natuke vabamalt hingata, mida teatud kategooria isikud oma egoistlikel eesmärkidel ära kasutavad.

Liberaalide seast tõugatakse välja väike hulk inimesi, kes ühel või teisel põhjusel ei suuda nõukogude elulaadiga lõimuda. Kujukaks näiteks osutub ses suhtes Neizvestnõi, kes oma kolleegide jõupingutustega tõugati nõukogude elust välja selle eest, et ta oli neist andekam ja omanäolisem ning saavutas läänes suure tuntuse. Kuid tema oli kõige suuremal määral nõukogude inimene ja võimete poolest meie tingimustega kohaneda võis ta kellele tahes sada punkti ette anda. Selliseks sai Rogozin. Minu meelest jäävad sellisteks Okudžava ja Tarkovski, ehkki nemad välja ei rännanud.

Viimaks, kui võtta ühiskond tervikuna, siis väga väike osa isikutest tõugatakse opositsionääride, õigluse eest võitlejate ja paljastajate rolli. Nende nimed on hästi tuntud. Nende mõju kogu nõukogude ühiskonnale on tohutu, ehkki seda püütakse igati varjata. Solženitsõni ja Sahharovi tegevus – see on terve epohh nõukogude ühiskonna sotsiaal-poliitilises arengus. Olgu öeldud, et Solženitsõn tõugati opositsionääri rolli mitte ainult tema teoste ja kõnede pärast, vaid ka kui andekas kirjanik. Meie andetute kirjanike üüratu suur armee viskas ta oma keskkonnast välja, et ta ei rikuks nende harjumuspärast eluviisi ja omandatud hinnangukriteeriume.

Kõike seda mõtlesin ma läbi (haigla tegevusetus kallutab sellistele mõtisklustele) unustades täielikult, et kogu aluse selleks võtsin ma ikka samast Antoni raamatust. Kui ma seda märkasin, ütlesin endale: mis puutub siia Anton, ma jõudsin selleni ka ilma temata, need on ju ilmselged triviaalsed tõsiasiad. Ent ka need olid Antoni sõnad. Raamatu eessõnas ta kirjutas, et näeb oma ülesannet mitte nõukogude ühiskonna sensatsiooniliste saladuste paljastamises, vaid ilmselgete ja üldteada asjade mõningas süstematiseerimises ning nende seaduspärasuste avastamises.

ANTON

Tuli Anton. Ütles, et VPK filosoofiakateedris oli mind sarjatud. Kõik ikka sellesama – formatsiooni eest.

„See olid sina, kes viis mu eksiteele,“ ütlesin naljatades.

„Kas tead, milles on sinu peamine nõrkus,“ ütles ta. „Poolikuses. Peksma hakatakse sind igal juhul. Ja pekstakse ka pärast valimisi, see on ilmselge. Ent mille eest? Pisasjade eest. Kui juba peksa saada, siis asja eest. Vaja olnuks minna lõpuni. Siis ehk poleks peksma hakatudki. Vahest oleks segadusse satunud ja vaikitud. Poleks olnud kasulik peksta. Nii nagu toimus Lebedeviga.“

„Et sinu arvates jäin ma poolele tee rumalusest ja argusest,“ ütlesin mina. „Sina ju tead, et ma pole argpüks. Sinu kontseptsioon mind ei veena! Sa arvad, et meie ühiskonna olemuse määratlevad igakülgsest teatud universaalsed seadused, mis on piirangutest ilma jäetud ja välja töötatud möödunud ajaloo vältel. Ent kuidas? Seda on vaja ju tõestada.“

„Seda ei saa tõestada,“ ütles Anton. „Seda peab nägema. Seejärel uurida ühiskonda selles lõigus. Siis luua teooria või sari teooriaid vastavalt empiiriliste teaduse loomise reeglitele. Kontrollida teooriat faktide peal jne. Sa ju tead seda suurepäraselt.“

„Noh, selgita kasvõi umbkaudselt, et ma võiksin näha,“ ütlesin.

„See on triviaalne,“ ütles Anton. „Ma ei saa aru, miks sa ise ei näe. Sul on ju kümne inimese mõistus. Võta ükskõik milline tähtis asutus ja vaata inimeste kollektiivi struktuuri. Ja vaata, mis selles struktuuris toimub asja huvides ja mis läheb millekski muuks. Sektorid,

osakonnad, instituudid ... Mis on siin määratletud füüsika, bioloogia, keele jne seadustega, mida on kutsutud uurima teadus? Mitte midagi. Juhtimise huvid? Muidugi! Aga mis see selline on? Asjaajamine? See ongi sotsiaalne elu kui selline. Aga ülepaisutud koosseisud – kas see on samalt aluselt?? Aga laiskus? Aga haltuura? Aga vastutamatus? Isegi su tootlikud jõud kogeivad sotsiaalsete seaduste määravat mõju. Jälgi meie tööstuse seisundit ja evolutsiooni ning sa leiad kõigel nende pitseri. Isegi kosmoselennud on dikteeritud nendest, mitte aga tootmisvajadustest. Ma pigem ei räägigi sellistest asjadest, nagu elanike suure osa kohutav parasitism, madal tööviljakus, kinnistamine jne. Aga võta terve kultuurisfäär. Mida sa sellest välja imed – et meil on ühisomand tootmisvahenditele, pole ekspluateerivaid klasse jne? Aga mine seda teed mööda, mida ma sulle niipalju aastaid olen korrutanud, ja kõik muutub sulaselgeks. Ja ka mehhanismide vaatepunktist. Kuuskümmend tuhat andetut ja keskpärast kirjanikku, kes elavad selle riigikorra ajal hästi, keda toetatakse võimsa parteilis-riikliku aparadi poolt ning kes pole end samuti mitte just halvasti sisse seadnud, murravad kaela igasugusel katsel luua tõetruud ja andekat kirjandust. Solženitsõniga õiendati arved peamiselt mitte sellepärast, et ta paljastas, vaid seetõttu, et ta tegi seda andekalt. Ja sisuliselt. On inimlikke probleeme, mis on tekkinud ühiskonnas aktuaalselt toimiva moraalsüsteemi tõttu, ja probleeme, mis on tekkinud selle puudumisest. Üksnes esimesed kujundavad vaimselt suure kirjanduse aluse. Näiteks öördus, truudusemurdmine, reetmine, pettus jne ei sünnita probleeme, mis oleksid suure kunsti väärilised ühiskonnas, mille moraalsus ei moodusta sotsiaalset mehhanismi. Suur kunst on moraalse tsivilisatsiooni sünnitis, üks selle vahenditest. Seepärast meil pole ega saagi olla suurt vaimset kunsti. Me võime sundida oma riigi tantsima, uisutama ja kooris laulma. Ent me ei luba, et meil ilmuksid Dostojevski ja Tolstoi sarnased suured kirjanikud. Mis siin rääkida. Fakte on külluses. Need tikuvad ise teadusesse. Aga meie tõrjume neid kõigi vahenditega tagasi.

UUDISED

Tulid Serikov, Novikov ja Svetka. Pajatasid raamatuga seotud asjade arengust. Selgus, et asjad arenevad nagu vaja. Ja isegi paremini. Nii et minu puudumisel on soodne mõju. Seejärel jutustasid nad viimaseid uudiseid ja kõlakaid. Eetikasektori Sidorovilt varastati lambanahkne kasukas. Kitajeval avastas revisjon mahhinatsioon ametiühingu markidega tuhande rubla väärtuses. Instituut kihab. Kitajeva on instituudis töötanud üle kahekümne aasta. Kauaaegne partei liige. Juhtkond tahab teda kui hinnalist töötajat (koputajat?) päästa, ent allpool nõutakse verd. Saabus delegatsioon Jugoslaaviast. Tahtsid väga minuga kohtuda. Tvaržinskaja nägi selles kriminaalsust, kuna, nagu teada, on kõik jugoslaavlased revisionistid. Karasjovi ei lastud jälle välismaale sümposionile ja seal oli seetõttu väike skandaalike. Uus teadussekretär on instituudi paberimajandusega ära vaevanud. Hakatakse uuristama diamatikute³⁷ jalgealust, otsitakse positivistlikku kõikumist. Üldiselt, marasm tugevneb. Kõik on veendunud, et ma lähen korr-liikmena läbi. Räägitakse sellest, et aeg on muuta meie osakond iseseisvaks instituudiks.

„Ja korraldada pogromm nagu sotsioloogide juures,“ naeran mina. „Alustuseks on vaja anda välja paar tõsist kollektiivset raamatukest, mõned kogumikud ja monograafiad. Aasta-kahe pärast võib ka tõstatada küsimuse instituudist.“

Hiljem räägiti mulle viimaseid anekdoote. Ja kõik olid kongressi kohta. Tuleb laps lasteaiast ja nutab, räägib, et rohkem sinna ei lähe. Miks, küsitakse temalt. Aga sellepärast, räägib, et kasvataja hirmutab meid kogu aeg: (ära) sööb kapeesess, (ära) sööb kapeesess³⁸!

³⁷ Tuletis mõistest „dialektiline materialism“.

³⁸ Tõlkimatu sõnamäng: *съест кapeесec* – *вн съестъ* (nahka pistma) kõlab kui *вн съезд* – kongress; *вн* lüh *кapeесec* (*КПСС* – NLKP).

Või selline: Palee sissekäigu juures küsitakse delegaatidelt: ega teil pole liigseid piletikesi. Milleks teile need, imestavad delegaadid. Aga seal näidatakse naljakat komöödiat, räägivad inimesed.

„Aga vaat, arva ära,“ räägib Novikov, „mis see on ...“

Ta liigutab kätt ülevalt alla ja matsutab huultega. Mina muidugi ei tea ...

„See on partei- ja valitsusdelegatsiooni saabumine.“

Aga Serikov luges luuletuse:

Rahva seas suur pahameel:

Partei meil' vähe annab.

Me partei ei ole l.s,

Et peab igaühel' andma.

Üldiselt oli väga lõbus. Pärast seda, kui nad olid minema läinud, ilmus Dima. Tõi kaasa kohutavalt palju toitu ja ülimalt põhjaliku ülevaate Hlebnikovi protsessi kohta. Too pääses kergelt: kõigest viis aastat. Jutt läks dissidentidele üldiselt ja me jõudsimme üksmeelsele järeldusele: nõukogude dissidentlus erineb teoreetiliselt üldisest liberalismist üksnes oma negatiivsuse astme poolest suhtumises nõukogude tegelikkusse, aga mitte mingi positiivsete ümberkorralduste programmi läbimõelduse poolest. See-eest läksid meie arvamused täielikult lahku nende praktilise tegevuse osas. Dima tõstis nad kangelase seisusesse, mina aga ütlesin, et nad on teatud liiki situatsiooni spekulandid, et nad mõtlevad mitte niivõrd ühiskonnast, kui oma auahnuse rahuldamisest. Dima ütles, et nii mõelda on alatu. Paraku mõistlikke argumente Dima ei esitanud. Muidugi on nende seas kangelaslike isiksusi. Ent mitte nemad ei määra üldist pilti. Dima ütles, et isegi kui nende seas osutuvad tuhat inimest nadikaeltks ja ainult üks kangelaseks, ikkagi annab see üks kõigele kangelasliku värvingu. Mina seda mõista ei suutnud. Ja me hakkasime rääkima kõiksugu tühjast-tähjast.

RAHVA NIMEL

„Töötada ja ennast ohverdada,“ räägib Saška. „Ja mille nimel? Rahva nimel, räägid? Teenida rahvast? See on demagoogia ja sa tead seda suurepäraselt. Stalin sooritas oma bandega jäledused rahval nimel. Ja sajad tuhanded ta käsilased tapsid ja piinasid inimesi rahva nimel. Ja sajad tuhanded praegused saamamehed ja karjeristid teevad seda rahva nimel.“

„Mitte kõik pole saamamehed ja karjeristid.“

„Mitte kõik. Ent kui paljusid oma tuttavatest nimetad sa teistmoodi? Aga sa küsi neilt, mille nimel on nad sellised. Mis asi on rahvas? Elanikkond?“

„Muidugi mitte elanikkond. Rahvas on sotsiaalne kategooria. Sa ju näed, et ...“

„Näen. Möödunud sajandil oli sel veel mõtet. Aga nüüd pole asi enam see. Töölised? Talupojad? Koristajad? Soldatid? Kantseleiteenistujad? Üliõpilased? Õpetajad? Kus on see sinu rahvas kui sotsiaalne kategooria?! Kas need, kes elavad kõige halvemini? Kenake kategooria! Mille poolest elavad töölised halvemini kui onu Anton? Sa ise kirjutasid, et suurte elanike masside elatustase määratletakse ühiskonna sotsiaalse ülesehituse iseloomuga. Tõsi, sa kirjutasid, et meil on kõrge tase, mis kasvab ja areneb. Tahaksin väga teada, kas sa kirjutasid selle pärast seda, kui käisid kartulite järel, või enne seda! Solženitsõnil on õigus: vaja on muuta juurteni kogu meie mõistete, hinnangute ja eesmärgisuuniste süsteemi. Sõnavabaduse nõudmine – see on reaalsus. Maha tsensuur – see on reaalsus. Väljarännuvabadus – see on reaalsus. Avalikustamine – see on reaalsus. Aga kõik see on midagi muud kui „rahva nimel“. Arvan, et ka „rahvale“ on sellest parem. Tõsi, neid, kes selliseid nõudmisi esitavad, lämmatatakse „rahva“ nimel, „rahva“ hüveks ja sellesama

„rahva“ jõududega. Aga töö ühiskonna, riigi ja partei nimel on lihtsalt küüniline karjerism või juhmus.“

„Sa saad ise kõigest aru. Millest siis rääkida?! Minu arvamus on sinu jaoks tüütu pugejalik filosoofia. Mida sa ikkagi tahad?“

„Ei tea. Ei tea. Ja seetõttu olen tige. Lõpetan ülikooli. Aga mis edasi?“

„Kasvõi lihtsalt elada nagu kõik elavad.“

„Meil ei saa lihtsalt elada. Aga elada nagu kõik tähendab vingerdada, tõugelda ja läbi pugeda. Kas sa oled kunagi proovinud lihtsalt elada? Muidugi sanatooriume arvesse võtmata? Meil ei saa elada ilma funktsioneerimata. Selleks et „lihtsalt elada“ on vajalik inimese teatud sõltumatus ühiskonnast. Vaja on elada vabalt ja oma äranägemise järgi. Olgu pealegi, et seaduste ja moraali raamides, ent teatud määrani sõltumata kollektiivist, mille külge sa oled kinnistatud.“

„Noh, sa ei ole ju alati selle külge kinnistatud.“

„Alati olen. Isegi voodis. Isegi tualetis. See hoiab sind nähtamatult oma pideva kontrolli all.“

„Selline sõltumatus on vaja välja võidelda.“

„Kuidas? Teha karjääri? See ei ole ju sõltumatus. Saada geeniusseks ja omandada tuntus? Seda pole igapähele antud. Aga kui sa oled keskmine silmapaistmatu inimene?“

„Ja mida sa ikkagi teha pakud?“

„Täpselt ei tea. Orienteeruvalt – üritan paariks aastaks mõnele ehitusele pörutada. Oletame, et BAMile.“

„Sa oled hulluks läinud!“

„Teiste jaoks on see kangelastegu, aga oma poja jaoks hullumeelsus? See pole aus. Hea küll, ära pelga. Ma pole tegelikult veel hulluks läinud.“

See jutuajamine rikkus mul kõvasti tuju. Ja mitte Saška saatuse perspektiivist. Ta on kõva poiss, peab vastu. Vaid probleemi enda sisu poolest. On tavaks arvata, et meie ideoloogiline propaganda on tühiasi. Et kõigiteada on see on plära, millel pole mingeid sisulisi tagajärgi. Et koer haugub, aga tuul viib minema. Ent see on kõige sügavam eksitus. See ainult näib, et meie ideoloogia jätab inimeste hinged neutraalseteks või sisendab neisse skeptilisust ja põlgust. Ideoloogia toimimiseks inimhingele on formaalne aparaat, mis ei sõltu selle sisu konkreetsusest. Selle olemasolu fakt ja mõjutamisviis. See aparaat koob inimeadvusse täiesti tabamatute vahenditega ülipeene võrgukese, milles seejärel peksleb ja võbeleb tärkav inimlik „mina“. Ja kui see „mina“ saab küpseks, on juba hilja. See osutub sellesse nähtamatusse ideoloogiavõrku tihedalt sisse mässituks. Vaja on erandlikke asjaolusid, et see katki rebida või mitte lubada sel avaldada su hingele mõju. Seda on antud vähestele. Olgugi et Saška tõmbleb, on ta juba sellesse võrku langenud. Ja ei rabele sellest mitte kunagi välja, seda ma tunnen. Vahest ongi nii kõige parem. Geenius temast ei tule. Aga dissidendiks saada ei tasu vaeva. Tüütu on see ka.

TRADITSIOON JA SÜSTEEM

Tulid Stupak, Nikiforov ja ka üks nooruke meie naisnooremteadur. Tõid pudeli konjakit. Ja me tegime sellele kohe päkad silma. Jutustasid monograafiate ja kogumike läbimineku ning väitekirjade kaitsmise ja ettevalmistamise uuest süsteemist.

„Ohoo,“ ütlesin. „Nüüd peab näruse brošüürikese peale miinimumina viis aastat magama panema, aga väitekirja kaitsta on praktiliselt mõeldamatu.“

„Kuidas kellelegi,“ ütles Stupak. „Ka vana süsteem oli peaaegu samasugune. Asja uba pole selles. Varem oli formaal-bürokraatliku süsteemi kiuste välja kujunenud teatud traditsioon. Muidugi riisusid selle pealt koort sulid. Ent läbi lipsas ka midagi korralikku. Fakt

jääb faktiks, et nende aastate jooksul avaldati meil mõned-kümned raamatukesed ja artiklid, mis olid täiesti maailma sedalaadi produktiooni tasemel, aga kaitsmistest võis välja valida kümmet kolm sellist, millest oleks saanud luua esmaklassilise instituudi, mis olnuks mõõtnatult produktiivsem kui meie poeletuhandene. See uus süsteem tähendab kuuekümnendate aastate traditsiooni purustamist. Sulid hakkavad niikuinii avaldama ja kaitsma nagu ka varem. Aga korralikel inimestel ei tasu enam mõeldagi raamatute väljaandmisele ja kaitsmisele.

Seejärel pajatati anekdoote. Hiljem räägiti hindade tõusust, kohtuprotsessist Hlebnikovi üle, üha sagedamini toimunud korteriröövidest ning instituudis suureks paisutatud bürokraatlikust süsteemist.

KIRJANDUSEST

Saška tõi mulle Tikšini uue romaani, mille järgi on kogu Moskva praegu hulluks minemas.

„Loe kindlasti läbi. Vapustav raamat. Siin on selliseid õudusi kujutatud, et kohati paistab isegi Solženitsõn magedana. Ja ikkagi suutis inimene selle läbi suruda. Ära trükiti!“

Lugesin raamatu läbi suure vaevaga. Ja erilist vaimustust ei tundnud. Tänapäevases stiilis kokku pandud ja kombineeritud. Psühhoanalüüs mõningase hilinemisega (nagu ütleb Stupak, hilinemisega nõukogude võimu suhtes). Hilinemisega neorealism kogu sõjajärgse aja suhtes. Kangelased piinlevad ise ja piinavad üksteist. Peaaegu kõik on täielikud tühisused. On ka korralikke. On ka andekaid. Kuid raamatust ei selgu, milles nende korralikkus ja andekus avaldub. Kangelased on lõhestunud ja peavad iseendas võitlust, andmata endale selle kohta aru. Sõjajärgseid sündmusi meie keskkonnas on kujutatud kui väikesi intriige õppetoolide, teaduskondade ja instituutide tasemel. Kadedus ja arveteõiendamine. On muidugi ka vihjeid. Mina mäletan hästi kõiki neid sündmusi, olen neist ise osa võtnud. Kõik oli palju lihtsam, läbipaistvam ja ilma igasuguse psühholoogiata. Ja miski ei üllatanud kedagi. Peksta? Olge lahked! Ja jälle, ei mingeid probleeme. Keda? Võib ka toda? Mille eest? Võib ka selle eest. Ja jälle, ei mingeid probleeme. Üks raamatu peakangelastest, põhimõttelase ja andetu narakas, lõpetab sellega, et joob end põhja ja laskub täielikku „põhja“ – saab mööblikaupluses laadijaks. See on juba täiesti koomiline. Nii ei juhtu. See ei vasta meie ühiskonna vaimule. Nadikaelal, kellel on kõrgem haridus, pole vaja laskuda „põhja“. Ta võib end suurepäraselt põhja juua ka kõrgetes ametites, mida meil on külluses. Meil väga paljud (kuni tippudeni välja) nii teevadki – joovad end põhja kabinettides, šikkides korterites, suvilates ja isegi ametlikel vastuvõttudel. Pealegi ei ole mööblikaupluse laadija veel mingi „põhi“. Ja üldse on mõttetu rääkida „põhjast“, kui me kõik elame sellesamas „põhjas.“

Tuli Anton, silmas raamatu ja puhkes naerma.

„Sina ka sealmaal? Ma ei imesta, kui näen sind varsti Taganka teatri püsikülastajana. Progress!“

„See pole halb raamat. Väga kaasaegne. Ja julge. Ja näed – ikkagi ju avaldati!“

„Just nimelt, avaldati. Praegu avaldatakse selliseid tihti. Et, vaadake, meie ei karda näidata tõde. Mu kallid korr-liikme kandidaad! Olgu teistega, kuidas on, kuid sinule peab küll hästi teada olema, et meie võimul ja seda esindaval tsensuuril on tõelise kirjanduse peale hea nina. Ja kui nad juba läbi lasid, siis otsi kivi alt vähki. Muidugi on selles raamatus palju õiget piasjade kohta. Palju tabavaid tähelepanekuid. Üksikud kujutised on õnnestunud. Ent üldiselt ja peamiselt on see tavaline tsensuuri poolt lubatud nõukogulik vale. Vihjetega, trääsadega kõikides taskutes, ent vale. Siin kõik sihilikult segi keeratud: näitamaks, et elus on kõik keerulisse puntrasse põimunud! Tobedus! Meie elus on kõik läbipaistev nagu kasarmus või kontoris. Ja kui ongi mingi keerukus, siis tuleb see meie tavalisest bardakist ja ogarusest, aga mitte printsibist. Ütle, kas sul on kunagi olnud raskusi mõista meie inimesi ja olukordi,

kes on põhjustanud draama? Mitte kunagi? Ka minul mitte kunagi. Me oleme sattunud pahandustesse, ent mitte seetõttu, et inimesed ja olukorrad on keerulised, vaid olme kontrollitavuse ja kontrollimatuse tõenäosuse ja oma sedasorti soovi tõttu. Tikšiniil on kangelasan lõhestunud ja peavad oma siseheitlusi. Ning selle tulemuseks on ühed või teised välised konfliktid ja protsessid. Aga kuidas on tegelikult? Käib võitlus inimeste ja inimgruppide vahel. Ja tuleneb see mitte indiviidi seisundist, vaid suurte inimhulkade ühise eksisteerimise faktist nõukogude ühiskonna tingimustes (indiviid saavutab kõike kollektiivi kaudu, jõuab edasi ja loob kollektiivi kaudu, allub selle võimule jne; ühiskonnal puudub moraalne teadvus ja seda toetavad instituudid; puudub indiviidi õiguslik kaitse; indiviid on kinnistatud; puudub valikuvabadus jne). Indiviid vaid peegeldab nõukogude elu tingimusi. Ja on valdavalt neile adekvaatne. Ebaadekvaatsed aga hukuvad – kala ei saa kaua kuival elada. Inimestel on muidugi isiklikud probleemid. Ent meil on need lihtsad, läbipaistvad, primitiivsed ja standardsed. Need iseenesest ei ole kirjanduse aineks. Kirjeldada üleelamisi sel teemal on sama, mis kirjeldada üleelamisi juuste väljalangemise, kõhukinnisuse või vanusega kaasneva seksuaalse potentsiaali kaotuse puhul. Tõelise kirjanduse aines on – nende tavalisus, hallus ja silmapaistmatus. Ja isegi nendest tuleb siis rääkida kuidagi teisiti. Näiteks uurimuse vormis, nagu seda tegi Solženitsõn „Gulagis“. Muide, „Gulag“ pole niivõrd ajalooline dokument, kui geniaalne ajaloolisi fakte kasutav kunstiteos. Meie ju oleme sinuga elanud kogu elu just sel ajal ja sellises keskkonnas, milles kirjutab Tikšin. Kas see ikka oli nii? Ei, ei olnud. Polnud halvem ega parem. Lihtsalt ei olnud nii. Ja kui juba rääkida kõigest, mis oli tegelikult, siis on vaja rääkida otse ja ilma vihjeteta. Jah, oli projekt massirepressioonideks juutide vastu ja meie tuttav Tšesnokov valmistas ette terve raamatu, mis seda õigustas, ja oli selle eest Stalini poolt ülendatud. Projekt läks vett vedama. Miks? Kas käivitused mingid sügavad dramaatilised protsessid? Mitte midagi taolist. Oli kalk arvestus. Selgus, et pole kasulik. Aga kui oleks antud signaal, oleks juute suure rõõmuga Moskva tänavatel taga aetud. Ja Siberisse kupatatud. Hakati kartma analoogiat fašismiga. Tookord me ju esinesime inikonna päästjana! Kosmopoliitidevastane kampaania? Laiaulatuslikult organiseeritud kampaania, nagu ka kõik muud. Suunised ülevalt poolt, kohtadel ollakse valmis täide viima, ohvrid on märgistatud ja entusiastidest pole puudust. Ja ei mingit psühholoogiat peale hirmu, kahjurõõmu ja püüde välja keerutada. Tuleb kirjeldada asja üldist mehhanismi – see ongi tõde. Aga kirjeldada sipelgapesa või hiirtekarja elu eraldivõetud sipelga või hiire psühholoogia kaudu ... Mul ei ole midagi Tikšini vastu. Ta pole halb kirjanik. Ent ta on laureaat. Temast kirjutatakse palju. See on iseloomulik. Täielik tõde meil lämmatatakse ja vaikitakse maha.“

„Sa, nagu ikka, ajad pilli lõhki. Kas siis tõesti ei saa meil olla tõelist kirjandust, mis on ametlikult lubatud? Jääb ju tavaline elu. Armastus. Perekond. Seiklused. Romantika. Ühesõnaga kõik see, millest kirjanikud tavaliselt kirjutavad.“

„Sina oled marksist, aga ei suuda kuidagi tunnistada oma printsiipe suhtumises meie ühiskonda. Armastus, perekond, romantika, seiklused jne – kõik see on sisuliselt nõukogude perekond, nõukogude, sõprus, nõukogude seiklused jne. Näiteks võta kosmoselennud. Kangelaslikkus! Kuid asi ei ole ju nii, et seda sooritavad vabatahtlikud entusiastid omal riisikol. Neid valitakse hoolikalt! Ja eelkõige ankeediandmete põhjal. Ja muudel kaalutlustel, mis asjasse ei puutu. Lasti eit üles. Milleks? Et esimene naiskosmonaut oleks meie oma. See kinnitab ka kõike muud sellist. Kas kosmonautide seas on palju juute? Öeldakse, et juudid löövad araks nagu sõja ajal. Kuid see on ju vale. Seda sa ju tead ise. Tehke kuulutus: juudid, kes tahab kosmosesse?! Ja soovijatel ei tule lõppu. Ja siis öeldakse, et see on kasulik. Aga tegelikult ongi kasulik. Kas on hukkunud kuigi palju kosmonaute? Aga millised on tunnustused ja autasud? Olla meil kosmonaut – see, vennas, on kõrge poliitika. Sõprus? Kui midagi peaks juhtuma, siis hülgavad kõik su sõbrad osakonnast sind aega viitmata. Ja Svetka. Ja Novikov. Ja Serikov. Ja Ivanov. Ja Korõtov. Ja Kuritsõn. Nõukogude oludes surutakse

sõprus minema vastastikuse kasulikkuse ja erilise nõukogude tüüpi sobingu poolt, mis on kuidagi väiklane ja alatu. Kleepuv. Sa tead seda ise minust paremini.“

„Kõik see on mulle selge. Kas siis nüüd ei tohi kirjanik enam mitte millestki kirjutada? Kirjutad tõde – võetakse pea maha. Aga valetada – see ei ole hea.“

„Mina ei keela neil kirjutamast. Nad ju kirjutavad. Kirjutavad palju ja meelsasti. Ning valetavad vabatahtlikult ja mõnikord innukalt. Mina ütlen ainult välja oma arvamuse.“

HELGE TULEVIK

„Kuidas on raamatuga?“

Anton lõi vaid käega. Ja mul hakkas temast kahju. Ikkagi olen ma hea inimene. See mind ka hukutab. Aga ausalt öeldes pole see raamat halvasti kirjutatud. Kui ilmub, saab sellest silmapaistev sündmus.

Ligi kolmandik Antoni raamatust on pühendatud kommunismi perspektiividele. Sellel teemal oleme temaga palju rääkinud, tavaliselt nalja või ähvarduste vormis. Mina olen „teravmeelitsenud“ ajakirja Krokodil tasemel: oodake ära, elame kommunismini, siis näitame oma võimeid vajaduste suhtes. Anton on sellistel juhtudel rääkinud, et sellest vaatepunktist ehitatakse kommunism üles võrdlemisi kiiresti ja hõlpsasti ning ses suhtes on sellel suur külgetõmme elanike laiadele massidele, kes elavad halvasti, keda rõhutakse, kes on mahajäänud jne. Kuid kahe-kolme põlvkonna pärast, kui elanikud saavad peaaegu täielikult kirjaoskajaks, unustavad nälja ja kurnava töö, hakkavad vähehaaval korralikult riides käima ning üldiselt saavutavad võrreldes lähiminevikuga suhteliselt hea elatustaseme, algavad kommunismile spetsiifilised probleemid. Inimestel on juba süljata sellele, mis oli enne revolutsiooni. Nad ammutavad hinnanguid kaasaegsetest võrdlustest. Võrdlused minevikuga jagunevad kaheks. Ametlik propaganda tõmbab minevikust välja kõik halva, veenmaks elanikke, et nood elavad suurepäraselt. Rahulolematud tõmbavad minevikust välja kõik hea, et rõhutada oma armetut olukorda. Nii ühed kui teised moonutavad minevikku kasvõi juba sellega, et käsitlevad seda ühekülgsest ja nüüdisaegsetes hinnangukategooriates. Kuid see on normaalne, sest minevikule apelleerimine on vaid toeks hinnangutele nüüdisajale.

Paraku niipea, kui me vaid lähenesime spetsiifiliselt kommunistlike probleemide positiivsele iseloomustamisele ja perspektiividele nende lahendamiseks tulevikus, meie jutuajamised tavaliselt katkesid või kujunesid väikesteks nägelusteks mõtete keeleliselt ebaõnnestunud väljendamise pärast. Aga kõige järgi otsustades on Antoni kontseptsioonis keskne just küsimus kommunismi tulevikust, kuna see on vaid algus, milleni nii või teisiti jõuavad välja kommunismi kriitikud ja apoloogidid.

Vaatasin üsna põgusalt seda osa Antoni raamatus, ent jõudsin endale koostada (tõsi, katkendliku ja mittetäieliku) ettekujutuse tema kontseptsiooni sellest osast. Anton hoidub käsitlemast Nõukogude Liidu tulevikku samas vaimus nagu seda tegi Amalrik. Ta ei räägi üldse midagi ühe või teise rahva või riigi ajaloolisest saatusest ja nende vastastikuste suhete tagajärgedest. Ta käsitleb vaid tendentse, mis on end rohkem või vähem selgepiirilisel ilmutanud ja mis tulenevad kommunistliku sotsiaalse elukorralduse olemusest. Siin on neist peamised.

Ühiskonna kihistumine ja kihtide pärilik järjepidevus (kohati kuni elukutse pärimiseni). Ühiskondliku positsiooni pärimine toimub mitte sünniõiguse (see puudub), vaid vanemate tegelike võimaluste kaudu. Kõrgemate ühiskonnakihtide lapsed langevad vaid erandjuhtudel madalamatesse kihtidesse, aga alamkihtide lapsed tõusevad vaid erandjuhtudel ülemkihtidesse. Muidugi on kokkupuutuvate kihtide vahel üleminekud ühest kihist teise palju sagedasemad. On võimalik välja arvutada selliste kokkupuutepunktide koefitsient. Kuna eksisteerib kihtidevaheline hierarhia, siis vahede suurenemisel kihtides vähenevad võimalused

minna ühest kihist teise. Isegi tänastes veel üpris liikuvates ühiskonna kihistutumise tingimustes on ilmnunud mõned kihtide eraldusjooned ja tekkinud tõsised raskused tõusta madalamast kihist kõrgemasse ning tõhusad võimalused hoida lapsi piisavalt kõrgel sotsiaalsel tasemel.

Selle koha juures mõtlesin, et teen kõik jõupingutused, et Lenka omandaks kõrghariduse ja mitte ükskõik missuguse, vaid „perspektiivse“, et Saška saaks korraliku töö koos edutamise väljavaadetega. Kellel meie tuttavatest on lapsed läinud töölisteks, väikesteks kontoriteenistujateks, õpetajateks jne? Mitte kellelgi! Meie akadeemikute lapsed on valdavalt andeahtrad (et mitte rohkem öelda!), kuid kõik on end hästi sisse seadnud. See tendents on kõigi puhul silmnähtav. Ent selle koha pealt on kõik sama üksmeelselt vait.

Anton esitab kommunistliku ühiskonna kihtide klassifikatsiooni. Ta jagab need kõrgemateks, keskmisteks ja madalamateks kihtideks. Iga kihi sees leiab aset gradatsioon. Jagunemise aluseks seab ta vahendamise ja diskreetsuse printsiibid. Need on võrdlemisi teravmeelsed matemaatilised vigurid; mina neist aru ei saanud. Kõige lihtsamal kujul on see midagi selletaolist. Kihtide jagunemine on midagi, mis on samuti kinnistunud inimeste teadvusse ja tänu teadvusele. Kuna suures ühiskonnas leiab tegelikult aset teatud elatustaseme ja eluviisi katkestamatus, siis selleks, et tunnetada oma erinevust palju madalamast kihist, on vajalik vahendaja, vahelüli, mis teeb ühiskonna diferentseerimise palju täpsemaks. Ent muidugi mitte ainult selles osas. On tunnuseid, mis tõmbavad põhimõttelise piiri mainitud kolme kihi vahele. Need tunnused puudutavad indiviidide elu kõiki olulisi külgi: materiaalsete ja vaimsete väärtuste jagunemine, vaba aja veetmine, meditsiiniline teenindus, õiguste kaitse jne. Praegu esineb veel tihti juhtumeid, kus madalamate kihtide esindajad elavad paremini kui kõrgema klassi omad. Selliseid juhtumeid hakatakse igati välja selgitama ja kõrvaldama (seda tehakse ka praegu).

Praegu esineb kultuuritaseme mittevastavust antud kihi esindajate ja selle kihi sotsiaalse astme vahel. Eriti teravalt avaldub see selles, et meil on madalama ja keskmise intelligentsi teatud osal küllaltki kõrge kultuuritase ja valitsevate ülemkihtide oma on äärmiselt madal. See nähtus on mööduv. Juba praegu on ülemkihtide seas märgatav tugev tendents kultuuritaseme tõstmiseks (eliitkoolid, võõrkeelteoskus, ligipääs kaasaegse kunsti parimatele saavutustele jne). Vahetub kaks-kolm põlvkonda ning peamisteks kõrgkultuuri tarbijateks ja hindajateks saavad peaaegu eranditult ühiskonna ülemkihid (nagu see on alati olnud). Juba praegu toimub karm „kultuur rahvale“ poliitika: madalamate (demagoogias „kõrgemate“) kultuurivormide loomise poliitika alamklassidele. Oleks ju naljakas loota, et toites „rahvast“ palju kehvema toiduga, kui ülemkihid ise söövad, hakkavad nad söötma „rahvast“ hulga kõrgema tasemega vaimutoiduga, kui nad ise tarbivad. Keskkihtide (kuhu kuulub paljumiljoniline armee arste, õpetajaid, insenere, tehnikuid, teadustöötajaid, ohvitseri jne) vaimutoidu tase on natuke kõrgem kui alamkihtidel. Neile visatakse midagi ülevalt poolt. Praegu oskavad nad ka ise kahmata. Ent asi liigub sinna poole, et neid kupaletakse nende jaoks ettenähtud „seadusliku“ kultuuri jäikadesse raamidesse. Ja ega nad ise nii väga püüdlegi kaasaegsete, tipmist või vähemalt arenevate kultuuriilmingute poole. Niisiis on tendents kultuuritaseme ja sotsiaalse kihi astme vastavuse kehtestamisele.

Ühiskonna alamkihtide territoriaalne ja tootmisalane kinnistamine. See kinnistamine on praegu silmnähtav. See puudutab ka palju kõrgemaid ühiskonnakihte. Ent nendel on teatud võimalused sellest kõrvale hiilida: tööalased üleviimised, lähetused, transpordivahendid, õpingud, abielud jne. Riigi suurusest sõltumata on kommunistliku ühiskonna käsutuses võimsad vahendid elanike kinnistamiseks: elamispinna jaotamise süsteem, palgatõusud, preemiad, lasteasutused jms. Rääkimata juba sissekirjutussüsteemist. Ei tasu unustada ka seda, et ühiskonna sotsiaalsed protsessid on tihedalt seotud bioloogilistega: bioloogiliselt kõige väärtuslikumatel indiviididel on rohkem võimalusi oma sotsiaalset taset tõsta (kasulik abielu, edukus spordis jne). Nii et elanike sotsiaalsetes kihtides toimub ülitugev bioloogiline

selektsioon. Arvata võib, et aja jooksul hakkab isegi riigi kõrgem juhtkond ilusam välja nägema kui praegu. Igal juhul, kui võtta kogu kiht üldise massina, siis juba praegu on ülemkihtide puhul märgatav mõningane pikkuse suurenemine ja fusioonoomia kenamaks muutumine. Meil on ülemklasside bioloogilise täiustumise piduriteks mõned igandlikud nähtused (nagu „proletaarne“ päritolu, „terve“ sotsialistlik perekond jne). Kommunistliku ühiskonna ajalooliselt väljakujunenud tingimustes on võimsad faktorid, mis takistavad selle (ja muu) tendentsi realiseerumist. Ent see on aja küsimus. Näiteks praegu kehtib määrus, mis takistab intelligentsi lastel astuda kooli lõpetamise järel kohe kõrgemasse õppeasutusse. Ent tegelikult seda määrust ei täideta. See vaid soodustab korruptsioonisüsteemi õitsengut selles meie elu ülimalt tähtsas lülis.

Võimustusüsteemi unifitseerimine. See tendents on samuti silmnähtav, kuna valitava võimu süsteem on meil tüüpiline võltsing. Sõltub ajaoludest, kas tohutu suur „valitava“ võimu parasiitlik institutsioon säilib või mitte. See on äärmiselt keeruline ja kohmakas võimustusüsteem. Mille jaoks? Selleks on mõned põhjused. Sealhulgas valitseva kihi taastootmise huvid. Võimufunktsioonide muutmine äärmiselt primitiivseks ja riski kõrvaldamine (isikliku turvalisuse ja karistamatuse süsteem). Juba praegu realiseerib võimufunktsioone vähemalt viiendik elanikest (koos perekonnaliikmetega). See on kümned miljonid inimesed. Ent võimustusüsteem ei ole kiht. Kihtideks jagunemine toimub teistsuguses lõikes. Võim ise jaguneb kihtideks. Näiteks piirkonnavolinikust miilits kuulub palju alamasse kihti kui professor, kes ta piirkonnas elab.

Selles vaimus käis Anton läbi kõik kommunistliku ühiskonna küljed. Kirjeldas majanduse, õiguse, kunsti ja teaduse ning ideoloogia tüüpe, lastekasvatuse süsteemi, jaotamist, isiklike suhteid jne. Kui ma raamatut läbi vaatasin, tundus mulle algul, et ta on spetsiaalselt kokku kogunud meie elu kõige halvemad ilmingud ja viinud need ühiskondliku seaduse astmesse. Ent peagi märkas, et ta ei hinda neid üldse kui midagi halba või head, vaid lihtsalt konstateerib kui fakti ning esitab argumendid kogu kommunistliku ühiskonna ülesehituse loomupärasuse teesi kasuks. Näib, et tasub lühidalt peatuda veel ühel tendentsil. Kuid esmalt, kui ma juba seda mainisin, paar sõna kommunismist kui ühiskonna sotsiaalsest tüübist.

Anton määratleb kommunistliku ühiskonna läbi selle rakukese – üksikud terviklikud asutused (tehas, instituut, kontor, väeosa, kool jne). Sellel rakukesel on kindlaksmääratud struktuur. On üldteada, milline nimelt. Oluline on siin see, et indiviid annab oma jõu ühiskonnale ja saab sellelt kõike rakukese kaudu ning sellest vaatepunktist on kõik invidiidid asetatud ühesugusesse olukorda. Ühiskond tervikuna ongi selliste rakukeste kogum. Ja need ühinevad tervikuks sama tüüpi rakukeste sotsiaalsete mehhanismide vahendusel. Ühiskondliku organismi päratuse jõul toimub selle diferentseerimine sotsiaalsete invidiidide suurte süsteemide diferentseerimise seaduste järgi, ent tingimuste raames, mis on kogu riigis tervikuna iga rakukesega ühised. Ja seejärel, lähtudes mõningatest väga lihtsatest invidiidide vastastikuse suhtlemise reeglitest sellist liiki rakukestes, toob Anton esile vältimatud tendentsid, mida ma juba mainisin. Ja nende seas tendentsi massirepressioonide korraldamiseks, millest tasub eraldi rääkida. Praegu on see seoses Solženitsõni raamatutega üheks kõige tähtsamaks mõtiskluste teemaks maailmas.

Massirepressioonid. Esiteks on need avalikud ja aprobeeritud. Teiseks saab neid karistamatult sooritada. Kolmandaks on need mitmes suhtes kasulikud: arveteõiendamine teisitimõtlejate ja konkurentidega, korra hoidmine, võitlus ametipostide pärast, tasuta tööjõud jne. Neljandaks tekivad kaasaegses ühiskonnas pidevalt ülesanded, mida saab lahendada üksnes massilise sunnitööga, mis vahest ehk ongi peamine. Sedalaadi ülesanded pole juhuslikud. Kaasaegsed hiigelühiskonnad ei saa eksisteerida ilma neid lahendamata. Osaliselt võidakse neid ülesandeid lahendada sellises vormis, et massilise töö sunniviisiline iseloom jääb varjatuks. See on näiteks noorsoo sõjaväkke võtmine ja sõjaväe tööjõuna kasutamine,

üliõpilaste ehitusmalevad, linna-asutuste töötajate sõitmine küladesse juurviljakoristusele, komsomoli üleskutsed „suurehitusele“ jne. Ent need on poolikud abinõud. Nendega vajalikku hulka vabatahtlikke kokku ei saa. Häiritud on põhitöö normaalne kulg. Ja mis peamine – need inimesed toovad endaga kaasa harjumuspärased ettekujutused elutingimustest, mida tuleb mingil määral rahuldada. Ning sellist töötajate väge ei saa kasutada igasugusel töö ja igasugustel tingimustel. Vajalik on hiigelsuur alaline töötajavägi, mida saab odavalt ülal pidada ning kasutada ükskõik kus ja kuidas. Aga kohti nende kasutamiseks on teada külluses. Ja ühiskond peab nii või teisiti realiseerima oma vajaduse sellise orjaväe järele. Selleks on juba leiutatud mugav vorm – repressioonid, st karistused mingi kuriteo eest. See vorm annab nii „õigusliku“ kui ka „moraalse“ õigustuse sellise orjaväe olemasolule ja selle ebainimliku ekspluateerimise tingimustele. Seni on ajalugu olnud helde: revolutsioonid, kodusõda, sõda Saksamaaga ja muud meie elu reaalsed faktid on seda väge küllaldaselt varustanud nii inimmaterjaliga kui ka aidanud seda „moraal-õiguslikult“ vormistada. Hiljem tuli takerdumine, mille põhjused on üldteada. Repressioonid muidugi ei lõppenud kunagi. Ent ei omandanud kogu selle aja jooksul massilist iseloomu. Vange on palju, kuid peamiselt on need kriminaalkurjategijad. Senini mahub nende hulk massiliste nähtuste üldistesse normidesse (praegu on see veel „statistiline fakt“). Ent nii ei saa kaua jätkuda. Võib-olla annab ajalugu mugava ja sobiva ettekäände eelseisvateks massirepressioonideks või provotseerib ühiskond ise spontaanselt sündmused, mis kutsuvad esile sellesama. Kõige tõenäolisemalt toimub ühe ja teise seostumine (nagu muide on varemalt olnud).

Kuid massirepressioonide süsteemil on üks suur defekt: see tähendab kogu ühiskonnas teatud olukorra ja organisatsioonide loomist repressioonide läbiviimiseks üpris pika aja jooksul. Ent see, nagu kogemus on näidanud, on jõud, millel on kalduvus kontrolli alt väljuda. Ja seetõttu ei karda riigi juhtkond massirepressioonide süsteemi vähem kui liberaalsed intelligendid. See hoiab neid mõnevõrra tagasi. Ent kas kauaks? Võimuvõitlus pühib minema „liberaalse grupeeringu“, aga suund massirepressioonidele (looritatud kujul muidugi) on „parempoolsele grupeeringule“ võitlusargumendiks.

Järgnevalt on Anton solidaarne Šafarevitšiga selles, et kommunistlikul ühiskonnal on palju ühist inkade, vanade egiptlaste, hiinlaste jms ühiskonnaga. Kuid ta arvab, et palju olulisem on rõhutada selle erinevust vana tüüpi „impeeriumitest“. See erinevus seisneb eelkõige inimmaterjalis, mis moodustab „impeeriumi“ keha ja võtab kokku sellised ajaloofaktid, nagu teadus, tehnika, kunst jne. Valdavalt saavad sellele inimmaterjalile osaks ennenägematud hingelised kannatused ja vastupanu. Ja see, millise tegeliku kuju võtab kommunistlik ühiskond tulevikus, sõltub võitlusest selle sisemiste jõudude vahel.

Lõpuks käsitleb Anton opositsiooni võimalusi kommunismi domineerivate tendentside vastu ja jõuab järgmisele järeldusele. Nüüdsest ja igaveseks on kommunismi juhtidel vaja unustada rahulik ja harmooniline edasiliikumine Helge Tuleviku poole, kus nad annavad suuniseid ja võtavad vastu otsuseid, aga muud kodanikud täidavad ja ületavad plaane ning laulavad kallitele juhtidele kiidulaule. Helge Tulevik – see on juba alanud võitlus kommunismi poolt ilmselgelt ilmutatud nurjatuste vastu. See võitlus on verine ja ohvriterohke. Lisaks sellele ilmutab see ülima isikliku kangelaslikkuse näiteid, mis on võrreldavad minevikus asetleidnutega. Ja selle võitluse esimesel juba alanud etapil on täpne nimetus: Solženitsõn. Anton peab oma kontseptsiooni ajaloolise optimismi väljenduseks (erinevalt Zamjatini, Orwelli ja Šafarevitši kontseptsioonidest).

Kui selline raamat on kirjutatud, siis tundub, et sa oleks võinud hõlpsasti selle ise teha, sest autor räägib asjadest, mis on sulle hästi teada. Ent võta kätte ja kirjutada. Ja kui oled valmis kirjutanud, siis sõanda seda avaldada. Ja lisaks sellele katsu see teoks teha! Ma ei suuda mõista, mis jõud panevad liikuma selliseid inimesi nagu Anton. Aga ma tunnen teda juba mitu aastakümnet. Ta meenutab mulle Purjus vanaeite. Ehkki elame teineteise kõrval,

läheb ta mingis arusaamatus eludimensioonis oma käruga minust mööda ja läbi. Kuhu? Milleks?

TULEVIKU NIMEL

Homme kirjutatakse mind haiglast välja. Päeval magasin une täis. Ja ei maganud kogu öö. Algul mõtlesin läbi oma šansid. „Haiguse“ kestel oli lisandunud veel üht-teist minu kasuks (mu raamatule ilmusid oivalised arvustused Saksamaal, Bulgaarias ja Poolas; idariikide instituudis toimus arutelu, kus kõik toetasid minu kontseptsiooni; Kommunistis ilmus artikkel, milles on positiivsed märkused minu aadressil; avaldati minu artikkel). Kuid midagi tuli ka mulle kahjuks (positiivne arvustus Jugoslaavias, liigub kuuldus mingist artiklist läänes, kus mind kiideti; Sõjaväeakadeemia kateedris mind siunati ja saadeti kaebekiri KKle jne). Ühest küljest („poolt“) on justkui üpris olulised faktid, teisalt („vastu“) on pudi-padi. Paraku on tavalised hinnangumeetodid meie süsteemis täiesti kõlbmatud. Näiteks on käimas sinu töö arutelu. Kümme inimest esinesid „poolt“. Nende seas suured ja mõjukad kujud. Kõigest kaks esinesid „vastu“. Ja mitte sugugi kõige mõjukamad. Kas see tuleb arutelule kasuks? Kuidas kunagi. Kümme aastat tagasi otsustasid kaks „poolt“ ja kümne „vastu“ asja sinu kasuks. Aga praegu? Olukorras, kuhu me kihutame, jätab isegi üks hädine „vastu“ mulje signaalist. Kõik mõtlevad, et midagi on temaga korrast ära. Sünnivad kuuldused, millel on avaliku arvamuse jõud. Mõnikord provotseerivad sellised kuuldused otsuse, mida enne seda polnud olemaski.

Nõnda mõtiskledes jõudsin järeldusele, et praegu ei saa keegi valimiste tulemusi ette näha. Kõike võib otsustada ettenägematu pisiasi. Väljavaated mul on. Seejuures ei ole mul selliseid väljavaateid varem olnud ja ei tule ka kunagi edaspidi.

„Oleme naljakad olevused,“ ütlesin. „Unistame, teeme plaane, kannatame ... Aga vahest on kogu inimlikul ajalool vaid üks mõte: kui Maal läheb elamine võimatuks, ehitavad inimesed vägeva kosmoselaeva, valivad välja tuhat kõige tähtsamat indiviidi, lendavad heasse kohta ja hakkavad seal elama. Loovad seal uue tsivilisatsiooni. Tuleb tõeline kommunism!“

„See on idiootide lohutus. Või kasulike idiootide kasvataja demagoogiline võte. Loosung „Elada Helge Tuleviku nimel“ on kõigest kehvasti maskeeritud nõudmine elada ühiskonna privilegeeritud tippude mugavuste nimel. Ela täna, siin ja oma maiste eesmärkide nimel. Teistsugust elu ei ole. Tulevik on vaid tuletatud resultaat. „Tuleviku nimel“ – seda on vaja neile, kes elavad täna hästi, või neile, kel pole mingeid võimalusi täna hästi elada või üldse elada. Esimestele kui valelik mask, teistele kui viimne lohutus.

E AGU KOM NISM

Haigla oli mind kaunikesti ära tüüdanud ja ma kirjutasin end meelsasti välja. Tänaval on kevade-eelne ilm. Ringi tiirutavad vilkad varblased ja siristavad mingid linnud, keda ma pole kunagi varem märganud. Päikesepaistel peesitavad vatsakad kassid, kissitades soojusest ja meeldivatest mälestustest silmi. Tütarlapsed on hakanud paljastama oma vastupandamatuid võluseid. Kurat võtaks, tuleb välja, et Moskvasse on siginenud tohutu hulk kenakesi tütarlapsi! Elu on ilus! Elagu elu! Elada on hea isegi meie helges kommunistlikus ühiskonnas. Parem on olla kommunismis elus kui demokraatia ja heaolu ühiskonnas surnud. Vaja on garderoobi uuendada. Vastasel juhul käin riides nagu erupolkovnik. Endalgi on vastik vaadata. Aga ma pole veel vana. Ja otsustades mõningate tundemärkide järgi, võin veel edule loota. Svetka rääkis, et ma meeldisin talle vaatamata kuulsusele ja ametikohale – siis ta veel ei teadnud, kes ma olen. Ent Svetka on kvalifitseeritud libu. Pealegi lähenevad meie suhted lõpule.

Otsustasin käia osa teest jalgsi. Mu teekond kulges üle Kosmonautide väljaku. Nägin juba kaugelt, et seal on midagi korrast ära. Juhi silm oli välja langenud ja ta nägu ei väljendanud enam kelmikust ja headust, vaid tigatedat rahulolematust. Varem see ütles: „Õiget teed lähete, seltsimehed!“ Ent nüüd rääkis see muud: „Kuhu te tikkusite, ... *tvoju matj!*“ Muide, see on kõigest minu haiglajärgne mulje. Minust mööduvad poisid ja tüdrukud pöörasid samuti tähelepanu väljalangenud silmale, ent nemad väitsid ühel häälel, et nii on parem.

Lähemale minnes olin südamepõhjani vapustatud. Osa Loosungi tähti oli kuhugi kadunud. Osa viltu maha vajunud. Ülejäänud olid tuvide poolt sellisel määral valgendatud, et neid poleks suutnud lugeda isegi matemaatikalingvistid. Ja mu hinge hiilisid halvad eelaimused. Kadus soov jala minna. Püüdsin takso. Sohver siunas kogu tee idioote, kes olid risustanud sõidutee sellise mõttetusega (ta pidas silmas meie Loosungit). Sillale viiva pöörangu ees pidas meid kinni reguleerija. Sohver pistis talle rubla pihku. Ülejäänud osa teekonnast kirusime üheskoos ja kahe mehe jõuga meie reegleid. Esimest korda oma taksonduse praktikas andsin jootraha heameelega.

KONGRESSI TULEMUSED

Kui ma haiglast tulin, oli mu kirjutuslaual ajakirja Problemõ filosoofii viimane number. Selles oli Kanareikini artikkel (st minu poolt talle kongressi jaoks kirjutatud), Tvaržinskaja artikkel, milles kritiseeriti antikommunismi peamisi suundi, Vaskini artikkel, milles kritiseeriti kaas-aegse revisionismi olulisemaid suundi, ja ülevaade kongressist, millele oli alla kirjutanud Serikov, ent mis oli minu poolt kirjutatud. Serikov lisas ülevaatesse omalt poolt vaid ühe paranduse: viskas välja lõigu, mis käsitles minu ettekannet ning suurendas Tvaržinskajale ja Vaskinile pühendatud lõiku. Ent minu ettekanne oli olnud ju ainuke nõukogude ettekannete seast, mis kutsus esile elava diskussiooni. Küll see Serikov on ikka lurjus. Seda ma talle andeks ei anna. Kiirustad, poiss!

Kuid tuju oli rikutud. Otsin pudeli konjakit ja pealehaukamist ning läksin oma „töö“-korterisse. Helistasin Svetkale. Too ütles, et tal on tegemist. Aina üks ja seesama, lirva! Jõin pudeli üksi tühjaks. Jäin kõvasti purju. See-eest jäin sügavalt magama. Nii magasin lahti riietumata kuni hommikuni. Ja oleks äärepealt hilineanud laupäevakule.

ROMANTIKAST

Seekord oli Lenka koju tassitud luuletuse romantikast. Ütlesin, et ta sõbral oleks ammu aeg sellele ümber lülituda ja valmistusin kuulama.

Koosolekul istun neljandat tundi.
Presiidiumit mõttetult vahin.
Ja oksele ajab nii haisust kui jutust
Lipitsejatest ja valvelobasuudest.
Aga peas mul romantika udu.
Selles möllab ... Ei, üldse mitte ookean.
Ja ei ründajate kisa kaja
Ja ei haljaste mõõkade raksud.
Ei sellest ma unista, millest vanasti poisid,
Vaid unistan, et olen esimene sekretär.
Mitte purdele, vaid püünele pürin.

Ei ma raju, vaid vale sõna öelda pelgan.
Ja ei roni koopasse, kus peidus aare,
Vaid portfelli, kus valmis kõne.
Aga romantika ... ei nõnda lihtne ma.
Te oodake, kui kõrge posti saan,
Kui käsin, saabub meri-ookean,
Saan marssaliks, see pole mingi nadi kapitan.

Vihastan, ent ei suuda seda rolli täita ja naeran koos Lenkaga.
„Ja teilgi on seesama!“
„Aga kuidas muidu! Meie oleme juba harjunud. Sa peaks nägema, mida esimese klassi omadega tehakse. Kujutad ette, taotakse pähe kongressi materjale. Aga kas teil polnud omal ajal samamoodi?“
„Umbes samamoodi. Kuid minu ajal oli kirjutatud „Brigantiin“³⁹. Muide, ma olin autoriga tuttav. Õppisime mõnda aega koos.“
„Vaat kui tore! Räägi, milline ta oli.“
„Eeskujulik komnoor. Stalinist. Patrioot. Üldiselt nagu me kõik.“
„Ei või olla. Muide, ta lihtsalt ei jõudnud. Jäänuks ta ellu, oleks vast muutunud.“
„Kes teab!“

KOMMUNISTLIK LAUPÄEVAK

Laisalt koristasid kojamehed talvest jäänud solgiauku. Paar pensionärist aktivisti riisusid demonstratiivselt mulluseid lehti, kirudes noorsugu ja juute. Tänaval ruttasid sportlikult riides kodanikud oma ametiasutustesse, kus neil seisis ees ilmutada tööalast entusiasmi ja tõelist kommunistlikku töösse suhtumist. Iseäranis püüdlikud olid naisterahvad. Kasutades juhuslikult, pressisid nad oma võimsad kered kitsukestesse pükstesse ning uhkeldasid nendes kõigis suundades. Vaatepilt oli põnev.

Instituudis tassisid tehnilised töötajad kappe, pühkisid tolmu ja kiskusid akendelt talviseid kleppabereid. Teadurid olid laiali pudenenud sektoritesse ja osakondadesse. Tegeldi kes millega. Ühed pidasid ametiühingu-, teised partei-, kolmandad tootmiskoosolekut. Neljandad viisid läbi sektori ja viiendad autorite kollektiivi nõupidamist, kuuendad – seminari. Ent vahe oli ainult nimetuses. Kõikjal lادرati, kes teab millest, räägiti anekdoote, peksti keelt ja lihtsalt teravmeelitseti. Hiljem joodi teed ja vaadati kella: millal see tobedus ükskord lõpeb.

„Kuidas küll kaunis idee on ära lõrtsitud,“ ütlesin mina.
„Miks ära lõrtsitud,“ vaidles Anton vastu. „Just vastupidi, ellu viidud. Mida sa tahad? Ehtne kommunistlik töösse suhtumine! Siin, vennas, on kõik silmaga näha: töötame tasuta; kvalifitseeritud töötajad täidavad koristajate kohustusi; ja seetõttu teeme haltuurat ja oleme ametis puru silma ajamisega.“

Pärast aeti kõik suurde saali: korraldati ametiühingukoosolek ja märkide „Kommunistliku töö lööklane“ üleandmine. Autasustanute nimel pidas kõne Tvaržinskaja.

Jumal küll! Igavusest võib ära kärvata!

Järgmisel päeval avaldati kõikides ajalehtedes ülevaated laupäevaku kokkuvõtetest. Ja neis kõigis oli üks ja sama:

Kommunistlik laupäevak oli korraldatud suure tööalase ja poliitilise entusiasmiga, millest andis tunnistust kõrge tootlikkusega lööktöö kõigis linna rahvamajanduse harudes,

³⁹ Juudi soost nõukogude poeedi Pavel Kogani luuletus 1937. aastast.

teaduse ja kultuurisfääris. See kujunes kommunistliku töö massiliseks pidupäevaks, muutus leninlike ideede võidukäigu võimsaks demonstratsiooniks töötajate laiade masside elavast loomingulisest osalemisest uue ühiskonna ülesehitamisel. Jätkates ja edasi arendades Suure algatuse kuulsusrikkaid traditsioone, läksid töötajad aktiivselt kommunistlikule laupäevakule, ilmutades sellega kõrget teadlikkust, patriotismi ja piiritut ustavust kommunismiideaalidele. „Punane laupäev“ on saanud uueks partei ja rahva vääramatu ühtsuse eredaks väljenduseks, töötajate tihedaks koondumiseks kommunistliku partei ja selle leninliku keskkomitee ümber. Laupäevaku eel toimusid kõikjal ettevõtetes ja organisatsioonide rahvarohked miitingud. Neil avaldasid töötajad täielikku ja piiritut toetust NLKP ja Nõukogude riigi poliitikale, koos üksmeelse heakskiiduga NLKP KKle, selle poliitbüroole eesotsas NLKP KK peasekretäri, seltsimeestele ... sihikindla ja igakülgse tegevuse eest.

Lugesin, sülgasin ja ütlesin endale: nii on sulle ju vaja, kaabakas! Selles pole sinu panus sugugi väike!

Laupäevakul osales 6 miljonit 200 tuhat töötajat. Kõik töötajad, kes olid hõivatud materiaalse tootmise ja elukondliku teeninduse sfääris, töötasid oma töökohtadel. Nende jõupingutused olid suunatud sellele, et saavutada kõige kõrgem tööviljakuse tase ... Oma panuse kogu Moskva kommunistlikusse laupäevakusse andsid teadusuuringuasutuste, projekteerimisorganisatsioonide ja riigiametite töötajad. Nii näiteks instituudis ...

Vihastasin, sülgasin, kirusin ja vihastasin jälle ... Ja sel moel vaatasin ma läbi kõik ajalehed, mida ma varem ei olnud ealeski teinud. Teadsin, et see kõik on pahn, ja ei lugenud. Aga nüüd sain ma kätte harjumatu portsu meie pressist ja mul hakkas õudne. Kas tõesti loetakse seda kõike?!

„Mulle aitab,“ mõtlesin peaaegu kuuldavalt. „Saan korr-liikmeks ja tõmban kriipsu peale. Aastad mööduvad. Aga ma pole ju midagi tõsist ära teinud! Seni on veel jõud ja võimed alles, vaja on vähemalt midagi ära teha!

Zabegalovka juures kohtasin Edikut. Hiljem liitus meiega Nimetu.

AJALOO ÕPPETUNNID

„See on vale, et ajalugu midagi ei õpeta,“ räägib Edik. „Näiteks andis Hitler Saksamaale sellise õppetunni, et sakslased langevad igaveseks maailma liidrite hulgast välja. Ja sugugi mitte sellepärast, et neil kujunes kaotuse tõttu ebasoodne situatsioon. Vaid sellepärast, et nende kohal hakkab igavesti lasuma ajalooline mälu. Ja nüüd ei saa seda enam mingite vahenditega kustutada. Ent kas teate, miks meil pole enam selliseid massirepressioone nagu Stalini ajal? Soov istuma panna muidugi on. Laagreid jätkub. Töid, mida vangid võiks teha, on külluses. Kuid sellistes mastaapides istuma ei panda. Sellepärast, et on hirm ajaloolise mälu ees. Õppetund! Ja ehkki meil vaikitakse minevikust ja järk-järgult rehabiliteeritakse Stalinit, toimib ajalooline mälu nähtamatute ja kontrollimatute kanalite kaudu. Mul näiteks on tuttav ametimees KGBs. Ta võitleb nendega, kes loevad „Gulagi“. Aga ta poeg teab „Gulagi“ algusest lõpuni. Vaat, ja võitle siis nendega! Me alahindame seda rolli, mida Solženitsõn mängis meie ajaloos. Tema viis ajaloolise mälu teema peaaegu religiooni tasemeni. See on nüüd ajalooline fakt. Uue aja lähtepunkt. Ta rammis sellise vaia stalinismi kirstu, et tagasiteed juba ei tule. Hruštšovism? See on ikkagi parem kui stalinism.“

Longime aeglaselt mööda Kosmonautide väljakut. Meie Zabegalovka on ikka veel kinni. Rebrov lubab meile täna pudeli konjakit välja teha – ta sai honorari ... avaldamata brošüüri eest.

„Ma saan selle jaburuse eest juba neljandat korda honorari,“ räägib ta. „Nüüd viin selle ... siin ... ühte kohta. Sõlmin lepingu. Ja kahman veel ühe palukese. Kuidas see õnnestub? Ah, tühiasi. Ei, mul pole mingeid tutvusi. Mina protežeerimist ei tunnista. Mul on

teine meetod. Valin sobiva asutuse. Teema on mul igavesti aktuaalne. Pakun välja. Toon retsensioone korüfeedelt – see pole probleem. Mind võetakse ette. Sedamaid – plaani. Roheline tee. Aga seda s...a ma avaldada ei taha. Häbi on. Ja pole kasulik. Vaat siis ma organiseerin kirjakese. Ja sihukese, et pärast seda on raamatukest avaldada hirmuäratav, kuid avaldamata jätta ka ei saa. Nad hakkavad väljapääsu otsima. Aga mina ootan. Kannatlikult ootan ja muud ei midagi. Üldiselt lõpeb asi sellega, võtan raamatukese tagasi koos õigusega avaldada see mujal (tavaliselt nad ise soovivad mulle, kus) ja moraalse kahju hüvitamiseks antakse täishonorar. Neil on seal vastavad punktid. Nii et kõik on seaduslik.“

„Aga see on ju ebamoraalne,“ räägin mina.

„Kuidas nii,“ räägib Edik. „Kui suur on teie palk? (see on küsimus Rebrovile). Noh näete! Meil saavad isegi koristajad rohkem. Proovige selliste sandikopikate eest ära elada. Peale selle on teil kindlasti kooperatiivkorter, kas arvasin ära? Muidugi, näost on näha, et asutuse poolt ei koida teile selles osas mitte m....gi. Ja kui palju te olete oma afääriga kokku krabanud?“

Rebrov nimetas summa ja meil kõigil hakkas ebamugav. Edik hakkas naerma. Nimetu sülgas ja vandus ropult.

„Vaat te kasutasite sõna „ebamoraalne“. Aga kas te üldse teate, kui palju on kokku ahminud Mžavanadze⁴⁰ koos oma perekesega?! Ja Nasreddinova⁴¹?! Mu sugulane uuris spetsiaalse grupi koosseisus hiljuti üht riisumist – silmapaistmatu asi. Uurimine peatati: kui hakkad kaevama, tuleb istuma panna kogu vabariigi parteilis-riiklik võim. Aga teie räägite – ebamoraalne!“

Sel korral seisime ära kohviku Molodost järjekorra, saime eraldi laua ja tunni aja möödudes ilmutas nooruke, ent juba vulgaarselt-jõhker ja lihav naisettekandja vastumeelselt meie suhtes armulikkust – võttis meie kasina tellimuse vastu.

SÜNNIPÄEV

Minu meelehärmiks tuli Tamurkale meelde, et mul läheneb sünnipäev.

„Seda tuleb nagu kord ja kohus tähistada. Ühtlasi tähistame meie õnneliku perekonnaelu ümmargust juubelit. Kutsume vajalikud inimesed. Sellist juhust ei saa mööda lasta. Näe, Vaskin pani võimsa banketi püsti. Vaskin võib seda, aga sina mitte?!“

Puiklesin kõigest jõust vastu, pidades meeles Antoni manitsemisi: ole vaikselt, püsi mõni aeg varjus, otsekui sind poleks üldse olemas, ei mingeid tulevärke, ära tõmba endale tähelepanu. Ent ma ei suutnud vastu seista Tamurka ja osakonna kaastöötajate survele, kes tahtsid teiste kulul juua ja süüa.

Kerkis probleem, keda kutsuda ja kuidas käituda lähimate sõprade, Ziminite ja Gurevitšitega. Otsustati kasutada kõiki nõukoguliku riikalisuse reegleid: tähistada eraldi! Nii tehtigi. Ziminite ja Gurevitšitega saime kokku „kitsas perekondlikus ringis“. Õhtu möödus igavalt ja kammitsetult. Viidates homsetele asjatoimetustele, mindi varakult laiali. Seevastu teine õhtu – „muudele“ – kukkus välja suurejooneline. Tulid Kanareikinid, Bljudovid, Agafonovid, Korõtovid, Ivanovid ja teised mõjukad persoonid. Söödi, joodi ja karjuti palju. Pärast vanade akadeemikute lahkumist läks kõik käest ära. Algasid tagarääkimised ja

⁴⁰ Vassili Mžavanadze (1902–1988) – Gruusia NSV KP KK esimene sekretär (1953–1972), NKLP KK presiidiumi poliitbüroo liikmekandidaat (1957–1972). NSV Liidu ülemnõukogu 4.–8. koosseisu saadik. Sotsialistliku töö kanglane (1962). Kindralleitnant (1944). Kõrvaldati ametipostidelt seoses korruptsiooni ja pörandaaluste tootmis-tsehhide kriminaalasja kinnimätsimise süüdistusega.

⁴¹ Jagdar Nasreddinova (1920–2006) – Türkmenistani NSV ülemnõukogu presiidiumi esinaine (1959–1970), NLKP KK liige (1956–1976). NSV Liidu ülemnõukogu saadik (1958–1974). 1970. aastate keskel oli korruptsioonisüüdistustega uurimise all.

anekdoodid. Korõtov käis välja terve seeria „leniniaanast“. Kõneldi Solženitsõni raamatust „Lenin Zürichis“. Ja pajatati kokku sellist, et kui ma poleks seda oma kõrvaga kuulnud, ei usuks mingi hinna eest. Teistest rohkem hiilgasid kõige informeeritumad – Korõtov, Ivanov, Nikiforov ja isegi Serikov. Kui neid kuulata, siis oli Lenin täielik tühisus, võhik, psüühiliselt ebanormaalne, ebaaus jne, aga meie revolutsioon oli korraldatud Saksamaa rahaga. Seejuures kõik alpsid üksteise ees, ladusid välja selliseid „saladusi“, mis poleks pähe tulnud isegi kõige leppimatumatele vaenlastele. Hea, et ei olnud Antoni. Hirmus on mõelda, mis oleks siis võinud juhtuda. Ent ootamatult sekkus jutuajajasse Novikov.

„Kõik see on tühi jutt. Paljugi kes kellega oli. Paljugi mis sündmused aset leidsid. See ei selgita midagi. Asja tuum pole selles. Asja tuum on selles, et Venemaa oli põhjalikult kokku varisenud. Ja võis alles jääda ainult kõige primitiivsema sotsiaalse organisatsiooni tasemel. See kas oleks täielikult hukkunud, aga kui oleks alles jäänud, siis vaid kommunistlikus vormis, sõltumata sellest, kas enne seda marksiste oli või ei olnud, kas Lenin oli või ei olnud, kas partei oli või ei olnud. Kõik need kaunidused oleks tekkinud nii või teisiti spontaanselt. Lihtsalt vastavalt võrdlemisi raskes majanduslikus olukorras viibivate suurte elanikehulkade sotsiaalse organisatsiooni seadustele.“

Novikovi jutt tekitas imeliku mulje. Ehkki Korõtov, Ivanov ja teised faktiliselt diskretiseerisid revolutsiooni, parteid ja Leninit, aga Novikov justkui kaitses neid, ei tundunud nende kirumises olevat midagi vaenulikku selle suhtes, mida nad kirusid, ent Novikovi kaitsekõne tegi kõik valvsaks kui vaenulik väljaastumine. Milles oli asi? Nende kirumine oli tavaline peolaua loba, loomulik joomane minnalaskmine, mille eest praegu enam isegi ei noomita. Ent Novikovi jutt tabas asja sisu.

„Asja sisu pole selles,“ jätkas ta, „milline oli Lenin, kellest värvati partei, kellelt see sai raha jne, vaid selles, mis seetõttu tegelikult sündis. Ja siin tekib palju tugevam positsioon, kui oletada, et revolutsiooni tegid geeniused ja kangelased, kõige puhtamad inimesed, parimal viisil jne. Kui lurjused said maha lurjuslusega – siis see käib asja juurde. Aga kui lurjuslus tekib vaatamata igasugustele voorustele, siis siin tasub järele mõelda.“

„Asjata segasid end sellesse jutuajajasse,“ ütlesin hiljem Novikovile.

„Anna andeks, ei suutnud end tagasi hoida. Lenin, partei, revolutsioon ja kõik muu selline – nad käituvad nende asjadega nagu isikliku omandiga. Kui tahavad – ülistavad. Kui tahavad – kiruvad. See on nende omand. Nad polemiseerivad Solženitsõni tõlgendusega Leninist. Tegelikult pahandab neid asjaolu, et too kippus kallale nende tõlgendusõigusele, sellisele, kuidas nemad seda näha tahavad. Aga vahest on asi veelgi lihtsam: ehmusid, et äkki ma koputan nende peale, kuhu vaja. Ja peakski! Vaat kus siis oleks lõbu laialt! Vean kihla, et nad värisevad ja ootavad siinemaani. Ja on ise salamahti igaks juhuks septsenud öördused nii minu kui ka üksteise peale. Ja muidugi ka sinu peale.“

Pärast seda jutuajamist hakkas mul halb. Ja kogu mu oiuline ja ohtralt maksma läinud sünnipäev tundus mulle kui midagi provokatsioonilist. Eneseprovokatsioon – see on samuti spetsiifiliselt nõukogulik nähtus. Novikov on samuti kena mees! Muide, kui mitte tema, siis oleks keegi teine. Suures kollektiivis leidub tingimata indiviide, kes teistele vastandub. Nii et meie nõukogude opositsioon on hävitamatu kasvõi lihtsalt kui sotsiaalse kombinatoorika fakt (jälle Antonilt?!).

Anton ei imestanud üldse selle üle, et tema negativisti rolli oli täitnud Novikov. Ja Nikiforov. Ja paljud teised. Mööda Moskvat läks liikvele kõlakas minu pool toimunud vägevast banketist, kus justkui oleks viibinud peaaegu et ML ise. Esimene küsimus, mille mulle esitas Kanareikin, oli järgmine: kas on tõsi, et pärast tema äraminekut me arutlesime Solženitsõni raamatu üle? Ütlesin, et mitte ei arutlenud, vaid kritiseerisime teravalt, et Novikov tegi ettepaneku koostada sellele hävitav arvustus. Kanareikin ütles, et sellest tasub mõelda. On küpsenud vajadus anda sellele narakale kvalifitseeritud vastuslööki. Olgugi et sellega tõmbame tähelepanu ta nurjatutele raamatukestele. Selle asemel oleme vait, aga

inimesed mõtlevad, just nagu oleks temal õigus. Ja Kanareikin läks selle tühise probleemiga täielikult sassi.

PAREMINI KASVATADA

Tavaline ajaleht. Tavalise kooli tavalise direktori tavaline artikkel. Tavaline loba kongressi ajaloolisest tähtsusest ja selle suuniste elluviimisest koolis. Ent just sellest tavalisusest olen viimasel ajal hakanud aduma kõige toimuva suurt tähendust.

„Partei XXV kongressi materjalid, mis kätkevad endas palju uusi sügavaid ideid, mõtteid ja ülesandeid, annavad võimsa tegevusimpulsi kogu õppe- ja kasvatusprotsessi ümberkujundamiseks koolis ning töös õpilastega uute vormide ja meetodite otsimiseks.“

Ja see ei ole tühi fraas. Kujutan ette, milline tohuvabohu toimub koolis! Vaesed õpetajad, neid on kindla peale kuni iivelduse ja täieliku juhmistumiseni ära vintsutatud!

„Koosolekuid, seminare ning pioneeri- ja komsomolikoonduseid peetakse koolis iseäranis sageli. Nende teema on parteikongress ja uus viisaastak. Sellesse töösse on praegu kaasatud kõikide klasside õpilased.“

Just nimelt, kõikide klasside. Ja sealhulgas kõige nooremate. Kujutan ette, milline pangetäis propagandistlikku solki kallatakse praegu väikelaste kõrvadesse!

„Tohutu suures kasvatustöös tuleb eelkõige oskuslikult ära kasutada klassitundi. Kasutades loominguliselt tunnimaterjale, saab pedagoog võimaluse avardada laste mõtlemise piire, leida selline teemanurk, mis lähendab ja teeb mõistetavaks riigi ajaloolised saavutused.“

Iga klassitund! Isegi matemaatika- ja füüsikatunnid muudetakse oksele ajavateks demagoogilisteks manitsusteks. Ja mida veel rääkida kirjandusest ja ajaloost!

„Kongressi ideedega on praegu läbi põimitud kogu õpilaste õppe- ja kasvatusüsteem. Õpilaste tõsine ja sihipärane töö NLKP XXV kongressi materjalide tundmaõppimiseks on alles alanud. Ent juba täna aitab see kaasa õppetöö kasvatusliku efektiivsuse tõstmisele.“

See on tõesti nii. Eranditult kõigil (direktorist alates ning viimase esimese klassi õpilase ja koristajaga lõpetades) ajab see põimumine südame pahaks. Aga katsu sa mitte põimuda! Esiteks pistavad kõrgemad instantsid su nahka. Teiseks näritakse ise üksteisel kõri läbi. Seejuures on koolis välja töötatud ja viiakse ellu tervet konkreetsete meetmete süsteemi, mis riisub kõigilt aja, jõu, mõistuse, vaimuanded ja tuju. Mida on väärt näiteks järgmine meede:

„Viisaastaku päevik“ – nii nimetakse mahukat vihikut hoolikalt kleebitud ajalehtede ja ajakirjade väljalõigetega kongressi materjalidest, mis jutustavad nõukogude rahva loovast tööst. Alates neljandast klassist peab sellist päevikut iga kooliõpilane.

Neljandast klassist peale koolitatakse tulevane nõukogude kodanik aktiivseks olendiks, kes erineb vähe rumaluse pärast pensionile saadetud partei vanast pisifunktsionäärast. Küsisin Lenkalt, kas ta tõesti peab sellist „viisaastaku päevikut“.

„Puhas vormitäitmine,“ ütles Lenka. „meil üritati seda teha, aga midagi ei tulnud välja. Kas sa oled tõesti unustanud, et meie kool on privilegeeritud. Keegi lapsevanematest sai sellest teada, kutsus direktrissi enda juurde (oli see kas KK või minnõuk⁴² või KGB) ja andis käsu see idiotism lõpetada.“

Lenka jutt kõigutas mu enesekindlust. Tuleb välja, et isegi meie kõige eesrindlikuma, geniaalsema ja kõrgteaduslikuma ideoloogia poolse ajude komposteerimise seisukohalt on eelis privilegeeritud kihtide lastel. Muide, mille üle ma imestan. Ma olen ka varemalt korduvalt märganud, et privilegeeritud kõrgemate õppeasutuste üliõpilased pühendavad

⁴² Ministrite nõukogu.

vähem tähelepanu marksismile-leninismile, suhtuvad sellesse suurema vabadusega, sageli isegi pilkavalt ja põlgusega.

Ühesõnaga, mis kandi pealt ka meie elu vaadata, kõikjal näed meie ühiskonna teatud kihtide püüdlusi kindlustada endale kasvõi osaliselt võimalust mitte elada kommunistlike elunormide järgi, vaid rohkem või vähem edukalt, vabalt, lõbusalt ja naudingutega. Ühiskonnas käib armutu võitlus nendesse kihtidesse pääsemise nimel. Järjekordne meie elu paradoks: üks kommunistliku eluviisi peamistest tendentsidest on saavutada võimalus elada ühel või teisel määral vabana kommunistlikest elunormidest.

Juba ma rõõmustasin õnnelikult leitud formuleeringu üle ning mõtlesin, et ma polegi selline tolv ja suudan isegi ühtteist välja mõelda. Ent kohe läks tuju nulli. Tuli meelde, kust on see mõte pärit: muidugi Antoni raamatust. Kurat võtaks seda raamatukest! Kas ma tõesti ei pääse kunagi lahti selle raudsest haardest? Millest ma ka ise ei mõtleks, missugust tõde ei formuleeriks, iga kord satun ma plagiaatori olukorda. Ja kellelt?! Inimeselt, kes pole avaldanud ühtki täisväärtuslikku artiklit. Raamatu, mida kunagi ei üllitata, autorilt. Ent see on ebaõiglane. Ma olen ka ise sellisteks järeldusteks võimeline. Aga mida sa õigupoolest muretsed. Tee neid oma lõbuks. Avalda. Vaat just siin avaldubki peamine konks. Teosed nagu Antoni raamat võivad vedeleda aastaid, igaüks võib neist varastada, ent seda ei tee keegi. Miks? Aga sa proovi varastada! Kes söandab sellist asja trükkida?! Ja kui söandab, on iga mõte eraldi võetuna triviaalne. Aga seda tervikuna võtma pole peale autori keegi võimeline.

TÜÜPILINE JUHTUM

Helistas Golubkina. Kunagi oli ta mu aspirant ja kirjutas päris hea väitekirja. Hiljem kaitses doktoriväitekirja ning muutus täispuhutuks ja fenomenaalselt rumalaks emahaneks. Ent minu suhtes säilitas (nagu ta ise palju kordi ütles, mis on üpris sümptomaatiline) kõige paremad tunded. Ta rääkis, et Barski oli temalt tellinud arvustuse kogumiku kohta, milles olid avaldatud üle-üle-üle-eelmise sümposiooni materjalid. Kogumik ilmus alles nüüd. Seejuures oli Barski tingimuseks nõudmine, et Golubkina kritiseeriks minu esinemist, ja osutas punktidele, mille järgi tuleks seda teha. Ja nüüd Golubkina ei tea, kuidas olla – kas arvustuse kirjutamisest keelduda või see kirjutada, ent pehmendada minu esinemist puudutavaid kohti. Suhtudes minusse ülimalt hästi, küsib ta minult nõu, mida teha. Kui ta keeldub, siis arvustuse kirjutab Sobakina. Aga see lojus vaid ootab hetke, et mulle siga mängida. Kui aga Golubkina on nõus kirjutama, siis ta tahaks teada, kuidas oleks parem kirjutada minu esinemise kohta, arvestades Barski nõudmisi. Barski oli öelnud, et ta nõudmised on kooskõlastatud asjakohaste isikutega.

Ausalt öeldes sattusin segadusse. Alles eile oli Barski meile helistanud ja rääkinud Tamurkaga (mina istusin oma „kabinetis“). Ta ülistas mu esinemist taevani. Rääkis, et see on kogumikus kõigi seast ainuke, mis väärib tähelepanu. Tamurka ütles selle kohta, et niipalju kui ta inimesi tunneb, seipitseb Barski kindla peale mingit sigadust. Mina tegin talle peapesu selle eest, et ta mõtleb inimestest alati halvasti. Barski on muidugi libe närukael. Ent üldiselt pole ta paha mees ja minusse suhtub ta hästi. Nähtavasti polnud mul lihtsalt tahtmist mõelda sigaduste peale. Nüüd sai mulle selgeks, et Barski, kes oli mind kogu aeg kadestanud ja suhtunud kiivalt igasse mu raamatusse ja artiklisse, viitesse mu töödele ja mu perekonna mainimisse, on nüüd otsustanud kasutada talle avanenud võimalust mulle jalg taha panna. Ent (see on tal loomuses) võõraste kätega. Ise tahab ta välja näha puhtake ja korralik. Lisaks esitab asja nii, nagu oleks ta rakendanud suurimaid jõupingutusi, et mind pogrommi eest päästa.

Teiselt poolt – Golubkina. Arvustuse kirjutab ta niikuinii. Kindlasti on ta juba andnud nõusoleku. Ja helistas enda rahustamiseks, aga võib-olla ka veelgi alatimate sügavate tunnete

ajel. Et tema tegi kõikvõimaliku. Lisaks sellele latrab ta sellest jutuaajamisest üle kogu Moskva. Ja asi hakkab nii välja nägema, justkui oleks ma ise kirjutanud enda peale öörduse. Minust hakatakse rääkima, et on ikka kaval sindrinahk.

Vaat siin on teile hämmastav näide meie liberaalse epohhi evolutsioonist millekski muuks. Varem poleks selline täi nagu Barski lubanud endale mulle nähvakat anda isegi mõtetes, ehkki tal oli väga suur soov seda teha. Nüüd on isegi sellised tühisused, nagu Golubkina ja Sobakina (kes muuseas on kaasaegses ettekujutuses väga progressiivsed) valmis mind avalikult purema. Kusjuures me seisame veel ühe jalaga liberaalses epohhis: mulle endale pakutakse valida vormi, millises eelistaksin lasta end läbi peksta.

Kõik see sööstis välgukiirusel läbi mu pea. Koostas in lihtsa rehkenduse ja tegin kindlaks, et arvustuse kõige kiirem jõudmine arutamiseni toimetuskolleegiumis, lülitamiseni ajakirjanumbri plaani jne ei jõua toimuda enne akadeemiasse valimisi. Aga pärast seda on mul juba süljata. Mõnest seisukohast oleks see isegi meeldiv: satun reaktsoonäride poolt tagakiusatavate talentide kilda.

„Käituge nii nagu käsib teid südametunnistus,“ ütlesin Golubkinale. „Midagi muud ma teile soovitada ei saa.“

Ent ikkagi oli tuju rikutud. Ehkki tead, et meie nõukogude inimene läheb hämmastava kergusega alatuse peale välja, ehkki alatust ootad peaaegu igalt sulle lähedaselt inimeselt, siis kui see tegelikult juhtub, langeb see sulle peale nagu täielik ootamatus. Mida ma olen Barskile halba teinud? Mida halba olen ma teinud mingile Sobakinale, keda olen näinud kõigest üks kord elus ja sedagi kaugelt? Ja ilma minuta poleks Golubkina isegi kandidaadiks roninud. Kust on pärit see inimeste kustumatu iha teha väikesi sigadusi? Mis kasu saab sellest Barski? Ja Golubkina? Ei saa mina sellest kõigest aru!!!...

SOTSREALISMIST

Avaldati nimekiri uutest Lenini preemia laureaatidest. Kirjanduse alal sai preemia enesestmõistetavalt Malkov. Nagu Lenka räägib, sai ta selle rinnalastele mõeldud idiootlike värsside eest:

Äiu-äiukene-äiu
Oma parteid ma ülistan ju.

Ja lastele koolieelses vanuses:

Nüüd isegi me lapsed põlvepikku
On ületamas plaani viie-aastalikku.

Ent Malkov on pealinna mitmetuhandelise organisatsiooni juht. Nii et siin on kõik korras. Aga seda, et preemia anti Hvostovile, pole kuidagi võimalik seletada. Varem ka ei antud preemiaid andekuse ja mõistuse eest, vaid nendele, kes teenisid ustavalt parteid ja nõukogude riiki. Kuid anti nendele, kes tõesti teistest paremini teenisid. Asja eest anti! Aga nüüd?! Hvostov on ses suhtes klassikaline näide. Preemia anti talle romaani „Kazadžiki stepp“ eest, mis oli pühendatud meie elu kõige aktuaalsematele probleemidele: sotsialistlikule võistlusele, isiklikule ja ühiskondlikule elule, kohusetundele, armastusele, perekonnale jne arenenud sotsialistliku ühiskonna tingimustes. Nagu kirjutasid arvustajad, on romaan mitmeplaaneline. Isegi polüfooniline nagu Dostojevski romaanid. Arvuka sedasorti pahna seast ei saa Hvostovi romaani esile tõsta kasvõi kui keskmist. Isegi Ämm ütles, et see on jube rämps. Kasina haridusega idioodi pretensioon klassikutele ära teha. Selge see (lisa Ämm), et

tal on Seal käsi sees. Kindla peale on kellegi Nende-oma väimees. Aga ei ole, ma tean täpselt, et pole sellist kätt. See on meie Agafonovi moodi kuju. Ja oma preemia sai ta andetu isiku pretensiooni eest geeniusena paista, millegi igasugusele talendile sügavalt vaenuliku eest.

Omalt ajal, kui Hvostovi romaan ilmus, sai sellest omamoodi menuk. Räägiti, et mustal turul maksis see sama palju kui Solženitsõni raamatud. Kogu Moskva mõnitas seda fenomenaalselt rumalat ja pretensioonikat raamatukesest. Sellest pärinevad väljendid jalutasid mööda Moskvat anekdootide tasemel ja kui näidised nilbustest. Romaan algab sellega, et mööda ääretut Kazadžiki steppi kihutab autos romaani peakangelane – filosoofiateaduste (!) kandidaat –, kes oli nõustunud sõitma Kazadžiki steppi, et kolhoosi esimehena üles künda uudismaad. Olgu teistega kuidas on, kuid meie juba teadsime, et kui indiviid on otsustanud pühendada oma elu filosoofiale ja pealegi suutnud ronida filosoofiateaduste kandidaadiks, siis reeglite kohaselt on ta ette määratud teistsugusele elule koos kõigi vahendite abil enda pealinna või äärmisel juhul suurlinna ellu sissepressimisega ja igasugust liiki parasiitide poolt õgitava ühiskondliku piruka kõige maitsvamatele tükkidele ligipääsemisega. Ent kuidas ka poleks, sõidab meie kangelasest direktor-filosoof autos ja unistab taolises vaimus. Et maailmas pole midagi ilusamat kui Kazadžiki stepp. Kuhu ka ei vaata, mitte ühtegi künkakest, puukest ega elavat hinge. Vaid mõnikord hüppab oma urust välja suslik, tõuseb tagajalgadele, vaatab sind suurima hämminguga ja sealsamas kaob. Taevas pole pilveraasugi. Päike kõrvetab selliselt, et isegi kümnekond vatihalatti ja noore karakull-lambakese nahast tehtud müts ei suuda sind aidata. Higi valgub ninaotsast suurte tilkadena otse suhu ning voolab meeldivate külmade ojadena mööda selga ja mööda jalgu saabastesse. Ja tahaks vaid ühte: panna keema katlatäis külma allikavett, visata sellesse peotäis soola, roheline tee leheke ja tükike värsket lambarasva ning juua, juua, juua ... Kuid kahjuks ei saa – ees on asjatoimetused.

Sellele esimees-idioodile isegi ei koida, et esitada endale küsimus: missugusele super-idioodile on tulnud pähe hüljata suurte linnade lähised Venemaa Euroopa-osa põlise asutusega maad ja muuta stepp, mis on toitnud paljumiljonipäiseid loomakarju ja andnud liha, viljatuks (ja lähitulevikus, nagu ka ennustasid arukad spetsialistid ja vanakesed) tolmuseks kõrbeks. Ja ei hakka tulema leiba, liha ega villa. Olgu öeldud, et meie süsteemil on võime mitte ainult tuua riik välja täielikust laosest ja viia see talutavasse olukorda, vaid ka viia terved majandusvaldkonnad täieliku laose seisundisse (aga Anton väidab, et tendentsina kogu majandus, et kommunism on üldse lakkamatu võitlus laose ja riigi laosesesse viimisega, et ainult kapitalistlik „piiramisrõngas“ hoiab meid vahetevahel pinnal jne). Peab tunnistama, et Hvostovi raamatus on see süsteemi pime purustav jõud võrdlemis hästi kirjeldatud (autori tahte vastaselt, tema on ju tahtnud muud öelda): gigantsete ettevõtmiste maania ja lakkamatu „tahe“ nende täideviimiseks iga hinna eest.

Ning edasi laskub autor pikkadesse ja tüütavatesse filosoofilistesse arutlustesse sellest, kui halvasti elavad inimesed Lääne-Euroopas ja Ameerikas. Üleüldse on raamat üles ehitatud kunagi läänes moes olnud näidiste põhjal: peakangelane ja tema oponent sõidavad autos, laskuvad mälestustesse ja peavad diskussioone tänapäevaste teravate probleemide üle: kas enne abielu registreerimist magada pruudiga või mitte magada, kas aidata lastel elu sisse seada või mitte, kas rääkida inimestele meie möödalaskmistest tõtt või mitte jne. Teekaaslane, peakangelase oponent on sattunud kolhoosi vastu tahtmist, suunamise korras. Ta on väga kõrge nina poeg. Ja veidi aega enne instituudi lõpetamist võeti isa mingite kõmutekitanud patustuste eest ametist maha. Neilt võeti ära šikk korter. Ja aspirantuur, nagu oponent ise väljendas, lendas vastu taevast. Peategelane mainis selle kohta, et nii ongi teile vaja. Ehkki ise hoidis Moskvast korterit alles ja kavatses kaitsta doktoriväitekirja. Meie reaalse elu praktikas võtsid selliseid hurraa-patriootlikke samme (nagu uudismaale sõitmine) ette äärmiselt andetud karjeristid, kes teisiti ei lootnud teha järjekordset karjäärihüpet Moskvast.

Noor spetsialist on ilmselgelt nakatunud läänelikkusest ja pole rahul nõukogude süsteemiga (temalt olid ju tsivilisatsiooni hüved ära võetud). Kui peakangelane tsitaatidega

keskajalehtedest (rubriigist „Nende tavad“) tõestab sellele zapadnikule ümberlükkamatult, et läänes inimesed kannatavad, teatab viimane, et tema kannatab selle tõttu, et ei saa nii kannatada nagu kannatakse läänes. Ja peakangelane teeb täpselt kindlaks, kes see noor spetsialist selline on: siseemigrant. See koht raamatus on avalik öördus ja provokatsioon. Autor kuulutab kategooriliselt meie igat liiki opositsiooni (sealhulgas dissidentluse) põhjusteks järgmised faktorid: 1) noorsugu ei tea, kui halb on läänes elada; 2) noorsugu ei tea, kui hea on meil elada; 3) nad kuulavad välismaiseid raadiosaateid, loevad välismaiseid raamatukesi, suhtlevad välismaalastega, sõidavad läände (aga seal ju elatakse halvasti?!); 4) on end täis söönud; 5) ei tunne kõva kätt; 6) on ülearu haritud (praegu vadistab vaata et iga viies inglise keeles, aga varem selle eest ... saad ise aru!...). Ja nii samas vaimus edasi. Ja autor teeb kangelase suu kaudu „põhjendatud“ ratsionaliseerimisetepaneku: kõigile kolmeaastane töökohustus suurehitustel ja üldse „rasketes“ kohtades.

Seejärel jääb auto seisma: bensiin sai otsa. Selgub, et noor spetsialist unustas bensiinipaaki täita (siin ta on, see lääne mõjule allunud noorsugu!). Vett ei ole. Süüa ei ole. Lähima asustatud punktini on vähemalt kolmsada kilomeetrit (tekib küsimus, mille kuradi pärast nad siia tikkusid?!). Noor spetsialist löi araks (!) ja tegi ettepaneku minna jalgsi. Peakangelane pidas seda deserteerimiseks. Selgub, et nad vedasid kolhoosi mingit hinnalist tráni. Ja kui see valveta jätta, söövad suslikud selle ära. Lühidalt öeldes, noor spetsialist läks minema, aga kangelane jäi hinnalist tráni suslikute eest valvama. Noor spetsialist jõudis pärale ja päästis oma naha (!!). Kangelane hukkus – kaotas teadvuse ja suslikud pistsid ta nahka. Huvitav, kas reaalsed suslikud ikka söövad reaalseid teaduste kandidaate või mitte? Tuleb Lenkalt küsida. Selle tagajärjel satub noor spetsialist hingelisse pankrotti. Pruut keeldub temaga abiellumast ja sõlmib postuumselt peakangelasega abielu. See on muidugi avastus mitte ainult meie, vaid ka maailmakirjanduse jaoks. Kangelase hukkumispäigas kerkib uus komfortaabel linn, kuhu suundub eesrindlik noorsugu. Aga vilja hakatakse stepis varuma sellisel hulgal, et pole kuhugi panna ja tuleb allahinnatult müüa nälgivatele ameeriklastele. Nagu üks arvustajatest märkis, on siin täie jõuga avaldunud üks sotsialistliku realismi olulisematest põhimõtetest: näidata elu selle revolutsioonilises arengus. Autor näitas meie küla lähimat tulevikku. Ja seda – pärast meie skandaalseid viljaoste sellest samast „nälgivast“ Ameerikast!

Tunne on selline, nagu meie elu sügavikes toodetaks pidevalt venivat, püdelat ja kleepjat ogarust. See koguneb ning hakkab välja tungima ja täitma kõik meie ühiskonna poorid. Ja selle vastu ei saa sa midagi ette võtta, sest see ogarus on meie elutegevuse loomulik produkt.

HULLUMAJA

Kui teatati, et Iljitš Teisele (selliselt ristiti meie majas Tema ise) omistati järjekordne marssali aukraad, ei suutnud isegi Ämm naeru tagasi hoida.

„Hiilgav sõjaväeline karjäär! Ma ei imestaks, kui talle järgmisel aastal omistatakse generalissimuse aukraad.“

„Ja antakse „Võidu“ orden ja kümnes Kangelase aumärk,“ lisas Tamurka. „Issake, mis küll toimub. Mingisugune hullumaja! Vallapäästetud idioodid!!“

„Mida te kõik nii erutute,“ imestas Lenka. „Las teevad end lolliks! Nad on ju kõik vanurid. Aga vanurid on nagu lapsed.“

„Kenake nali,“ ütles Saška. „Aga mis siis, kui on sõda. Siis hakkavad meid jälle kamandama marasmaatikutest marssalid. Arvan, et teist sellist katsumust ei kannata meie riik välja.“

„Aga seda ei tulegi,“ ütles Lenka. „Tulevases sõjas nõutakse kõige kõrgematelt ülematelt ühte asja: peituda komfortaabis varjendis sügavamale ja anda käsk nupule vajutamiseks. Selleks pole mõistust vaja. Aga mis tuleb hiljem – seda ei tea keegi.“

„Mitte perekond, vaid peastaap,“ ütlesin mina. „Et selliseid tõsiseid asju hinnata peab olema spetsialist ...“

„Miskipärast ma pole sõjaspetsialistide ja poliitikategelaste kõnedes märganud erilist professionaalsust,“ ütles Saška. „Kõik nad patravad kõõgi tasemel banaalsusi.“

„Ja üldse,“ ütles Lenka, „et sõjavägesid kamandada ja riiki juhtida pole praegu mingit mõistust ja eriharidust vaja. Vaja on osata sinna pääseda ja võim haarata. Kuna targad, võimekad ja korralikud inimesed ei taha sellega tegeleda või neil on vähem šansse, on meil eesotsas ...“

„Kas sa aru saad, mida sa räägid,“ läks Ämm keema. „No selliste sõnade eest ... No selliste sõnade eest ... Selliste sõnade eest ...“

„Selliste sõnade eest ei juhtu praegu midagi. Nüüd räägivad selliseid sõnu kõik ja igal pool. Naasklit kotis ei peida!..

Järgmisel päeval tõi Lenka koolist oma sõbra luuletuse:

Mis ka žest – see sündmus ajalooline.
Mis ka samm – see saavutus epohhiline.
Teoreetik – kes pole avastusi teinud,
Väejuht – kes pole lahinguid võitnud.
Mis ka sõna – geeniuse sära,
Tunginud mis ilma loomisse,
Panus edulise õpetuse arengusse,
Ülitargad suunad inimkonnale.
Ja see jama aasta-aastalt venib,
Ja ei keegi avalikul öelda suuda:
Et see pudikeelne marasmaatik-joodik
Teie ees teeb lõustu ajaloo areeni!!

Tamurka võttis vaikides Lenka käest paberilehe luuletusega, rebis selle tükkideks, andis Lenkale kõrvakiilu ja ütles, et kui see kordub, siis viskab ta Lenka majast välja. Lenka ütles, et see on ebalooiline ja seda ta ei unusta. Ja läks pisaraid pühkimata ust paugutades minema. Ämm tormas mulle kallale (et minu kasvatus). Ütlesin, et mina pole nõukogude võimu kehtestanud ja Iljitš Teisele marssali aukraadi omistanud. Tamurka haaras mul sõnasabast kinni ja ütles, et selle idioodi tõtsin geeniuse staatusesse mina. Ütlesin, et see pole perekond, vaid hullumaja ja läksin oma „kabinetti“.

IDEOLOOGIAST

Teel „kabinetti“ poole jõudsin järeldusele, et küünilisus on meie ühiskonna valitsevate kihtide tegelik ideoloogia. Nagu alati, ei olnud ma originaalne. Antoni raamatus on tehtud tegeliku ja formaalse ideoloogia eristamine ning kirjeldatud peamiste elanike kategooriate seas esinevaid tegelikke ideoloogiatüüpe. Ta kirjeldas ka küünilisust mitte kui inimeste iseloomujoont, vaid kui ideoloogiavormi, mis praktiliselt reguleerib inimeste käitumist. Tee selle ideoloogiani isiksuse individuaalsel formeerumisel kulgeb tõe tunnetamise, oma hoiaku valimise ja emotsionaalse liigendamise kaudu. Kõige järgi otsustades on minu lapsed sellel teel. Siin on võimalikud valulikud ilmingud. Ent nemad on ainult puht statistiline fakt hiigelsuures juhtumite arvus. Nende protsent pole suur. Aga mis siis, kui see väike protsendike sulle kaela

langeb? Parem on sellele mitte mõelda. Sellest ei mõeldagi, nii nagu lastele mõeldes ei mõelda füüsiliselt vördjalike laste sünnitamise võimalusele. Kõünilisus on igas suhtes ratsionaalne ideoloogia.

Selle mõõdapääsmatuks tingimuseks on võrdlemisi kõrge haritus ja informeeritus (muidugi mitte ajalehest pärinev). Seetõttu ei saa see olla elanikkonna alamkihtide ideoloogiaks. Kui sinna lisada veel niisugune faktor nagu kaitstus võimude ja kollektiivi poolse surve eest, omandab see järelalus tõendusjõu. See, mida loetakse elanikkonna alamklasside kõünilisuseks ideoloogia suhtes, on vaid nende kihtide teatud suhtumine formaalsesse või ametlikku ideoloogiasse, aga mitte ideoloogia. Ideoloogia on suhtumine sotsiaalsesse tegelikkusse ja oma asendisse selles, aga mitte ideoloogiasse. Elanikkonna alamkihid, nagu ka ülemkihid, võivad olla ükskõiksed valitseva ideoloogia suhtes ning suhtuda sellesse huumoriga või isegi kriitiliselt. Ent see ei iseloomusta nende tegelikku ideoloogiat. Elanikkonna alamkihtide praktiline ideoloogia ei kujune selliste faktorite mõjul, nagu kõige vajamineva defitsiit, halb informeeritus, hirm veel halvema ees, soov loota paremat, kaitsetus võimude eest jne. Lühidalt öeldes, kirjeldage ühe või teise elanike grupi kõige olulisemaid negatiivseid olmetingimusi, määrake kindlaks (indiviidi vaatepunktist) lubatud kaitsemeetmed nende vastu, selgitage välja teadlikkus nendest kaitsevahenditest ajalooliselt antud kultuurikontekstis ja te saate selle grupi tegeliku ideoloogia. Teie prognoos langeb kindlasti kokku vaatluste teel saadud faktidega, sest inimesed on isegi oma kõige „peenemates“ ilmingutes üldistele kombinatoorika ja enesealalhoiu seadustele alluvad.

Formaalne (või ametlik) ideoloogia on silmakirjalik, ent väga mugav vorm, mis varjab nii „ülemusliku“ kui ka „rahvaliku“ ideoloogia räpast olemust. Juttudel aususest, vastastikusest abistamisest, tööarmastusest, ennastsalgavusest jne ei ole pistmist mitte ainult ideoloogiaga, vaid isegi moraalsusega. Meie ajal mängivad nad ainult rolli kui informatsioon sanktsioonide kohta, mida ühiskond võib indiviidide vastu tarvitusele võtta, juhul kui need sooritavad teatud liiki tegusid. Need ei too tegelikku ideoloogiasse ja reaalsusesse midagi, mis vastaks nende tekstuaalsele sisule, kuna on vastuolus tegeliku ideoloogia ja moraaliga. Need on vaid sotsiaalsete teadmiste elemendid.

Praegu kahetsen, et ma ei kirjutanud omal ajal Antoni jutte üles. Ma ei pidanud neid olulisteks. Samuti on kahju, et mulle ei antud raamatut kasvõi paariks ööpäevaks. Nüüd oleks ma muidugi teinud sellest kõik vajalikud väljakirjutused. Kuid praegu ei ole enam midagi parata. Millised viivitamised Antoni raamatuga ka pole toimunud, varem või hiljem see ilmub ikkagi. Ja ma ei jõua ... Ja kuidas ma saan seda kõike ära kasutada? Millises kriitikavormis? Ja kellele ma need ideed omistan? Seejärel on vaja aega, et viia need süsteemi. Mitte vähem kui aasta. Oh jumal, milline tolvana ma olin! Anton esitas mulle kümneid korda oma ideid kommunismi iga tähtsama küsimuse kohta ja mina ei võtnud vaevaks isegi nende olemust üles kirjutada. See, mida ma praegu mäletan, on süsteemitud raasukesed ... Aga kui küsida Antonilt, et ta annaks oma raamatu käsikirja mõneks ajaks lugeda? See on idee! Ent kui tal ei ole ainsatki eksemplari? Ja mida ta sellest arvaks? Ei, see ei kõlba. Vaja on uuesti läbi lugeda meie dissidentide tööd. On ikka situatsioon: üks ortodoksse marksismi ja kommunismi juhtivatest teoreetikutest ammutab ideid marksismi ja kommunismi vastaste amatöörlikest töödest! Kas tõesti on Antonil ka siin õigus: marksism (ja kommunism) kui ideoloogia on vargus, mis kaasneb pogrommiga allikate suhtes, millest varastati ja varastatakse, sarnaselt sellele, kui tõeline kommunism kui ühiskonnakord on parasiitmoodustis lääne tsivilisatsiooni kehal, olles selle kõrval- ja teisene produkt. Parasiit, mis tapab selle tekitanud ja toitnud (ja siia maani toitva) olendi. Kas suudab see parasiit arendada endas loomingulist potentsiaali või veab inimkonna iidse (aga vahest ka tänasepäevase) Hiina impeeriumi sipelgapesa tüüpi tupikusse.

Ükskord rääkisime Antoniga meie ühiskonna teatud osa spiritismi, parapsühholoogia, jooga jms harrastamisest. Öelnud, et need nähtused on püsivate ideoloogiliste fenomenide

mõttes perspektiivitud, märkis Anton seejuures, et need ei ole juhuslikud. Hiljem vaatasin raamatus selleteemalised arutlused põgusalt üle. Selles osas meenub üks huvitav idee. Meie ühiskonnas, kirjutas Anton, on märgatav nii üksikindiviidi kui ka mistahes indiviidide koosluse jõuetus seista vastu negatiivsetele ilmingutele, mis tungivad peale või on juba peale tunginud ja tugevnevad kommunismiga. Siit tuleneb loomulik püüd muuta ohutuks ja kasvõi osaliselt kaitsta seestpoolt oma isiksust (tõsiasi, mis on täpselt samuti tõenäosusega ennustatav), töötada välja reeglite süsteem kõrvale hoidmiseks ühiskonna kahjulikust mõjust indiviidile või sellise mõju neutraliseerimiseks. See püüdlus on omane kõikidele ühiskonnakihtidele ja toob endast midagi kaasa tegeliku ideoloogia kõikidesse osadesse ja vormidesse.

Kui sellele lisada ka kihtide vastastikune põimumine ja mõju üksteisele, võib triviaalsel moel ennustada tendentsi kommunistliku ühiskonna mingi ühtse tegeliku ideoloogia moodustamiseks. Mis sest, et sisemiselt liigendatud, ent ühtse. Sellest vaatenurgast osutub näiteks küünilisus kui ideoloogia eelpool vaadeldud mõttes selle ideoloogia koostisosaks. Ja paanilised visklemised selles äärmusliku usu seisundist demagoogiliste loosungite ja äärmise usupuuduse seisundisse nakatavad ka ühiskonna ülemkihte, põhjustades aeg-ajalt massihüsteeria hooge.

Mulle on täiesti selge, et Antoni hinnangud on valdavas osas sisuliselt diletandi hinnangud. Ent need on siirad ja ausad. Ja vaid sellisest diletantlusest (aga mitte lääne sotsioloogia, sovetoloogia, antikommunismi jne moodsatest raamatukestest) võib alguse saada tõeline teadus meie ühiskonna kohta. Olen kindel, et kui Antoni raamat ilmub, ei ole seda võimalik saada mitte ühestki ülikinnisest raamatukogust, samas kui igasugune lääne „vaenulik“ kirjandus on praegu olemas isegi paljude vanemteadurite kabinetides.

ISIKSUSEST

„Onu Anton,“ räägib Saška, „meie raamatutes ja filmides sõjast näidatakse selliseid suurepäraseid inimestevahelisi suhteid. Mis see on, kas vale?“

„Ei, peaaegu kõik on tõde.“

„Siis tähendab ...“

„Mis „tähendab“? Oled sa olnud sanatooriumis? Missugused olid seal teie suhted?“

„Suurepärased. Kuid sõda ei ole sanatoorium.“

„Sõda pole muidugi sanatoorium. Ent neil on ühiseid jooni. Sõjas esineb palju juhtumeid, mis on sanatooriumiga järgmises mõttes analoogsed: neis on välistatud sotsiaalsete faktorite alaline toimimine. Näiteks tavaliselt ei tehta sanatooriumis ja lahingus karjääri. Ent tasub nendesse olukordadesse sisestada sotsiaalne faktor, kui pilt muutub. Kas sul on olnud juhus sanatooriumis flirtida? Kujuta ette, et oled huvitatud mõnest naisest. Ja meeldid talle, nii et sul on väljavaateid. Ent sinu sanatooriumisse sõitis tähtis nina, kellest sõltub sind huvitava naise saatus. Ja too annab temakesele mõista, et tal poleks midagi selle vastu, et temakesega armuromaan sõlmida. Mis sa arvad, keda temake eelistab? Kas on selge? Ja mis jääb järele su harmoonilisest pildist kaunite suhete kohta? Mitte kui midagi. Või siin on sulle teine olukord. Suure väekoondise ülema ees seisab valik kahe võimaluse vahel. Esimene on seotud mõttetute inimkaotustega, ent töötab ülemuste heakskiitu, aukraadis ülendamist ja autasusid. Teine välistab sellised kaotused, ent on seotud riskiga pälvida kõrgemate ülemuste viha ja isegi kaotada teenistuskoht (või vähemalt saada aukraadis ülendamise pidurdamine). Kumba eelistab ülem? Muidugi esimest võimalust. Mõeldavad on ka erandid. Ning raamatukestes ja kinos neid meile aeg-ajalt ette sokutataksegi. Kuid elus pole ma neid kordagi kohanud. Meie filmid ja raamatud valetavad, kuid üpris omapäraselt: nad näitavad tõepäraselt olukorda, mis on välja kistud alaliselt toimivate sotsiaalsete faktoritest sfäärist, st erandlikke

ja ajutisi olukordi; ent kui need puudutavad sotsiaalsete seaduste toimimist, kujutatakse neid kui midagi juhuslikku, erandlikku, ületatavat, hukkamõistetavat jne. Pole raske näidata lahingut, hingetõmbehetke lahingute vahel, hospitali jne. Ent see ei ole tõde sõja kohta. Tõde sõja kohta on väejuhtide mahalaskmised enne sõda, mõned miljonid vangilangenud paari esimese sõjanädala jooksul, vaenlane Volga kaldal, kaotused viis ühe vastu, inimeste paigutamine tagalasse, staapidesse ning soojadesse ja täissöönud kohakestesse, lugematud autasud täissöönud parasiitidele, kes pole vaenlast isegi ihusilmaga näinud, jne. Kas on selge?“

„Jah, on selge. Tähendab, kõik on ikkagi vale.“

„Jah, on vale. Pealegi oli päris sõjaväeelus sündmuste ajajaotus, tähendus ja subjektiivne väärtus hoopis teistsugune kui raamatutes ja filmides.“

Vaatasime sel ajal telerist sõjafilmi. Filmis oli kohti, mis pretendeerisid tõele ja kriitikale.

„Näed, kuidas sümpaatne major selle näitsiku ümber tiirutab? Kui palju aega kulutab? Kui palju sõnu? Ning kõik on puhas ja õilis! Aga tegelikult piisas tal vaid käskida temakesel tulla ja too läheb temaga sõna lausumata voodisse. Nii seda tavaliselt tehtigi.“

„Mina ei näe selles midagi hirmsat,“ ütles Tamurka.

„Ja mina ka ei näe,“ ütles Anton. „Ma vaid väidan, et selles filmis on valet.“

„Muidugi on valet,“ ütles Tamurka. „Aga kui tõde näidata, siis see pole huvitav.“

„Oleneb kellele,“ ütles Lenka. „Mina eelistaksin tõde.“

„Sellepärast, et sa oled veel väikseke ja rumaluke,“ ütles Tamurka.

Ämm, Lenka ja Tamurka alustavad tüütut jagelemist, mis ei sega neil filmi vaatamast ega kommenteerimast. Mina kuulan poole kõrvaga, millest räägivad Anton ja Saška.

„Pööra tähelepanu,“ räägib Anton, „kuidas erinevad „meie omad“ sakslastest. Meie omadel on kõigil nimed, näod, iseloomud ja saatused. Nad kõik lüüakse muidugi mättasse. Kuid esialgu elavad nad meie silme all oma isiklikku elu. Ütleme nii, et nad on personifitseeritud. Meile sinuga on nad eristatavad kui iseseisvad isiksused koos eriliste „minadega“. Ja me kanname selle minu ja sinu ettekujutuse neile üle nii, nagu oleksid nad iseenda jaoks personifitseeritud. See on üks kunstiteose tajumise seaduspärasusi. Nüüd vaata sakslasi. Kas sa teed nende nimedel ja nägudel vahet? Kas sa tajud neid kui isiksusi ja individuaalseid saatusi? Vaata, nad kargasid ootamatult välja nagu viirastused. Plõks ja üks on kutu. Plõks ja ei ole teist. Kujuta ette, et sa oled üks neist, ent selline nagu ta on siin näidatud: vilksatasid ekraanil, plahvatus ja sind ei ole. Niisiis ei seisne meie peamine kunstivale mitte selles, millest ma rääkisin. Vaid selles, mis tegelikult ei ole enamikule inimestest (sõjas ja ka rahu ajal!) selline personifitseerimine, mida kujutab meie kunst. Ja isegi kui mõnele osale on, siis sugugi mitte sellistes vormides. Millistes? Näiteks lipitsemises ja teenistusvalmiduses ülemuste ees. Püüetes pildile pääseda. Narruses. Ja nii edasi. Kangelaslikkuses? Mõnikord. Kuid millisest kangelaslikkusest saab juttu olla inimmassi puhul, keda valimatult lennuvæe, tankide ja kahurvæega hävitatakse? Ja mis see kangelaslikkus on? Vaat lendab eskadrill. Ees lennanud lennuk lasti alla, aga mina pääsesin terve nahaga. Mina sain autasu. Milles on siin kangelaslikkus? Juhuses. Meil räägitakse isegi massilisest heroismist. Mis see on? Tegelikult massilised piinad. Siin, vennas, on peidus suur probleem.“

„Ent ka varem on nii toimunud. Ja ka läänes juhtub nii.“

„Toimus. Juhtub. Kuid siin on põhimõtteline aspekt. Lääne tsivilisatsioon, mis arendab elanikkonna tähelepanuväärsele osa jaoks indiviidi personifikatsiooni kuni kõrge tasemeni, on seda ühel või teisel määral arendanud kogu ühiskonna tarvis. Muide, ära unusta, et usklik inimene on juba vähemalt minimaalsel määral personifitseeritud: Jumala ees, aga tähendab ka iseenda silmis. Isegi külakarjus oli rohkem personifitseeritud kui praegune ..., ütleme sektori-juhataja või partei rajoonikomitee sekretär. Meie ühiskond on aga ühiskond, mis teostab indiviidide üldist depersonifitseerimist kui põhimõtet. Meil valitseb tendents, mille kohaselt

indiviidi personifitseerimise aste sõltub tema sotsiaalsest positsioonist. Seetõttu pole kõik need „isikukultused“ meil juhuslikud. Seetõttu tungib meil raevukas enesekehtestamine ja enese esiletõst igasse meie elu valdkonda ja kõikidesse ühiskonnakihtidesse. Inimestes on nende eelneva bioloogilise ajaloo tagajärjel välja kujunenud kaasasündinud võime – pürgimus ühiskonnast eristuda ja teadvustada end isiksusena, st teatava iseseisva väärtusena. Järgnev tsivilisatsiooni ajalugu on arendanud seda võimet kõrge tasemeni. Kaasaegne kultuur, milleta kaasaegne (sealhulgas ka meie) ühiskond ei saa eksisteerida, stimuleerib seda võimet kõige tugevamal määral. Aga teisest küljest tekitab meie elu sotsiaalne ülesehitus paratamatult tendentsi kogu (just nimelt kogu!) riigi elanikkonna depersonifitseerimiseks. Siit tulenevad loomulikult meie koletud enesekehtestamise vormid. Tühisuste ülespuhumine geeniusseks, lõputud autasud ja aukraadid iseendale. Kui meie kontorites võitlevad töötajad raevukalt kopikalise palgatõusu eest, pole asi niivõrd palgatõusu suuruses, vaid selle faktis. Riigipea püüd riputada end täis ordineid, ameteid ja aukraadide, vilksatada ajalehtedes ja telesaadetes jne, on sellest vaatepunktist sama tüüpi ilming, nagu ka raamatupidaja püüd olla käskkirjaga tänu saanu. Nii see kui teine ei ole tegelikud isiksused, ent igaüks püüab võimalust mööda enda ja oma ümbruskonna silmis sellena näida. Rõhutan, et nad ei pürgi olla isiksused (see on nende jaoks välistatud), vaid välja näha otsekui oleksid nad isiksused. Ja tulemuseks on võltsisiksused, mõnikord – suurejooneliselt võltsid (Stalin, muuseas, juba koges seda seaduspärasust olulisel määral, ent puhtal kujul näitavad seda meie praegused juhid.)

Tuletasin meelde Lenka sõbra värsse:

Teoreetik – kes pole avastusi teinud,
Väejuht – kes pole lahinguid võitnud.

Aga kes olen mina? Samuti võltsisiksus? Ja minu pürgimus akadeemiasse saada? Kas see, mida ma ütlen endale „asja huvides“, on samuti võlts? Eneselohutus? Ja ma otsin palavikuliselt olukorrast väljapääsu. Ja ma leiän selle.

„Asi pole personifitseerimise hävitamises,“ räägin mina, „vaid selle vormi muutumises. Lihtsalt kommunism sünnitab isiksuse teistsuguse staatuse ja teistsugused ettekujutused sellest. See on aabitsatõde.“

„Sul on õigus,“ räägib Anton. „Kuid ainult selles mõttes, milles vaesus on rikkuse erikuju, rumalus intellektuaalse seisundi eriliik ja surm asjade olemuse vorm. Pealegi on see, mida ma räägin, täielikus kooskõlas marksismiga: personifitseerimine on pealisehitise ilming ja see, nagu teada, heidetakse kõrvale.“

Film sai läbi. Sümpaatne major hukkus, jõudmata ligipääsamatut naissanitari võrgutada.

KASVATAMISEST

Antonil on hämmastav omadus: ükskõik millest me ka ei räägiks, leiab ta alati asja sellise külje, mida keegi ei märka, ja mis lõppude lõpuks osutub otsustavaks. See on võime tabada kohe tõde, mis eristab sünnipärast geeniusi kõigist ülejäänud keskpärasustest. Vaat näiteks tuli Dima ja rääkis, kuidas tema Marinkat kiusati koolis ja rajooni komsomolikomitees (selgub, et väljarännudokumentide esitamiseks on vanemate klasside õpilastel vaja iseloomustust, kuid see tähendab hulka igasuguseid koosolekuid, kus last mõnitatakse nagu rahvavaenlast ja reeturit).

„Idioodid,“ räägib Dima. „Nad teevad ju iseendale kahju. Nad sundisid kõiki Marinka sõpru rääkima tema kohta kõiksugu ilgusi. Nad ju ise ei usu sellesse. Ja ise on kodus pahased,

tean seda täpselt. Ja lapsed ei usu. Vaat niiviisi kasvatatakse kodaniku õilsate omaduste asemel küünilisust, silmakirjalikkust ja võimet sõpru reeta.“

„Mispärast idioodid,“ räägib Anton. „Nad teevad just seda, mida on vaja: arendavad lastes konkreetse materjali peal välja tõelise nõukogude inimese omadused. Õpetavad välja. Treenivad. Nii nagu ka meid treenitakse selleks, et meil ei läheks meelest olla tõelised nõukogude inimesed.“

„Kurat võtaks,“ räägib Dima. „Sul on õigus. Nad teevad oma asja pedantselt. Ei, mu sõbrad. Olgu mis on, ainult kiiremini siit minema. Varsti on Vitkal aeg kooli minna. Kui mõtlen, mis teda siin ees ootab, hakkab pea ringi käima. Ma ei taha, et temast saaks pioneer ja komnoor.“

ÜLESANDEKE TEOORIA TARVIS

Ajalehes ilmus följeton bordellist, mille olid endale soetanud Volga-taguse rajooni sellesama kõige tähtsama ehituse ülemused. Bordell on šikk, noorukeste tütarlastega, kuninglike roogade ja jookidega ning basseini ja soome saunaga. Ja muidugi tasuta. Praegu lobiseb sellest kogu Moskva. Oli kohus. Ja nagu oligi oodata, anti pikad vangistused vahetutele täideviijatele („saunameestele“, „naisettekandjatele“, „laomeestele“ jt), ent peamised tegelaskujud jäid varju ja ei figureerinud isegi uurimismaterjalides. Ja loomulikult ei kõssanud keegi sellest, et suur hulk ülemusi ja kommtöö löökklasi (bordellis pudenes neile samuti üht-teist) olid hiljuti saanud kangelasteks, ordenikandjateks, laureaatideks, deputaatideks, delegaatideks jne. Nende portreed vilksatasid ajalehtedes ja ajakirjades. Neid näidati kinos ja teleris.“

„On ikka lojused,“ räägib Lenka. „Sellistele on mahalaskmisest vähe!“

„Keda sa silmas pead,“ räägib Saška. „Kas kõrgemaid ülemusi või „saunamehi“?“

„Sellised juhtumid on meil erandid,“ räägib Ämm. „Ja kõik me võitleme nende vastu“

„Jama,“ räägib Tamurka. „See, et korraldati kohus ja avaldati ajalehtedes, on tõesti erand. Raske on öelda, miks selle peale välja mindi. Nähtavasti pingutasid üle. Või polnud millega ehitusel töötajaid toita. Aga kas see, et taoline jäledus kaks aastat kõigi silme all toimus ja mingeid meetmeid tarvitusele ei võetud, on samuti juhus? Panen pea pakule, et kindla peale võõrustasid nad selles oma asutuses kõrgemaid ülemusi Moskvast. Kindlasti said seal suu seks ka KGB ja prokuratuuri tähtsad ninad.“

Ja kogu mu pere (kaasa arvatud Ämm) laskus mälestustesse. Meenutati Mžavanadzeti, Nasreddinovat, tuletati meelde sündmusi Lvivis ja Rjazanis.

„Aga kas teile on teada, mis toimub Aserbaidžaanis,“ ütles Saška. „Meie vene ametnikest sulid on kassipojad võrreldes keskmise taseme Aserbaidžaanis omadega ...“

Ja samas vaimus käib meil keskustelu õhtusöögilauas. Ja üldiselt peaaegu alati, kui me koos oleme. Mitte kirjandusšedöövritest ja maalikunstist – neid meil ei ole. Mitte emotsioone esile kutsuvatest filmidest – neid pole samuti. Hoopis meie elu jõledustest – neid on meil küllaga. Ja isegi ametlik press annab mõnikord nende survele järele, luues illusiooni nende juhuslikkusest ja erandlikkusest meie ühiskonnas ning leppimatust võitlusest nendega.

Hiljem astusid läbi Ziminid ja kutsusid meid jalutama.

„Dima ämm keeldus Anjuta väljarännuloale allkirja andmast,“ räägib Anton. „Võimud kiitsid ämma (olles muidugi ta eelnevalt nõusse rääkinud), ütlesid, et ta on tõeline kodanik ja patrioot. Anjuta sõimati põhjalikult läbi (ta on ju venelanna!) ja nimetati reeturiks. Ämm on seitsekümmend viis aastat vana. Tal on olnud kaks insulti. Praegu on ta täieliku marasmi seisundis. Lisaks Anjutale on tal veel kaks poega ning veel tütar, kellega ta koos elab. Anjuta maksis talle välja alimendid, kusjuures sellised, nagu oleks ta ainus tütar. Pealegi on ämmal korralik pension. Ja nüüd tuleb välja, et ta on kodanikuteadlikkuse musternäidis. Anjuta on

mitmete heade esseede ja ülevaadete autor, loominguliste võimete tipus ja teaduste kandidaat. Ja teda süüdistatakse selles, et ta on psüühiliselt ebanormaalne! Kujutad ette, sugulased ja töökaaslased räägivad ikka ja jälle tõemeeli sellest, et teda tuleks panna psühhiaatria haiglasse. Vaat siin on sulle ülesandeke! Lahenda see ära! Sa tunned Anjutat, tunned ta ema. Lahenda see ära! Vahest su teadus saab sellise ülesandekesega hakkama!“

„Minu teadus ei lahenda selliseid ülesandekesi.“

„Ma tean. Kui ülesandeke ei ole hea, räägib sinu teadus, et sel on tegu epohhidega. Aga kui kellelegi tööülejale antakse neljakümne tööaasta eest kahetoaline korterike neljale inimesele, on sinu teooria jalamaid kohal: et vaadake! Veenev tõend! Aga ütle mulle, kuidas sa suhtusid niisugusesse teooriasse, mis annaks meetodi selliste ülesandekete lahendamiseks?“

Kehitasin õlgu (ja mis mul veel üle jääb?).

„Sellist teooriat ei ole.“

„Kuidas siis ei ole? Äärmisel juhul osaliselt on. Ja sina oled sellega tsipake tuttav. Selle teooria vaatekohalt on sedasorti ülesandekesed algajate jaoks.“

Jahmusin. Kas tõesti Anton aimab?! Kui nii, siis miks ta minuga suhtleb? Kõik see on kummaline. Ja miks mina temaga suhtlen? Küll tahaks teada, mida ta minust mõtleb ja räägib. Mul on selline tunne, otsekui oleksime üks inimene, kes on kõige mõttetumal kombel kahestunud. Igal juhul on minus mingi antonlikkus. Mille poolest ei ole see dialektika? Sarjavad dialektikat, aga ise elavad kui selle klassikalised näited. Ainult varjavad seda. Kas tõesti on ka Antonis midagi minusarnast? Ootasin ära sobiva hetke meie jutuajamises ja küsisin, kas ta mõnikord tõesti ei taha ametiastet, teaduskraadi, teadlase kutset, ametikohta, töötasu, ordineid, tuntust jms.“

„See on minu teadvuse lävepaku taga,“ ütles Anton. „Sotsiaalse objekti teeb inimesest ühiskond ja teeb seda tema soovide vastaselt, aga isiksuseks saab inimene omal tahtel ja ühiskonna soovide kiuste. Seetõttu on inimene kui sotsiaalne indiviid kahestunud ja sinu dialektika ei puutu siin asjasse, aga isiksus on alati ühekülgne ja sellel on kalduvus terviklikkuse poole. Ma aiman, mis sind erutab. Ent usu mind, mina suhtun inimestesse eranditult sümpaatia ja antipaatia plaanis, ilma igasuguse ratsionaalse arvestuseta. Seetõttu, muide, ei suhtle ma meie dissidentidega. Mul läheb süda pahaks nende sallimatusest, ebakompetentsusest, suurelisusest ja muudest nõukogude inimese omadustest. Meie dissidendid on liha ja veri nõukogude ühiskonnast, nad kannavad endas selle ühiskonna tunnusjooni hüpertrofeerinud ning karikatuurselt haiglaslikul kujul, ise seda märkamata. Aga mina eelistan lihtsalt inimesi.“

„Küll oleks hea, kui saaks vabaneda kõigist meie ilgetest probleemikestest ja asjakestest ning elada mõned aastad lihtsalt inimlikult.“

„Sa ju tead, et see on võimatu. Ja mittevajalik. Täname saatust selle eest, et andis meile pika elu ja meie „vastikud probleemikesed“. Hea, et need on olemas. Tuleta meelde, et varem polnud neidki. Kui on probleemid – on elu.“

Meie tuju rikkusid purjus nolgid. Nood tüübid haakisid end meie külge lihtsalt niisama, igavusest, ettekäändega suitsu küsida. Lendasid solvangud. Anton lõi ühe pikali, teisel väänas käe selja taha. Ülejäänud löid põnnama. Pärast palusid andeks, tikkusid suudlema ja tegid ettepaneku üheskoos juua. Saime neist suurivaevu lahti.

„No on ikka kõnts,“ ütlesin.

„Naljakas,“ ütles Anton. „Võimalik on end kaitsta nõukogude rahva poolsete ähvarduste ja solvangute eest, kuid võimatu on end kaitsta nendepoolse armastuse eest. Nõukogulik armastus ligimese vastu – vaat mis seda maailma kägistab.“

VEENE RAHVAST JA TULEVIKUST

Meie Zabegalovka oli reserveeritud kas mingi asutuse banketiks või pulmadeks. Ja me kõndisime läbi kogu üüratult pika Ehitajate prospekti, suutmata pääseda ühessegi vähestest söögi-joogiasutustest.

„Ikkagi on Moskva kohutavalt igav linn,“ ütles Rebrov. – „Norumeelne.“

„Loomeaher,“ ütles Nimetu.

„Seejuures loomeaher sellise loomeahtrusega, mida kultiveeritakse spetsiaalselt ja grandioossetes riiklikes mastaapides,“ ütles Edik.

„Kuid vene rahvas on ebatavaliselt andekas,“ ütlesin mina.

„Muidugi,“ ütles Edik. „Ent väga omapäraselt. Kuidagi väiklaselt ja kohutavalt tõlplaslikult. Viljatu. Vaat näiteks minu korterikaaslane. Insener. Leiutaja. Hunnik patente. Tuppa ei pääse – traadijupid, torukesed, rattakesed. Sooritas tehases avarii ajal mingi kangelasteo. Jäi invaliidiks. Tegeleb põrandaaluse advokaatlusega. Uskumatult tark ja riukalik. Ent siia maani ei suuda endale korterit ja autot organiseerida. Ja sugugi mitte seetõttu, et oleks innukas omakasupüüdmatu natuur. Kogu tema talent läheb mingite ebaoluliste pisiasjade peale.“

„See on sellepärast,“ ütles Rebrov, „et meie ühiskonnal ei ole lastud vaba isikliku initsiatiiviga oma võimeid näidata. Kui oleksime Veebruariga piirdunud, oleks vene rahvas saanud täie võimsusega ja kõigis kultuurivaldkondades hoo sisse.“

Ja me alustasime perspektiivitut vaidlust selle üle, mis oleks võinud olla, kui seda poleks olnud ja too oleks olnud.

„Ja ikkagi,“ ütles Edik, „ma arvan, et meie ebaproduktiivsus ja tõlplaslikkus ei tulene meie bioloogiast, vaid meie ajaloost. Igal rahval on kindel koefitsient produktiivsust. See on tema ajaloolise individuaalsuse karakteristik. Võtame sakslased. Peaaegu iga sakslane eraldi võetuna on selles osas rumal. Aga kõik koos on nad geniaalne rahvas. Peaaegu iga venelane eraldi võetuna on Lomonossov. Aga kõik koos on nad kisendav keskpärasus.“

„Vaja on tõelist vene natsionalismi,“ ütles Rebrov. „Ükskõik missugust. Olgu või kõige mustasajalisem. Teisiti Venemaa jalule ei tõuse. Teisiti jääb vene rahvas igavesti igasuguste sulide areeniks ja materjaliks.“

Ja me alustasime uuesti mõttetut vaidlust natsionalismi, internatsionalismi, antisemitismi ja sionismi teemal.

„Kõigis meie sedalaadi jutuajamistes,“ ütles Rebrov, „on midagi silmakirjalikku ja häbenev-alatut. Aga ometi rahvas, kes soovib saavutada iseseisvat aktiivset rolli ajaloos, ei saa hakkama ilma natsionalismita. Kõigis meie vabariikides õitseb natsionalism. Ja me tunnustame selle õiguspärasust. Aga selle riigi kõige õnnetumale ja mahatallatumale rahvale – vene rahvale – ei luba me isegi mõtet natsionalismist. See, lugupeetavad, pole midagi muud kui oma rahva reetmine!“

„Mina olen valmis vene natsionalismi heaks kiitma,“ ütles Nimetu, „ent ainult puht sotsiaalse programmina. Vastasel korral mandub vene natsionalism ühte idiootlikku loitsu: kõiges on süüdid itsked.“

„Aga mida te peate sotsiaalse programmi all,“ küsisin mina.

„Lääne kultuuri ja eluviisi,“ ütles Nimetu.

„See on kõige sügavam eksiarvamus,“ ütles Rebrov. „Vene rahvas ei ole lääne tüüpi rahvas. See on lihtsalt venelik ja kõik. See on iseenda tüüp nagu iga suurrahvas.“

Seejärel läksime lahku, ilma et oleks leidnud kohta, kus midagi hamba alla saada, ja jõudmata ühisele seisukohale vene natsionalismi küsimuses. Mis minusse puutub, siis ma ei ole end kunagi vene rahvuse esindajana tundnud. Mina olen end alati tundnud moskvalasena, kõige erinevamatest rahvustest koosneva kosmopoliitse kogukonna esindajana, seejuures kogukonna selle osa, mille esindajaid kahtlustatakse, et nad on maskeerunud juudid või

pooljuudid. Moskva, mis kehastab endas kogu meie hiiglaslikku maad koos kõigi selle mitmekesisustega, seisab samal ajal sellele vastu nagu täiesti uus ülemaailmne vorming seisab vastu kõige sügavamale poolasiasaatlilikule provintsile. Ja ajuti märkan ma moskvalikus halluses ja norumeelsuses midagi palju tähenduslikumat kui lääne linnade kirkus ja elavus. Praegu näen ma selles midagi, mis sarnaneb idamaise turuga. Moskvat on tulevik. Aga läänel on minevik. Ja kui juba rääkida vene rahva rollist, siis mulle paistab reaalsena vaid selline probleem: mida panustab vene rahvas sellesse uude kogukonda, kui ta kaob maapinnalt kui vene rahvas. Ja tegelikult ta ju kaob kui rahvus. Revolutsioon, kodusõda, kollektiviseerimine, lakkamatud repressioonid, Teine maailmasõda – kõik see on põrmustanud Venemaad kui rahvuslikku kogukonda. Venemaad ei ole juba ammu olemas. Ja see ei tule enam kunagi tagasi. Alles on jäänud vene elanikkond, mis on materjal millegi muu, ainult mitte rahvuse jaoks. Olen veendunud, et vene elanikkonna natsionalism oleks äärmiselt reaktsooniline. See oleks pigem teekond tagasi, mitte edasi. Vaat siin on teile veel üks näide dialektikast: need, kes põhjustasid kurja Venemaale kui rahvuslikule vormingule (aga kas midagi sellist üldse oli?!), tegid sellega head vene elanikkonnale, sundides seda teistsugusesse ja hoopis nüüdisaegsemasse kogukonda. Sellest vaatenurgast on juudi emigratsioon, juutide konsolideerumine ja antisemitism põhjustanud tohutut kahju eelkõige vene rahvale, kuna juudid on mänginud hiigelsuurt osa vene elanikkonna hõlvamises sellesse uude (vähemalt moskvalikku) kogukonda. Kui vene natsionalism pälvib toetust ja tugevneb, võib see pikaks ajaks pidurdada käimasolevat vene elanikkonna evolutsiooniprotsessi. Mina olen venelane mitte ühe aastakümne põlvkonnast. Kuid ma tahan näha, et mu rahvas elaks hästi. Ja seetõttu olen ma igasugusel kujul natsionalismi vastu. Ja seetõttu ma tervitan seda, mis meil toimub meie silme all. Ja üldse, kõik ei ole ju nii lihtne, nagu arvavad mu vestluskaaslased ja oponendid. Hingepõhjas vaatan ma ikkagi kommunismi tulevikule optimistlikult. Olen kindel, et inimesed leiavad negatiivsete ilmingute vastu vahendid ja hakkavad elama palju paremini kui meie.

Kui ma koju jõudsin, sööstis minu juurde ülesköetud Lenka.

„Aga meie trepikojas tehti viienda korrusel korter puhtaks. Semjonovite juures. Kujutad ette, ainuüksi kasukaid viidi ära tükki viis. Kaks naaritsanahkset. Ja raha, räägitakse, et tuhandet kaks sulas. Miks nad seda kodus hoidsid?! Poole tunniga tehti puhas vuuk. Sellal kui koduabiline oli kaupluses. Räägitakse, et vihje andis keegi omadest.“

Mul tuli oma eelnevate mõtiskluste põhjal naer peale. Ma ei pidanud vastu ja pahvatasin naerma.

„Sina leiad, et see on naljakas,“ ütles Tamurka. „Aga mis siis, kui meid puhtaks tehakse?! Olen sulle pikka aega rääkinud, et tuleb panna signalisatsioon. Praegu on korterivargused saanud Moskvast tavaliseks asjaks. Raha muutub väärtusetuks. Inimesed eelistavad hankida materiaalseid väärtusi ja hoida neid enda ligi.“

„Ajalooõpetaja rääkis meile millalgi,“ ütles Lenka, „et massiline varastamine kui sotsiaalne nähtus tekkis koos ühiskonna klassideks jagunemisega ning inimeste eristumisega vaesteks ja rikasteks. See mees rääkis veel, et koos klasside hävitamisega sureb välja ka varastamine kui massiline nähtus.“

„Vaja on tunda dialektikat,“ torkas Saška, „Riik sureb välja tugevnemise teel. Ja varastamine sureb välja varastamise üldlase laienemise ja tugevnemise teel. Kui kõik ära varastatakse, siis ...“

„Minu meelest,“ ütles Lenka, „vastab varastamine kommunismi olemusele palju rohkem kui ...“

„Lõpetage see nõukogudevastane palagan,“ üürgas Ämm. „Lõppude lõpuks tuleb ikkagi piiri pidada! Kirjutan su kohta instituuti ja parteibüroosse kaebuse!! Said aru?!“

Või veel mitte aru saada! Säärane lirma on kõigeeks võimeline.

OMAKASUPÜÜDMATUSEST, ENESESALGAMISEST JA MUUST SELLISEST

Meie Nimetuga astusime sisse kohvikusse Kosmos, et kohvi juua, ja kohtasime seal Nimetu tuttavat nimega Vadim. Kui Vadim minema läks, rääkis Nimetu tema kohta järgmist.

Nimetu oli juba aspirant ja viis läbi eriseminari teise kursuse üliõpilastele. Nende seas oli ka too Vadim. Paistis, et kutt on küllaltki võimekas. Tundis aine vastu huvi. Vadim sattus peagi Nimetu austajate kilda (too oli juba aspirandina edukas) ja sai ta kaaskonnaga lähedaseks. Ükskord ütles Vadim Nimetule, et teda oli kutsutud KGBsse (tollal MGB) ja tehtud ettepanek informaatiks hakata. Vadim küsis nõu, mida teha. Nimetu sai kohe aru, et Vadim oli juba nõusoleku andnud, ent avameelitses kas tunnetetulva või spetsiaalse ülesande tõttu, ja soovitas nõustuda. Seda enam, mõtles ta, on sul siis koputajate seas omainimene. Möödusid aastad. Vadim osutus väga keskpäraseks õpilaseks. Ent jõudis siiski mingil määral edasi: kaitses väitekirja ja sai teaduskraadi. Käis regulaarselt välismaal. Hiljuti selgitas Nimetu juhuslikult välja, et Vadim kureeris KGB poolt tema tegevust. Vadimist sai mitmesuguste rahvusvaheliste organisatsioonide alaline liige ning ta avaldas rea sisutühjasid, ent pealtnäha kaasaegseid raamatuid. Ühesõnaga temast sai nende ringkondades silmapaistev ja mõjukas isik. Kes ta on? KGB töötaja? Mitte just päriselt. Teda loetakse väljapaistvaks teadlaseks. Teda tuntakse välismaal. Ja võetakse vastu. Kas teadlane? Mitte mingil juhul. Pikkade aastate jooksul on ta muidugi vilumust kogunud. Ja keeli omandanud. Õppinud selgeks kompileerimise ja puru silma ajamise. Meie ühiskonnas on üsna tavaline nähtus, et parteiline, riiklik, kagebistlik jms (üldises plaanis on see ju üks ja sama) funktsionäär astub üles teadlasena, kirjanikuna, kunstnikuna, heliloojana jms. Seejuures kultiveeritakse teda kui teadlast, kirjanikku jms ning mõnikord ta isegi saavutab nendes valdkondades silmatorkavat edu. Ent ometi ei kultiveerita teda kui teadlast, kirjanikku jms, vaid kui parteilist, administratiivset jms funktsionääri. Kuid see ei jää tagajärgedeta. Üks selline inimene on võimeline tapma kogu kultuurivaldkonna loomingulise vaimu, kuna ta puutub kokku loomingu kõige peenemate ja sügavamate kiududega. Ükskord Nimetu analüüsis ja tegi kokkuvõtte Vadimi tegevusest paljude aastate jooksul ning tundis õudust selle mastaapidest ja surmavast mõjust. Ja, mis peamine, talle pole võimalik külge hakata. Formaalselt on ta puhas nagu prillikivi. Nimetu teatas kõigile välismaa kolleegidele, et Vadim on KGB töötaja. Ei mingit mõju. Selgub, et nende jaoks Seal ei mängi see mingit rolli.

„Te ju ise nägite,“ räägib Nimetu. „Väga armastuväärne, viisakas ja haritud inimene. Ent seejuures üks kõige jälgimatest isikutest meie ringkondades. Kogu meie kasvatussüsteemi selgekujuline produkt.“

„Siin te vast liialdate. Selliseid vadime pole just palju.“

„Ma ei ütlegi, et neid on palju. Ma üksnes väidan, et nad ei ole juhuslikud, seaduspärased ja iseloomulikud. Mõnikord võib isegi üks taoline subjekt olla süsteemi iseloomustajaks.“

„Ma ei saa sellega nõustada, et ta on kasvatussüsteemi produkt. Te ei hakka ju eitama, et kogu meie kasvatussüsteem üritab inimestes välja arendada positiivseid omadusi. Milliseid? Võtame näiteks võimet kangelaslikkuseks, ennastsalgavust, omakasupüüdmatust jms. See on ju hea!“

„Esiteks ma ei väida, et Vadimil on halvad omadused ja ei ole häid. Talle ei saa külge hakata. Ta on igas suhtes positiivne inimene. Teiseks on olemas reaalne kasvatussüsteem ja demagoogia „kommunismiehitaja“ omaduste jaoks. Mina pean silmas esimest. Aga kolmandaks ... Te ütlesite: see on hea. Kellele nimelt? Lipitsejale ja karjeristile on kasulik, et kaasinimesed oleksid omakasupüüdmatud, tagasihoidlikud jms. Aga kellele on kasulik kangelaslikkus ja eneseohverdamine? Kas nendele, kes seda ilmutavad? Tavaliselt on see nende jaoks väljapääsmatu olukord. Mõnele on see enesekehtestamise ja isegi

karjääritegemise vahend. Ülemustele on kasulik, et rahvas ilmutaks massilist heroismi ja enesesalgamist: sellega kompenseeritakse mingil määral nende andetus ja rumalus. Pealegi on teile hästi teada, kuidas meil kangelas välja valitakse. Kas te mõtlete, et inimesed ei saa sellest aru? Kõik ju näevad. Vaat ja kukubki välja valdava enamiku jaoks täielik silmakirjalikkus. Ja väheste jaoks alus hingedraamaks. Näiteks peab meil võimekas teadlane tingimata tegema teenistuslikku karjääri, omandama ametipositsiooni ja võimu. Vastasel juhul litsutakse puruks ja pistetakse nahka. Kui on võim, siis on õpilased, pooldajad, järgijad, viited, avalikud esinemised ja tunnustus. Pole võimu, siis esialgu on kulissidetagune vaikiv tunnustamine, siis aktiivne mahavaikimine, siis ... Üldiselt, kas asud teele, mispuhul hakatakse sinust aja jooksul rääkima, et sa pole sugugi võimeteta, ent tegelikult oled tüüpiline nõukogude karjerist, või sind pole olemas. Aga kuidas on teiega?“

Ja nüüd puistasin ma kõik hingelt ära. Jumal küll, mida ma kõike kokku ei rääkinud! Valasin välja kõik, mis oli paljude aastate kestel kogunenud.

„Andke andeks, kukkusin tööna. Mõõt sai täis. Enam ei jõua taluda.“

„See on minu jaoks midagi uut. Ma poleks kunagi arvanud, et ka teie ringkondades on sama lugu.“

PÕHJUSETU TIGEDUS

Meditsiiniinstituudi filosoofiateaduskonnas arutati mingit tühist küsimust. Keegi mainis minu nime. Ja kõigile ootamatult esines pika kõnega K-v. Räägitakse, et ta ründas mind varjamatu tigidusega. Ma ei suuda mõista, milles on asi. Meil on alati olnud oiivalised suhted. Olen alati K-vit aidanud. Lükkasin meie ajakirja mitu ta artiklit. Päris hiljuti saime kokku. Ta kirus Vaskinit, Tvaržinskajat ja teisi. Ja äkki ... Milles on asi?

„Tahad teada minu arvamust?“ räägib Anton. „Siin on kõik väga lihtne. Inimese sisse on kuhjunud tigidus. See peab leidma väljapääsu. Kelle peale see välja valatakse, sõltub asjaoludest. Mitte tingimata selle peale, kes talle on kurja põhjustanud. Reeglina hoopis mingist teisest vaatenurgast sobiva figuuri peale. Tavaliselt nõrgalt kaitstu peale. Või mingite võimalike kasude seisukohast perspektiivse peale. K-v nähtavasti haistis, et sinu vastu küpseb midagi. Lisaks sellele – sul on šansid akadeemiasse pääseda. Aga kes ei tahaks? Sa hakkad saama hüvesid ja austust, aga tema mitte. Ja mille poolest on tema (nii ta mõtleb) halvem? Ja seejärel kõeb inimeses plahvatus. Ja piisab pisiasjast, et see vallanduks. Keegi nimetas sinu nime – vajutas päästikule ja kõlas lask. Nii on K-vil. Aga teistel on sinu sõimamise puhul võimalik puhas arvestus. K-v on ju näide psühholoogilisest nurjumisest. Siin on huvitav muu – selliste nähtuste tüüpilisus ja massilisus meie ühiskonnas ...“

Anton hakkas esitama selle kohta mingeid oma seisukohti. Ma ei hakanud kuulama, vaid olin hõivatud oma mõtetega. Kui isegi sellised nagu K-v hakkavad endale lubama minu aadressil „purskeid“, siis mida on oodata teistelt? Täiesti selgelt on mul lähenemas kriitiline hetk. Aga mille üle ma imestan? Mis toimus Skopiniga, kui ta akadeemiasse pääses? Juba aasta varem algas varjatud ja avalik kampaania tema diskrediteerimiseks. Skopin jõudis läbi lipsata. Kuidas ta õigupoolest jõudis? Ta valiti. Seejärel sattus varsti haiglasse ja suri. Aga kas mina jõuan? Mina ju haiglasse ei lähe nagu Skopin. Mul on teistsugune loomus. Hea, kui on võimas kulissidetagune toetus. Näiteks kui äi on kõrge nina. Või kui sinu kohta on otsus langetatud. Näiteks kui valiti Agafonov, kutsuti personaalselt kõik, kellest ta valimine sõltus, vastavasse kohta ja vesteldi pikalt. Katsu pärast seda jätta „poolt“ hääletamata! Üldiselt paistab olukord näivat järgmine: sa jooksed kavatsedes kõrgust ületada, aga teekonnal haakuvad su jalge külge kõiksugu lojused; ning vaja on joosta ja hüpata nii, et nad sind niiväga ei eksitaks ja enne hüpet pikali ei paiskaks. Noh, olgu peale! Vaatame, kes keda!

MINU VEND

Minu vend lendas Moskvasse. Mingile ülimalt kinnisele nõupidamisele. Saadab kedagi mingi Volgamaa oblasti juhtidest. Minu juurde tuli hilja õhtul. Ja me jõime purju jäämata ning rääkisime kuni hommikuni.

„Mille üle on nõupidamine, kui pole saladus,“ küsisin mina.

„Jah, on saladus. Saladus idiootide jaoks. Ikka ühest ja samast: süüa pole midagi ja ei ole ette näha.“

„Kes tegi ettekande?“

„Tema Ise. Issand, on ikka kretiin! Terve tunni etendas endast revolutsionääri (revolutsionäär kuuekümnelt aastalt tagusest revolutsioonist!) ja patras meie väljapaistvatest edusammudest. Alles lõpus poetas lühidalt, et meie kasvutempod jäävad planeeritust veidi maha. See tähendab: elame s...ti ja hakkame elama veel s...mini.“

„Aga kuidas seal teie juures on?“

„Veel kehvem.“

„Kas küsivad, miks?“

„Küsisid jah. Meie valetame, et ikaldus.“

„Kas usuvad?“

„Muidugi mitte. Kas sa arvad, et inimesed ei näe midagi ega saa millestki aru?“

„Kas tõesti ei saa mõistlikke abinõusid rakendada?“

„Abinõusid võib rakendada. Ja me ka rakendame. Ent mõistlikke – seda mitte. Mitte mingil juhul. Siin, vennas, on nõiarang. Mida ka ei tee, ikka on tulemus sama. Vaja on kogu süsteem juurteni ümber ehitada. Aga abinõud ... Me muud ei teegi, kui rakendame abinõusid. Selle tulemusena tekib üha rohkem ametnikke, parasiite, haltuuramehi, sulisid, loodreid, saamamehi ning muud kõntsa, aga leiba ja liha üha vähem.“

Mina kaalun kõikvõimalikke variante ümberkorraldusteks. Vend põrmustab need üksteise järel.

„Siin on kõik üksteisega seotud. Tarid üht, lohiseb kõik ülejäänu järele.“

„Kuid nagu rääkis Lenin, on ometi peamine lüli, millest kinni haarates ...“

„Mais? Uudismaa? Kui palju on neid peamiseid lülisid olnud?! Kus need on? See oli varemalt, kui olid peamised lülid. Praegu neid pole. Praegu on kõik peamine. Varem lahendati raskeid probleeme. Polnud häda, kui ei olnud mingit vidinat või see oli tehtud kehvasti. Asi tehti ära ka ilma selle vidinata. Nüüd enam nii ei ole. Meie elu mehhanism on muutunud ülemäära keeruliseks. Ka vidinaid tuleb teha head. Teisiti kaugele ei sõida. Kõik detailid tuleb millimeetri täpsuseks ajada. Vastasel juhul ei tule s...gi välja. Ega me seal samuti kapsasuppi viisuga helbi. Midagi taipame ka ise. Meie ülesandekesed nõuavad ausust, kohusetunnet, huvitatust, meisterlikkust, säästlikkust ja hoolikust. Aga kust neid võtta? Meie aga toodame külluses vastutamatus, puru silma ajamist, pakazuhhat, haltuurat, raiskamist ja tõlplust.“

„Aga kus on siis väljapääs?“

„Igaüks otsib iseendale väljapääsu. Miks ma sinu arvates siin olen? Et kuulata seda tolvani? Aga selleks, et välja vingerdada. Et puru silma ajada. Et anda lubadusi. Ainult et ülemused oleksid rahul. Ainult et oma ametikohast kinni hoida.“

„Probleemid ju jäävad.“

„Probleemid lahenevad. Kuidas? Iseenesest. Aeg läheb. Inimesed vaevlevad järjekordades. Kogunetakse gruppidesse ja saadetakse „esindajad“ Moskvasse toiduainete järele. Kuidagimoodi hoiavad hinge sees. Inimesed elavad. Aga aeg läheb. Ja midagi joonistub iseenesest välja. Üks asi on abinõud, otsused ja üleskutsed. Teine asi on elu loomulik kulgemine. Sellel on oma seadused. Ja oma abinõud.“

Seejärel rääkisime töö tasustamise süsteemist, kaadrivoolavusest, kinnistamisest jne. Ja mind hämmastas venna hinnangute kokkulangevus Antoni omadega. Antoni raamatus on üks koht, mis kaudselt puudutas meie jutuajamise teemat. Paari sõnaga tema ideedest. Kommunismi sügavaimale tendentsile indiviidi täielikuks pärisorjastamiseks vastandub samavõrd selle orgaaniline tendents võimaldada indiviidile üldiselt, ja teatud isikute kategooriatele eriti, mõningane tegevusvabadus. Kui esimene tuleneb sügavatest vastastikustest suhetest esmastes kollektiivides, siis teine tuleneb suure kollektiivi hulga vastastikustest suhetest, ühiskonna diferentseerimise faktist ja ühiskonna kui terviku huvidest. Selles suhtes on iseloomulik näide jäik palgasüsteem: indiviid saab seaduse poolt kindlaksmääratud elatusvahendite summa üksnes seetõttu, et tal on kindlaksmääratud ametipost. Siin esineb kõrvalekaldeid, ent need ei ole olulised. Tähtis on see, et indiviidil on mõningane elatusvahendite miinimum, mis teeb ta mingil määral kollektiivi võimust sõltumatuks. Katse teha indiviidi töötasu täielikult sõltuvaks kollektiivi võimust (näiteks „Karpovi süsteem“) ei ole seni pälvinud edu („Karpovi süsteemis“ on samuti säilitatud teatud palgamiinimum, mis kollektiivi võimust ei sõltu). Indiviidi täielik pärisorjastamine kollektiivi poolt pole ühikonnale tervikuna kasulik. On olemas teised pärisorjastamise vastased faktorid. Näiteks vaenulikud grupeeringud, konkureerivad organisatsioonid, võimalus minna teise kohta tööle, isiklikud sidemed, kaitse ülaltpoolt, konjunktuur, vajalike inimeste defitsiit (parasiitide ülekülluse juures), ülemuste positsiooni sõltumatus alluvate tahtest jne.

Sotsiaalne organism on keeruline detailides tasakaalustatud süsteem. See, mis teinekord paistab iseenesest nõmedana, osutub terviku seisukohalt väga mõistlikuks. Aga see, mis teinekord paistab iseenesest geniaalsena, osutub terviku seisukohalt erakordseks rumaluseks. Ja ei ole niisama lihtne lahendada sedalaadi sotsiaalseid probleeme vastava seadusandlusega. Ühiskondlik elu on lõputu eksperiment. Sotsiaalse organismi detailide tasakaalustatus saavutatakse ja seda rikutakse pidevalt elu enda kulgemisega. Võimude jaoks on see mänguasjaks ning võimuiha ja auahnuse rahuldamise areeniks. Ülejäänute jaoks aga ainuke tegeliku elu draama. Ja organismi peamiseks liikumapanevaks jõuks pole ülemuste illusoorne tarkus, vaid eludraama osaliste praktiline võime osutada vastupanu.

Jutustasin sellest vennale.

„Õige,“ ütles ta. „Su sõber pole loll. Streigid on vajalikud. Rohkem streike ja asi hakkab liikuma. Ent kahjuks selleks, et meie nõukogude inimene hakkaks streikima, on vaja äärmisi asjaolusid.“

„Käisid kuuldused, et teil seal ju streigiti.“

„Ah, see oli tühiasi. Meil pole Moskva. Me pole nähtavad. Silmapilk suruti maha. Ja ei mingeid jälgi. Ainult kuulujutud. Aga kuulujutud käivad ja käivad ning ununevad. Pealegi võtame ka kuulduste eest kinni. Laimamine, vennas! Vaat sedasi!“

„Kuidas siis nii välja kukub: ise tunnistad, et streigid on vajalikud ja ise võtad abinõud tarvitusele, et neid ei oleks?“

„Küsi midagi keerulisemat. Aga meil saavad isegi streikijad aru, et neid on vaja pigistada. Muidu poleks üldse midagi süüa.“

MORAALIST

Saabus Dima. Viimaks ometi oli ta saanud väljasõiduloa.

„Kujutad ette,“ ütles ta, „nende inimeste seas, kellele sa kirja edasi andsid, osutus olevat meie ... ptüi, ... *tvoju matj!* ... nende inimene. Kuid ma korraldasin kõik teise kanali kaudu. Lahkumispeole ära tule, vanapoiss. Ma pole laps, saan aru. See võib sind kõvasti kahjustada! Minu arvates oled sa niigi piiri peal. Jumal küll! Mis riik see küll on! Inimesed peavad varjama paljuaastast sõprust, et mitte rikkuda ametlikku elu! Aga see on ju reetmine.

Seejuures spetsiifiliselt nõukogulik: nii reetja kui ka reedetav lähevad mõlemad selle peale välja vabatahtlikult, võttes seda kui sotsiaalse elu normi. Ja kõigil on meie tõeliste suhete peale süljata. Tähtis on vaid, et formaalselt näiks asi nii nagu tahab ametlik ühiskond: juhul kui lahkumispeole ei tule, järelikult pole meie kolmekümneaastast sõprust olnud.“

Jutt kandus väljarändajatele ja nende saatusele läänes. Meenutati kunstnikku ..., kes üsna hiljuti oli sõitnud läände ja nüüd korraldab üle kogu maailma triumfaalseid näitusi.

„Ma ju tundsin teda hästi,“ ütles Dima. „See on mitmes suhtes huvitav lugu. Teda kujutatakse kui moraalselt kristallpuhast vägivalla vastu võitlejat jne. Aga see on ju vale. Ta oli meie süsteemile täiesti võrdväärne partner. Kui ta oluks selline puhtake peangel, oleks teda juba noorena puruks litsutud. Meie süsteem surub isegi meie ohvritele peale ühised jooned: võime olla kaval, valetada, silmakirjatseda jne. Kas heitle täieliku moraalituse pinnalt või hukku tee algul. Aga kas sa mäletad kirjanikku ...? Mida ta kõike ei teinud, et usaldust pälvida. Kirjutas tülgestavaid raamatuid. Koostas alatuid artiklikesi. Oli parteibossiks. Milleks? Selleks, et sõita välismaale, sinna jääda ning avaldada raamat, mille (nagu ta mõtleb) on ta kirjutanud ausalt ja siiralt. Ainsa ausa raamatu kogu pika kirjanikuelu jooksul.“

„Aga võta meie keskkond,“ ütlesin mina. „Meil valitakse kümme-kümne aasta suli, karjeristi, parteilise nina, administraatori, väimehe jne seast akadeemiasse üks korralik teadlane. Miks? Selleks et kogu akadeemia ei näeks välja nagu kullauk saamahimu, auahnuse ja võimuiha rahuldamiseks, vaid kui teadusetempel, kuhu pääsevad üksnes kõige väljapaistvamad mõistused ja moraalselt laitmatud isiksused. Mille kõige peale lähevad inimesed välja, et sellesse akadeemiasse pugeda! Ja nii on kõiges, kuhu ka ei vaataks. Ja jällegi preemiad. Usu või ära usu, aga meil hakatakse esile lükkama Baranovit, Kanareikinit ja Tvaržinskajat. Kolmeköiteline töö „Kommunismiideede triumf“. Loeksid õige! Võib end kõveraks naerda.“

„Nukker on see, et me ise saame sellest suurepäraselt aru ja osaleme kogu selles valede orgias vabatahtlikult. Mina sõidan ära kasvõi seepärast, et sellest s...alombist välja pääseda. Las seal pealegi olla halvem. Ent siin ma enam ei suuda.“

„Aga mis saab nendest, kes ei suuda olla väljapool seda lomp? Me ju teame, mida meie lomp endast kujutab. Teame millegi teise ja parema võimalusest. Ent meid on lapsepõlvest saadik ilma jäetud võimest elada väljapool seda jäledat lomp. Järele jääb juhmistuda, alatuks muutuda ja saada siiralt adekvaatseks oma s...se lombiga. Muudmoodi elada pole võimalik.“

„Loodan, et me veel kohtume. Anna teada, kui sõidad kuhugi mingile kongressile. Tulen sind vaatama, kus sa ka poleks.“

JA OMETI

„Hea küll,“ ütlen mina, „las sul olla õigus. Ent kujuta endale ette, et juhtus selline ime ja sa sattusid revolutsiooni ja kodusõja aegadesse. Ja sa tead ette, mis on tulemas. Tead, et tuleb Gulagi arhipelaag. Mida sa hakkaksid tegema? Kellega sa kaasa läheksid?“

„See on teine küsimus. Minu jaoks siin valikuprobleemi ei ole. Mina läheksin koos punastega, isegi kui teaks, et mind järgmisel päeval maha lastakse. Minu jaoks ei ole ka praegu valikuprobleemi. Mis ka ei juhtu, mina hakkan seda maad ja seda elukorraldust viimase veretilgani kaitsma. Ma ei taha tagasi pöörduda. Ma tahan edasi minna, võttes toimunut kui vaieldamatut tõsiasja. Kommunismikriitika kommunimi põhjal ei ole võitlus kommunismi vastu. Põhimõtteliselt ei saa see viia kommunismieelsete kordade restaureerimiseni. Pigem vastupidi, just kommunismikriitika mahasurumine on tihedalt seotud tendentsidega selliseks restauratsiooniks või, äärmisel juhul, restauratsiooni vaimus ümbersünniks. Muide, praegu ei tee keegi nii palju kommunismi diskrediteerimiseks kui meie kõrgem juhtkond ja ametlikud võimud. Ja samuti muide, stalinism oli kõige klassikalisem

kontrevolutsioon. Kas sa ka tead, mida meie privilegeeritud kihid nõukogude korra kriitika juures esimeses järjekorras instinktiivselt haistavad? Ohtu revolutsioonile, st ohtu oma heaolule. Vaat millised vingerpusse esitab mõnikord ajalugu. Siis on kõik pahupidi pööratud, pea peale pandud ja moonutatud. Mina tahan vaid asja sisuni tungida. Tahan üksnes leida uue tee algust. Aga kui käsi südamele panna, kellega sina kaasa läheksid?“

Ja ma ei suutnud sellele küsimusele vastata. Ma ei kohkunud: Antoniga võisin olla täiesti avameelne. Mul lihtsalt polnud sellist vastust. Ja ma ei soovinud seda otsida.

„Vaata näed! Aga asja iva on lihtne: jälle on kerkinud igavene küsimus rikastest ja vaestest, vägivallatsejatest ja vägivalla all kannatajatest. Mina olen vaene. Sina oled rikas. Mis võib olla lihtsam? Kommunismiidee sündis vaeste poolt või vaeste ja kannatajate nimel. Kannatajate nimel sünnib praegu kommunismi kui antud reaalsuse kriitika. Ning kommunismikriitika on nüüd ja igavesti sama tõsine asi nagu kommunism ise. Antikommunism on kommunismi reaalsus ja selle igavene kaaslane. Mida te kardate? See on ju hiilgav näide teie dialektika kasuks. Või te võimaldate selle kasutamist kellele tahes, ainult mitte iseendale?“

„Sa ütlesid: antikommunism. Ent seejuures peame meie silmas midagi muud kui sina. Meie peame silmas kommunismikriitikat kapitalismi seisukohalt.“

„Jaburus! Tegelikult sellist nähtust pole. Teil on tegemist skeemidega, mille olete ise välja mõelnud. Igasugune kommunismikriitika kommunismi võidukal ja õitsval epohhil on antikommunism, millised ka selle kriitika allikad poleks ja millega seda ei innustataks. Iseasi on võitlus nõukogude impeeriumi ja selle satelliitide kui teatud riikide koosluse vastu. Kuna viimased on kommunistlikud, siis see võitlus võtab antikommunismi vormi. Ent need on erinevad asjad. Neid aetakse sihilikult segamini nii ühelt kui ka teiselt poolt. Läänele, keda me ähvardame, on kasulik esitada seda kui kommunismiohtu, aga mitte lihtsalt kui ohtu meie blokki asustavate rahvaste poolt. Meile on kasulik esitada vastupanu meiepoolsele pealetungile läänele kui antikommunismi, aga mitte kui vastupanu mingi elukorraldusega (pole tähtis, millise) rahvaste poolsele pealetungile. Muidugi on meie poolt läänele avaldataval survele sotsiaalne moment: likvideerida võrdlusbaas ja meie elulaadi kriitika. Ent see pole kõige olulisem. Siin on olulisem rahvaste ja riikide vastastikustest suhetest tulenev võitlus julgeoleku, ülemvõimu jms eest.“

„Noh näed, sa ju ise tunnistad ...“

„Ma olen nõus tunnistama kõike, mida te nõuate. Tahan ainult ühte: välja tuua kommunismi spetsiifilised ilmingud puhtal kujul, nagu seda tegi Marx kapitalismi kohta, ja panna need objektiivse uurimise alla. Kogu lugu.“

„Ets kae, millised pretensioonid! Sina tahad lajutada otse südamesse. Sina tahad paljastada kommunistliku eksploateerimise saladused ja kinnitada, et see on väga tagasihoidlik.“

„Mina ei pretendeeri sellele, et seda süsteemi paljastada. Mina tean oma jõudu. Mina pretendeerin ainult ühele asjale: katsele veenda kasvõi kedagi, et selline mehhanism on olemas.“

„See pole seesama. Niikuinii tähendab see ronida kakluse mitte elu, vaid surma peale.“

„Sellest saan ma aru. Kahjuks saan ma aru ka millestki halvemast. Marxil oli suur eelis: kuni tema tagamõtte läbi hammustati, oli ta juba oma asja ära teinud. Meil on ju terve armee ideolooge ja teoreetikke, kes eelnevalt sedalaadi tagamõtteid läbi näevad, ja võimas aparaat, mis on võimeline neid eos tõkestama. Kommunism kavatseb oma loomuse seadused teha oma järgneva elulaadi kõige keelatumaks saladuseks.“

„Minu meelest sa liialdad. Niipea, kui kommunism tunneb oma täielikku turvalisust, avab see oma saladused kõige küünisemal viisil.“

„Kommunism ei hakka kunagi tundma oma seisundi turvalisust. Pelgus enese pärast – see on üks selle hädavajalikest omadustest, isegi kui maailma jääb alles kõigest üksainus riik. Kas tead, miks sind valimistel läbi kukutatakse?“

Küsimus oli sisu poolest niivõrd ootamatu ja ebameeldiv, et sattusin segadusse.

„Niisiis, sind kukutatakse läbi just selle pärast, et sind tuntakse ja teatakse hästi, et sul on mingisugune soov mõista kommunismi teaduslikult, st objektiivselt. Igal juhul teavad Nemad hästi, et sul pole tugevat ja vankumatut otsustavust, et kõigi jõududega segada kommunismi enesetunnetust. Ent sina, nagu ka Nemad kõik, segate. Ent sina teed seda nii, nagu jätaks midagi enda teada. Nii igaks juhuks.“

VALIMISED

Ootasin kannatamatult telefonikõnet. Niipea kui lõpeb osakonna koosolek, saavad valimistulemused teatavaks. Üldkoosolek on puhas formaalsus. Peamine on osakonna oma. Õhtul helistas esimesena Serikov ja teatas kurva uudise: mind kukutati läbi, valiti Vaskin. Hiljem helistasid teised. Läbi kukutati ühe häälega. Ja see oli marasmaatik Kanareikini hää. Ta otsustas ohverdada mind ja selle hinnaga pikendada ... Pikendada mida? Tolvan, niikuinii on su päevad loetud. Ei see sind aita. Nüüd pistetakse sind nahka maksimaalselt poole aasta pärast.

Selgus, et Kanareikin võttis sõna ja ütles, et ma olen võimekas teadlane, ent kergesti innustuv, et olen veel noor, et võin oodata järgmiste valimisteni, et mul on vigu, mida on vaja parandada jne. Kanareikini esinemine põhjustas arusaamatust, ent igaks juhuks hääletasid mõned mu pooldajad (ja sõbrad muidugi) minu vastu.

Niisiis on komöödia lõppenud. Ja mul tekkis kergendustunne. Ma olen isegi osaliselt rahul: nüüd hakatakse siin-seal sositama, et valiti kaabakas Vaskin, aga mind, korralikku teadlast, kukutati läbi. Noh, nüüd hoidke alt. Nüüd rebitakse mind tükkideks ÜTAs, KPKs ja kõikides teaduskondades, kus mul on välja kujunenud revisionisti maine. Osakond aetakse laiali. Kõik meie raamatud ja artiklid, mis on toimetustes, saadetakse tagasi. Kindlaksmääratud väitekirjakaitsmised lükatakse edasi ja pannakse lõplikult kalevi alla. Komandeeringud jäetakse ära. Ja ajakirjades hakatakse turtsuma. Esialgu kaude, tasahilju. Hiljem otse, täie rauaga vastu vahtimist. Kõikidel istungitel, nõupidamistel ja koosolekutel hakatakse meie nimesid leierdama. Ja kõikidesse resolutsioonidesse altpoolt üles välja tulevad meile pühendatud punktid. Ja nii vähemalt paar aastat. Muidugi kui ei juhtu veel midagi ebaharilikku. Muide, kui see saab olema midagi meisse puutuvat, sööstetakse meile kui süüdlastele kallale kahekordse jõuga.

Olles selle kõik läbi mõelnud, uinusin kogu selle hullumeelse aja jooksul esimest korda rahulikult ja magasin koguni hommikusöögi maha. Noh, mis seal ikka, nüüd hakkab inimese meele elama. Hakkan puhkama, raamatuid lugema ja muuseumi külastama. Kui ma kellelegi ütles, et viimase kahekümne aasta jooksul pole ma kordagi suusatanud ega käinud kunstigaleriides ja kontsertidel, ei usutaks. Kaks-kolm korda olen käinud teatris. Ja sedagi juhuslikult. Hakkan rohkem aega veetma Lenka ja Saškaga. Elu on ilus!

Ja ikkagi on see, mida nad tegid, ebaõiglane. Kuidas see küll nii välja kukkus?

OTSUS

On tabamatu, ent täiesti reaalne mehhanism, mis meie ühiskonnas otsustab inimese saatuse. See ei ole otsus sõna otseses mõttes, mida isiksus on eeldanud ning tahte ja teadvusega määratlenud. See on ühiskonna teatava osa reaktsioon sinu käitumisele või isiksusele, mis

tingib ühed või teised otsused kui formaalsed tagajärjed. See mehhanism ei ole ka ühiskondliku arvamuse mehhanism, sellist asja pole meil üldse. Raske öelda, kuidas see mehhanism töötab. Selleks on vaja spetsiaalsed teaduslikke uuringuid. Ja muidugi pole seda võimalik kirjeldada marksismi mõistetes.

Kes seda teab, millest kõik algas. Võib-olla kiitis Kanareikin mind kuskil ülearu, öeldes, et ma jõuan kaugele, ja keegi hakkas kadestama või solvus. Võib-olla kirtsutas ML minu nime kuuldes ninakest ja Frol rääkis sellest salamisi kellelegi, lisades üht-teist omalt poolt. Või andis Korõtov Kanareikinile mõista, et Seal on arvamus, et ... Või kirjutas keegi kirja kuhu vaja minu suhetest Dimaga. Või Antoniga. Keegi kirjutas või ütles, et ma soosin juute ja dissidente. Kes teab. Nüüd on tõde välja selgitada võimatu. Me sünnime ilma, kandes endas hukkumise algeid.

Seejärel algab kvantitatiivsete kuhjumiste periood. Seal anti mõista. Siin vaikiti maha. Siin nähvati. Siin nõuti. Kuid esialgu ei mängi see rolli. See on norm. Iga edasijõudva indiviidi peale peab olema kogunenud midagi sellist, mida hiljem saab vajaduse korral käiku lasta. Vajalikud on palju tõsisemad põhjused, et meede oleks käiku antud ja kvantiteet muutunud kvaliteediks. Mis põhjused need sellised on? Jällegi on sellele võimatu vastata. Minu tööd formatsiooni kohta? Jaburus. Poleks neid, oleks muust kinni hakatud. Nii et ikkagi, mis? Vastus on selge: mina olen kõigi näitajate poolest kuuekümnendlane, aga kuuekümnendad aastad oli viga. Viga tuleb parandada. Kuuekümnendate aastate inerts tõukas mind ülespoole. Ent ühiskonna seisund, mis tegi nendele aastatele lõpu, pani mulle jala taha. See on vaid üks lõik, kus teatud hiline misega parandati nende aastate vead. Ja see on loomulik. Olnuks ebaloomulik, kui ma oleks läbi läinud. Ma ei jõudnud. Selles on asja iva. Kõik muu on väline vormistamine. Minu raamatud ei puutu siin asjasse. Mina olen kõigi silmis kindlalt seotud selle perioodiga, aga see on lõppenud.

Jääb vaid otsida ettekääne, mis vallandaks vääramatu otsustusmehhanismi laviini, millest ma rääkisin. Selline ettekääne leidub: minu arglikud katsed viia marksistlikusse õpetusse sisse midagi uut ühiskondlik-majandusliku formatsiooni kohta. ÜTAs toimunud arutelu KPK, meie instituudi ja Moskva erinevate ametite teaduskondade esindajate osalusel möödus, nagu oodata oligi, kõrgel ideelis-poliitilisel tasemel. Huvitaval kombel mind seal niipalju ei noomitud kui kiideti. Mind kaitsesid Afonin, Kanareikin, Jeropkin ja paljud teised tähtsad kujud. Isegi Vaskin poetas kiidusõnu. Ent kõik see tekitas järelehüüde tunde. Mina esinesin samuti. Midagi võtsin omaks, midagi lükkasin tagasi. Üritasin end vaos hoida. Miks? Harjumusest. Soovist säilitada osakond: kui mina lendan, aetakse osakond laiali.

Kuid minu saatuse oli otsustatud. Ja jutt sai olla ainult sellest, kui sügavale ma kukun. Võimalik, et oleksin endise kohale alles jäänud, piirdudes ülikoolis poole koha kaotamisega ja lahkumisega ajakirja toimetuskolleegiumist, kui poleks olnud artiklit ühes lääne ajakirjas, milles mind vastandati konservatiiv Kanareikiniga ning esitati novaatorina, kes püüab edasi minna ja võtta arvesse ajastu suundi (artikkel oli pühendatud kongressile). Selle tulemusel tehti rajoonikomitees ettepanek moodustada spetsiaalne komisjon ja uurida olukorda osakonnas.

KOMISJON, KOOSOLEK JA MUU

Edasine sündmuste käik ei sisaldanud midagi ettenägematut, välja arvatud üks pisiasi. Parteikoosolekul, kus minu asja arutati, katkestas kõiki ootamatult üks kutt. Oli selline vaikne ja märkamatu. Ja isegi mitte meie sektorist. Ja rääkis kokku midagi sellist, et ta heideti sealsamas parteist välja. Ja vallandati töölt. Aga mina, sündmuse süüdlane, pääsesin lõppude lõpuks piskuga: noomitusega parteiliikme arvestusekaardile kandmisega. Kui mitte arvestada ametikohalt mahavõtmist.

Komisjoni juhatas Baranovi asetäitja. Instituudi poolt olid komisjonis Tvaržinskaja, Nikiforov ja Serikov. Minu ja mitmete teiste osakonna töötajate (vaja oli grupilisust!) poolt läbi lastud jämedate teoreetiliste vigade kõrval märkis komisjon ära leninlike printsiipide rikkumist kaadrivalikul (kaevati välja, et mitmete nooremteadurite, sealhulgas Antoni, osakonda kaasamisel oli esinenud mingisuguste formaalsuste rikkumisi). Parteibürool kõlasid hääled, et mind tuleks parteist välja heita. Ent võeti arvesse mu varasemaid teeneid ja piirduti noomitusega. Koosolek kulges, nagu sellistel juhtudel ette nähtud, sujuvalt, koos paljastamiste, kohustuste võtmise, üleskutsete jms. Kui ainult poleks olnud seda kutti! Asjata tükis esile, rikkus ainult kõik ära. Rajooni- ja linnakomitee esindajad hakkasid nagu juba kalduma minu suhtes palju leebema noomituse poole, kui äkki tuli see intsident! Pärast seda tõusis selline möll, et meenutadagi on hirmus. Midagi sellist pole olnud Stalini ajast saadik. Selle tulemusena heideti ka mind esialgu parteist välja ja alles hiljem, rajoonikomitee bürool, pehmentati asja – jäeti parteisse koos noomituse ja hoiatusega. Ent KK juures asuvas parteikontrolli komisjonis vähendati see lihtsalt noomituseks. Koosolek võttis vastu soovitusel vabastada mind osakonnajuhataja kohustest. Osakond reorganiseeriti täielikult: muudeti nimetust ja kuulutati välja konkurss kõikidele ametikohtadele. Töötajad paisati laiali teistesse osakondadesse, osa kihutati minema (ei soovitatud konkursil osaleda ja nad lahkusid ise). Tänu Kanareikini jõupingutustele sokutati mind vanemteaduriks ühte kõrvalisse instituudikesse, mis oli tuntud kõiksuguste patuste asumisele saatmise kohana. Svetka läks muidugi leili ja suundus uue juhataja manu. Mina teda taga ei nuta. Tamara algatas lahutuse ja korteri jagamise. Aga mina, kogedes kõiki tavalise vanemteaduri elu võlusi, tundsin end õnnistatuna: magasin end välja, tegin hommikvõimlemist, jalutasin mööda tänavaid ning käisin kaks korda kuus instituudis palga järel. Ja hakkasin mõtlema uuele raamatule, mille kavatsesin kirjutada täieliku avameelsuse ja tõsidusega.

Aga siis saabus häda – lausa uksest ja aknast. Enam ei olnud Lenkat.

KOKKUVÕTTED

Mäletan seda perioodi ähmaselt. Ja ega taha seda meenutada. Miks? Niikuinii ei muuda enam midagi. Aga kui seda meenutada, pole võimalik elada. Ja kas niiviisi pole asi kogu meie ühiskonna suhtumisega oma õudsesse minevikku? See pole õige, justkui püüaksid meie võimud varjata noorsoo eest minevikku, ja ainult. Kui see ongi tõde, siis ainult osa sellest. Seejuures mitte kõige peamine. Aga peamine on siin selles, et peaaegu kogu meie riigi elanikkond ei taha minevikku mäletada, sest soovib praegu elada kasvõi natukenegi talutavalt. Minevikku meenutavad vaid need, kes on teinud selle elukutseks (Solženitsõn, Anton) ja vähesed, kes satuvad nende mõju alla. Mina mõistsin suure hilinemisega, et selle mäletamise ohvriteks said minu lapsed. Ja mina olen samuti selles süüdi. Ma alahindasin ohtu, mõtlesin, et need on pisiasjad, et reaalne elu on hädavareste efemeersetest kõnedest tugevam.

Seejärel olin kaua haige. Haiglast tõid mu ära Saška ja Anton. Olin veel sellises seisundis, et Saška otsustas mõne aja minu juures elada. Tihti tulid Anton ja Nataša ning tõid maitsvat suupoolist. Kust nad küll raha võtavad? Anton on siiani töötu. Nataša räägib, et nüüd elavad nad isegi paremini.

Ta trükib kirjutusmasinal. Anton, nagu meil on iidsest ajast tavaks, teeb tõlkeid ja kinniseid referaate vahendajate kaudu, kes koorivad temalt vähemalt poole väljateenistust. Ent ikkagi nad ei noruta. Räägivad, et neile jätkub. Ootavad raamatut. Naiivsed inimesed!

Ükskord küsisin Saškalt, kuidas see kõik toimus.

„Ta ise,“ vastas Saška.

„Aga miks?!“

„Ta sai kõik teada.“

„Kuidas?“

„Juhuslikult. Läks koolikaaslastega sõjakomissariaati, et kutsuda veterane võidupäevale. Seal nad avastasid juhuslikult, et sina ja onu Anton olite ühes polgus. Mina ju taipasin seda ammu. Kuid ma ei öelnud kellelegi sõnagi, vannun. Ma ju saan aru. Aga tema ... tüdrukuke!..“

HÜMN MOSKVALE

Vana mälestuse poolest tõmbas mind Staraja väljakule. Otsustasin end kirja panna kellegi vastuvõtule. Kelle juurde? Ei tea. Milleks? Samuti ei tea. Lihtsalt põhimõttel „ehk“, „aga äkki“. Kuid hiljem mõtlesin ümber ja lonkisin kesklinna. Metropoli juures kohtasin ootamatult Viktor Ivanovitši. Tema oli kohtumise üle ilmselgelt rõõmus. Mina tegin ettepaneku minna kohvikusse, et midagi hamba alla saada. Tema ütles, et siin on toit kohutav ja pakkus välja minna Uzbekistani. Mina ütlesin, et sinna minna on mõttetu, seal on alati metsik järjekord. Tema ütles, et järjekord on köömes, et meie jaoks pole see probleem. Ja tõesti, poole tunni pärast istusime juba Uzbekistanis, Viktor Ivanovitš esitas teenistusvalmilt koogutavale kelnerile hullumeelse tellimuse, mina aga sorisin hirmunult taskutes. Viktor Ivanovitš ütles, et ma ei muretseks, täna kostitab tema.

Hakkasime juttu ajama. Mina hakkasin Moskva üle kaebama. Kiirustamine. Tunglemine. Hallus. Igavus. Ärrituvus. Üldiselt ütlesin välja kõik, mida intelligentsetes ringkondades Moskva kohta räägitakse.

„Ma ei saa teiega nõustuda,“ ütles Viktor Ivanovitš pärast seda, kui olin end tühjaks rääkinud, alustuseks viinapitsile põhja peale teinud ning asunud kuninglike suupistete kallale, mida ma polnud näinud viimasest külaskäigust saadik Korõtovite juurde. „Te lihtsalt ei tea Moskvat ega tunne selle tõelist elu. Moskva on suur linn. Igas suhtes üks suurimatest linnadest maailmas. Aga kui võtta arvesse pingelist elu, siis võib-olla suurim. Maailma pulss lööb praegu siin, Moskvas. Moskva on kõike muud, ainult mitte provints, nagu te märkisite. Ma ei räägigi Roomast, Viinist, Madridist ja muudest Euroopa linnadest. Ei, Moskva pole ammu provints.“

Jäin kergelt vinti. Kuid mitte veinist, vaid harjumatult maistvast toidust ja restorani üldisest melust. Viktor Ivanovitš tegeles veinide ja suupistetega ning suhtles kelneritega nagu vilunud restoranikunde. Meie Zabegalovka endisest pudelikaaslasest oli temas vähe alles jäänud.

„Te arvate, et ma teen nalja,“ jätkas Viktor Ivanovitš. „Mitte mingil juhul. Moskvas on absoluutselt kõike, mida vajate. Igasuguseid veine. Igasugust toitu. Igasuguseid tüdrukuid. Praegu on Moskvas sellised tüdrukud, mida te Pariisist ei leia. Igasuguse väljanägemise, vanuse, intellekti ja temperamendiga. Moskvas on kõike. Narkootikume. Süüfilist. Spioone. Välismaalasi. Valuutaärikaid. Prostituute. Budiste. Geeniusi. Sulisid. Homoseksuliste. Jumalaotsijaid. Parapsühholooge. Moskvas on absoluutselt kõike.“

„Ikkagi on see hall, igav ja värvitu,“ ütlesin mina. „Kas seda saab võrrelda kasvõi sellise eluviisiga, mida on kirjeldanud näiteks Balzac ja Maupassant ...“

„Olgu peale, katsume võrrelda. Naised? Kinnitan teile, et meie Moskva eided pole halvemad. Aga on ka paremaid. Te ei pääse lihtsalt nendele ligi. Baleriinikesi ja näitlejakesi on meil korda kakskümmend rohkem. Ja valik on palju laiemast ja mitmekesisemast materjalist. Ja selles osas, kinnitan teile, on toimunud suur edasimineku. Toit? Kui te vaid teaks, mida Moskvas süüakse, ei usuks te oma silmi. Te ei tea isegi nimetusi, mida meie ülemkihid söövad. Korterid? Majad? Paleed? Kuid Balzaci kangelased ei elanud ju samuti Versailles's või Louvre'is. Aga meil on praegu korterite ja suvilate osas asjad mitte halvemad kui prantslastel neil kuldsetel aegadel. Ma olen ju Pariisis olnud. Ja nendes majades viibinud.

Pole, mida võrrelda! Oleks aega, näitaks teile selliseid Moskva kortereid, et teil jääb suu lahti. Väärisesemed? Kas te arvate, et praegu neid pole? Meil on inimesi, kes elavad lääne standardite tasemel ja neid pole vähem kui läänes. Seal, vaadake! Näete seda lihavat tõmmut libu? Tollel on mõlema kõrva otsas väärtused, mille eest võiks osta häärberi. Heitke pillk ta käppadele! Ja selliseid tüüpe on praegu jalaga segada. Meelelahutused? Mu armas, teile on need kättesaamatud. Aga kes tahavad ja oskavad, nood juba igavust ei tunne. Meelelahutusasutusi on nüüd sadu kordi rohkem. Oskaja võib Moskvas vaadata igat välismaist filmi, kuulata igasugust lääne muusikat, lugeda mistahes raamatut. Kas te arvate, et Balzaci ja Maupassanti kangelapsed pidasid huvitavamaid vestlusi kui meie? Jama, olen seda küsimust spetsiaalselt uurinud. Moskvas vestlevad sõna otseses mõttes sajad tuhanded inimesed palju kõrgemal intellektuaalsel tasemel. Sündmustevaesus? Ja kes on teile rääkinud, et Moskva elus puudub dramatism?! Käiksite vaid meie kohtutes! Loeksite vaid kirju, mis saabuvad ajalehetoiemistustesse! Ja Moskva draamad pole Balzaci omadest väiksemad.

Sõime lollikstegevalt maitsvaid aasia roogi, jõime veini, mida on ammu võimatu kauplusest osta, jäime purju ja kaotasime järk-järgult sideme meie sopase eluga, milline oli, on ja tuleb selle patuse hoone seinte taga.

„Moskva on saanud paljude miljonite inimeste tõmbekeskuseks,“ jätkas Viktor Ivanovitš oma hünni Moskvale. „Kas te teate, kui palju inimesi voolab igal aastal Moskvasse, vaatamata kõiksugu keeldudele? Ja väga paljud saavutavad edu. Vaadake meie riigitegelasi, generaliteeti, väljapaistvaid kirjanikke ja kunstnikke, näitlejaid, sportlasi ... kui palju on nende seas põliseid moskvalasi? Moskvas toimub praegu midagi, mis lihtsalt pole analoogiline balzaclikule või maupassantlikule Pariisile. Siin toimub tuhat Pariisi. Selles võib olla ka meie elu defekt: liialt palju on neid pariise. Puudub erilisuse tunne.“

Me istusime restoranis lõpuni. Jõime päratu koguse igasuguseid veine ja läksime minema täiesti kainetena.

„Selles ongi kogu asi,“ ütles Viktor Ivanovitš. „Alkoholismi peamine põhjus on halvad joogid ja hea suupiste puudumine. Sellest, mille me teiega praegu hinge alla tõmbasime, jätkuks, et jalust niita kümne tänavaalkohoolikut.“

Õine inimtühi Moskva näeb välja hoopis teistsugune kui päeval. Nõrgalt valgustatud tänavad paistavad kaunite ja paljulubavatena. Valgustatud aknad (jumal küll, kui palju neid on!) loovad saladuse illusiooni.

„Ühes asjas on teil vahest ehk õigus,“ ütles Viktor Ivanovitš. „Moskvas ei jätku oma poeete. Selliseid nagu Balzac ja Maupassant. Kui meil tekiks sellises mastaabis kirjandus, avalduks Moskva elu hoopis teises valguses. Ja saaks tõesti teistsuguseks. Sellest on vähe, et hästi riides käia, juua, süüa, ilusate eitedega magada, meelelahutusasutustes lõbutseda ja südantliigutavaid vestlusi pidada. See on hea elu paratamatu tingimus. Kuid mitte veel kõik. Vaja on veel kogu selle hüve teatud tunnetamist ühiskondlikult tunnustatud vormides. Vaat praegu me teiega sõime tublisti. Ent kahjuks on see kõigest füsioloogiline, kuid mitte sotsiaalne tõsiasi. See pole ka eriti kirjanduslik tõsiasi. Moskva vajab oma suuri poeete. Ainult et kas nad ilmuvad? Aga sellele vaatamata on vaja elada! Vaja on elada, mõistate? Elada!“

Jõudsin Gorki tänavale, läksime üle Punase väljaku ja sattusime kaldapealsele.

„Kas teil on tulnud ette jälgida inimest, kes on jultunult ja edukalt karjääri teinud? Te näete, et ta on küünik, intrigaan, sulijärglane ja laveerija. Teile on ta ebameeldiv. Ent teid tõmbab ta poole. Ja aeg-ajalt te lausa vaimustute: et vaata kuidas kaabakas paneb! Moskva meenutab väga sellist inimest. See teeb jultunult ja enesekindlalt karjääri. Hallike mis hallike, aga ikkagi ronib figuuriks number üks. Ent kes meie juhtidest poleks algul paistnud hallikestena?! Möödub mingi sada aastat ja meie perioodi Moskva ajalugu hakkab inimkonda intrigeerima mitte vähem kui Suure Prantsuse revolutsiooni aegne Pariisi ajalugu. Brežnevi elulugu hakatakse uurima minutite kaupa. Aga Solženitsõn unustatakse.“

Tal, mu vestluskaaslasel, on õigus. Aga sellest on kahju!
„Mis, kas on kahju?“
„Kahju on, et Brežnevi elulugu uuritakse, aga Solženitsõn unustatakse. Ja seda räägin mina, inimene Brežnevi parteist!“
„Aga mis teha! Selline on elu.“

ELAGU KOMMUNISM

Antoni raamat pole veel ilmunud. Ta kardab, et teda lollitatakse. Otsustas anda nõusoleku üllitada ükskõik missuguses nõukogudevastases kirjastuses. Räägib, et muud väljapääsu pole. Nad ise sunnivad teda selleks. Mis seal ikka, see on täiesti loogiline. Neil on kergem tegemist teha otsese nõukogudevastalisusega (seda enam, et selle mood on raugenud) kui asja sisu akadeemiliselt rahuliku analüüsiga.

Raamatu kokkuvõttes kirjutas Anton, et kommunism on täiesti loomulik ja normaalne ühiskonnakord. Selles on vähem kunstlikkust kui läänetsivilisatsiooni ühiskondades. Sellele kohale käsikirjas oli punase pliiatsiga ring ümber veetud ja küljeveerule kirjutatud: „See on õige!“ Raamatu ülesanne seisnes selles, et objektiivselt kirjeldada, mis see oma sügavate seaduspärasuste, tendentside ja perspektiivide vaatenurgast tegelikult on. Kuidas sellesse suhtuda – see on lugeja isiklik asi. Autor ei sunni siin peale mingit käitumisliini. Ainuke, mida ta võib soovitada: kui oled rahulolematu ja kui see sulle ei meeldi, siis võitle. Kuidas? Kuidas õnnestub. Sest kõige paremad võitlusvormid valitakse välja üksnes võitluskogemusest. Ent sellist kogemust on veel liiga vähe, et teha hinnangulisi järeldusi. Käsikirjas oli sellele kohale musta pliiatsiga ümber veetud ring ja küljeveerule kirjutatud: „See on ohtlik!“.

Noomitus võeti minult maha. Pakuti teaduskonda ühes Moskva instituudis. Teaduskond on mõttetu. Kuid kolme aastaga annan sellele korraliku väljanägemise. Nii et kõik ei ole veel kadunud.

Ükskord õhtul läksin välja ja uitasin, kuhu jalad viivad. Ja jõudsin meie (siia maani pole sellest võõrdunud) instituudi juurde. Vaatasin osakonna pimedaid aknaid. Ohkasin. Ja punusin meie Kollasest maja juurest mööda prospekti kauguses sädeleva Kosmonautide väljaku poole. Meie Loosungi juurde.

„Ei, härra Zimin,“ mõtlesin ma kuuldavalt, „meie võitlus pole veel lõppenud. See alles algab. Vaat ilmub teie raamatuke, siis räägime. Ja avaliku tekstiga. Näib, et see pole halb idee. Mulle antakse kindlasti terve joonealune lisaleht Pravdas. Seejärel artikkel Kommunistis. Ja ma tahtsin hirmsasti, et Antoni raamatuke ilmuks. Ja mul läks isegi natuke meel mõruks, et me pole kaua kohtunud. Kosmonautide väljak oli eredalt valgustatud. Meie Loosungit oli juba hakatud remontima. Kirjatähed olid mattunud tellingutesse. Kujutan ette, kuidas Kanareikin hakkab sel puhul osakonnas lõõritama. Ta võeti direktori kohalt maha ja määrati osakonna akadeemik-sekretäriks – kihutati minema edutamisega, nagu meil sageli juhtub. Ta, degenerant, viib läbi spetsiaalse koosoleku, mis on pühendatud Loosungi rekonstrueerimisele. Näen teda tribüünil: meie suurepärane Loosung kui peenis-lind tõuseb iga kord tuhest jne jms. Ptüi, millal ometi need tolvaniid minema kupatatakse ja asendatakse inimestega, kes on seda väärt?!

Seisnud mõne aja väljakul, lonkisin aeglaselt tagasi. Miskipärast hakkas jalg tembutama. Ja südamest pistab. Ent need on pisiasjad. Vaat kõhukinnisus on hakanud vaevama. Ja ammune hemorroid. See on kurat teab mis! Kuule lendame. Vähki, nagu räägitakse, oleme õppinud ravima. Aga mingi närune hemorroid ...

„Ja ikkagi me ehitame selle,“ ütlesin ma justkui endamisi, aga välja tuli valjusti.

Ma kartsin, et möödujad vaatavad mind muigega. Ent nemad ei pööranud mulle tähelepanu. Mingisuguses nende jaoks olematus olemise lõigus tarisin oma mõttetut käru neist mööda ja neist läbi. Kuhu? ...

VASTUOLULINE SUURVAIM

Aegade algusest, mil tekkis kirjaoskus, on tsensuurivaba sõna ehk omakirjastus (vn *самиздат*) olnud ülitõhusaks võitlusvahendiks autoritaarsete valitsejate ja režiimide vastu. Ning sageli on omakirjastus kutsunud esile või oluliselt mõjutanud maailmaajaloo sündmusi. Nii näiteks oli omakirjastusel hindamatu roll 1960.–1980. aastate opositsiooniliikumises Nõukogude Liidus. Kõik, mida ei saanud ametlikult avaldada, sattus omakirjastusse. Omakirjastuse autorite seas on kaks Nobeli kirjanduspreemia (Boriss Pasternak ja Aleksandr Solženitsõn) ja üks rahupreemia (Andrei Sahharov) laureaat. Suure rolli omandas ka sealkirjastus (vn *тамиздат*), kus vaba kirjasõna smugeldati läände, avaldati seal ja saadeti samal moel tagasi Raudse eesriide taha levitamiseks.

Üheks viljakamaks oma- ja sealkirjastuse autoriks oli 29. oktoobril 1922 Pahtino külas Tšuholma kreisis Kostroma kubermangus Venemaal taluperes ilmavalgust näinud Aleksandr Zinovjev. Kuna poiss paistis juba varasest lapsepõlvest peale silma erakordsete vaimuannetega, saadeti ta pärast algkooli lõpetamist Moskvasse keskkharidust omandama. Vanemates klassides hakkas ta huvituma filosoofiast. Sellesse perioodi kuulub Zinovjevi ihalus „ehitada uus maailm“, siiras usk „helgesse tulevikku“, unistus sotsiaalsest õiglusest, võrdsusest ja kollektivismist. Nende kauniste loosungite kõrval märkas ta üha kasvavat ebavõrdsust ja seda, milliseid hüvesid nautisid partei- ja riigitegelased. Teda häiris, et kõige edukamad ühiskonnaredelil tõusjad olid aktivistidest demagoogid, sõnakõlksutajad ja koputajad. Pahtinos veedetud koolivaheaja muljete põhjal kavatses ta Aleksandr Radištševi tuntud raamatu eeskujul kirjutada paljastava teose „Reis Tšuhlomast Moskvasse“.

Samal ajal oli ta aktiivne komnoor, kooli komsomoliorganisatsiooni liige ja koolilehe toimetaja. Ise on ta tunnistanud, et sel ajal oli ta vankumatu stalinist. Lõpetanud 1939. aastal keskkooli kuldmedaliga, asus ta õppima Moskva filosoofia, kirjanduse ja ajaloo instituuti. Al-gasid õpingud Marxi ja Engelsi tööde tundmaõppimiseks, lisaks huvi ta dialektikast. Selle kõrval püüdis ta leida vastust küsimusele, miks kommunismi väljakuulutatud helged ideaalid läksid tegelikkusest tugevasti lahku. Otsingute tulemusena jõudis Zinovjev Stalinini, keda ta pidas kommunistlike ideaalide väärastumise põhjuseks. Zinovjev on meenutanud, et juba kooli- ajal tekkis tal plaan tappa Stalin, mida ta arutas lähedaste sõpradega ja mis kukkus läbi, sest neil ei õnnestunud leida relvi. 1939. aasta lõpul pidas Zinovjev ühel komsomolikoosolekul emotsionaalse kõne külas toimuva ebaõigluse kohta ja kritiseeris Stalini isiku kultust. Ta saadeti psühhiaatrilisele läbivaatusele ning visati seejärel komsomolist ja instituudist välja. Järgnes arreteerimine ja ülekuulamine Lubjankas. Imekombel õnnestus Zinovjevil põgeneda ja end varjata. Jälgede segamiseks astus ta 1940. aasta lõpul Punaarmeele. Seejuures muutis ta oma nime „Zenovjeviks“ ja väitis, et kaotas passi.

Sõja ajal õppis Zinovjev ligi kolm aastat Uljanovski lennukoolis, mille lõpetas 1944. aastal nooremleitnandina. Ta võttis osa lahingutest Poolas ja Saksamaal ning pälvis Punatähe ordeni. Pärast sõda teenis ta aasta Tšehhoslovakkias, Ungaris ja Austrias. Kuus aastat sõjaväes kui sotsiaalsete suhete laboratooriumis andsid tulevasele loogikule ja kirjanikule rikkalikult materjali sotsiaalsete suhete vaatlemiseks ja nõukogude ühiskonna mõistmiseks. Kroonu oli koht, kus ühiskondlikud protsessid väljendusid eriti reljeefselt ja karikatuurselt.

Pärast demobiliseerimist õnnestus tal taastada õpingud nüüd juba Moskva riiklikus üli-koolis (MRÜs), millega endine instituut oli liidetud. Esialgu ta ei planeerinud filosoofikarjääri, vaid kavatses hoopis kirjanikuks saada. Paraku lükkasid ajakirjad Oktjabr ja Novõi Mir ta esik-teos „Jutustused reetmisest“ (*Повести о предательстве*) tagasi. Nähtavasti oli see nii „tuleohtlik“, et Novõi Miri peatoimetaja Konstantin Simonovi nõuandel hävitas Zinovjev käsikirja. Sellest sattus Zinovjev sügavasse masendusse ja hakkas purjutama. Kirjutamisest ta siiski ei loobunud, ent piirdus epigrammide, paroodiate, humoorikate luuletuste ja tõsieluliste lühijuttude avaldamisega ülikooli seinalehes.

Sõjajärgsetel aastatel oli filosoofiateaduskond nn ideoloogilise rinde eesliinil. Teaduse tipuks peeti Stalini teoseid. Zinovjev oli hiilgav õppur ja marksistlike tekstide valdamine ei valmistanud talle raskusi. Samas sattusid mitmed dogmaatikutest õppejõud ta naeruvääristamise ja satiiriliste karikatuuride märklauaks. Kaasüliõpilaste seas oli ta väga populaarne, tema aforismid kuulusid filosoofilise folkloori hulka ja ta karikatuuridel (Zinovjev oli suurepärase joonistaja) oli suur menu. Iseenda suhtes kaldus ta eneseirooniale. Sel ajal algasid vaimukad ja teravmeelsed keskustelud sõpradega zabegalovkates, mida Zinovjev on värvikalt kirjeldanud „Helges tulevikus“. Igapäevases suhtlemises ei varjanud ta Stalini-vastaseid vaateid, näiteks mõistis ta avalikult hulka antisemiitliku ja kosmopoliitidevastase kampaania.

Lõpetanud 1951. aastal ülikooli kiitusega, jätkus stuudium aspirantuuris. Nüüd tekkisid ta senini siledale teadusteede esimesed karid. Kandidaativäitekiri kukutati kaks korda läbi ja seda õnnestus kaitsta alles 1954. aasta septembris. Ent 1962. aastal omandas ta suuremate prob-leemideta doktorikraadi.

1957. aastal algas Zinovjevi viljakas teaduslike publikatsioonide periood. Tormiliselt arenes ka akadeemiline karjäär, mis tipnes loogikateaduskonna professoriga MRÜs, ajakirja Voprossõ Filosoofii toimetuskolleegiumi ja Teaduste akadeemia filosoofiainstituudi dialektilise materialismi õpetatud nõukogu liikmena. Ta töid tõlgiti inglise, saksa, itaalia ja poola keelde. Paranesid ka olmetingimused: 1970. aasta algul kolis ta perekond neljatoalisse korterisse, kus ta sai esimest korda elus omaette kabineti. Paistis, et tema ees on lahti kõik teed teadusliku kom-munismi ja marksistlik-leninliku filosoofia tippudesse.

Ent kõigile teadussaavutustele vaatamata ei pidanud võimud Zinovjevit päriselt omaks. Kõige selgemalt andis sellest märku asjaolu, et ta ei olnud „väljasõidukõlbulik“. Seda põhjusel, et teadustöös eiras ta avalikult ametlikku ideoloogiat, lisaks sellele hiilis kõrvale mitmetest tel-limustöödest, olgugi et vastutasuks pakuti instituudis osakonna juhtimist ja akadeemia korres-pondentliikmeks saamist. Lisaks tekkisid tal konfliktid nõukogude intelligentsi „liberaalse“ tiiva esindajatega, kes suhtusid temasse halvemini kui ortodoksetesse kommunistidesse. Ent ka õiguskaitsejatesse (dissidendid) suhtus ta üleoleva skepsisega. Nendest suhtles ta vaid Aleksandr Jessenin-Volpiniga. Selline käitumine ei jäänud muidugi tagajärgedeta. Järgnesid mitmed ametikohtadelt vallandamised ja lõpptulemusena oli tema jaoks nõukogude ühiskonnateadlase karjäärile oli kriips peale tõmmatud.

Selle tagajärjel otsustas Zinovjevi naasta kirjanduse juurde. Oluliseks tõukeks oli ka Praha kevade mahasurumine, mispuhul on Zinovjev kirjeldanud oma seisundit kui pööret mässu suunas. Tärkas idee kirjutada satiiriline raamat nõukogude tegelikkuse kohta.

Tema esikteos, mis sai pealkirjaks „Haigutavad kõrgused“ (*Зияющие высоты*) kasvas välja mitmest 1970. aastate algul kirjutatud artiklist, mis ringlesid omakirjastuses.

Raamatul puudub kindel süžee, tekst on jagatud keeruka kompositsiooniga fragmenti-deks. Tegevus toimub väljamõeldud asukohas nimega Ibansk, mille kõik elanikud kannavad perekonnanime Ibanov ja erinevad ainult hüüdnimede poolest. Ibanski juht on Zaiban, kehtiv ühiskonnakord on sotsism, mis tulevikus areneb reaalseks sotsismiks. Elu on uppunud valedesse, täis igavust ja igapäevaste pisiasjade tuimust. Tekst on täis paroodilisi neologisme, mõnes tegelaskujus võib märgata vihjeid päriselu tegelastele, asjameeste hüüdnimed kajastavad nende ametit, sotsiaalset staatust või omadusi.

1975. aasta algul smugeldati umbes tuhandeleheküljeline käsikiri Prantsusmaale. Mit-mesugustel ettekäänatel lükkasid selle tagasi kõik välisvene kirjastused. Augustis 1976 sai raamatu üllitajaks hoopis serblase Vladimir Dimitrijevići kirjastus Editions l'Age d'Homme. See kirjastus jäigi Zinovjevi pagulasperioodi raamatute ainsaks avaldajaks.

Raamat tõlgiti kiiresti paarikümnesse keelde ja pälvis lääne lugejate seas ülisuure menu. Arvustused olid valdavalt positiivsed ja romaan sai mitmeid auhindu. Autorit kõrvutati Rabelais', Swifti, Kafka ja Orwelliga. Endisel kodumaal aga kuulutati see kohe

nõukogudevastaseks, mis aitas tõhusalt kaasa raamatu levikule omakirjastuse kaudu. Katkendeid sellest hakati ette lugema Nõukogude Liitu suunatud raadiosaadetes.

Veidi enne raamatu ilmumist korraldas Zinovjev oma korteris välismaa ajakirjanikele pressikonverentsi. Järgmine samm oli parteipiletist loobumine, mis tõi kaasa parteist väljaheitmise „nõukogude teadlasele sobimatu ebapatriootilise käitumise pärast“ ning kõigi autasude, sh sõjaväeliste, ja teaduskraadide äravõtmine. Zinovjev jäi töötuks, teenides elatist variisikuna teadustööde refereerimisega.

Kaks aastat hiljem ilmunud „Helge tulevik“ (*Светлое будущее*) ei osutunud vähem menukaks – see pälvis Prantsusmaal Medici auhinna kui 1978. aasta parim välismaine raamat.

Raamatu tegevus toimub 1970. aastate Moskvast. Keskseks sümboliks on Moskva kesklinna püstitatud suurejooneline loosung „Elagu kommunism – kogu inimkonna helge tulevik!“, mille ümber aset leidvad tragikoomilised sündmused läbivad kogu teksti. Lisaks sellele on kesksel kohal nõukoguliku elu idiootsuste halastamatud naeruvääristamised, samuti tegelastevahelised arutlused erinevatel ühiskondlikel teemadel. Omaette liini moodustavad pikad ja põhjalikud mõttevahetused marksismi-leninismi ja teadusliku kommunismi teooria vallas.

Nimetu minategelane on professor, filosoofiadoktor, marksismi-leninismi ja teadusliku kommunismi uurimise instituudi osakonnajuhataja, kes püüab teha karjääri ja saada Teaduste akadeemia korrespondentliikmeks. Tema lähedane sõber on andekas alluv Anton Zimin, endine rindesõdur ja Gulagi vang, kellega ta pidevalt vaidleb filosoofilistel, poliitilistel ja ideoloogilistel teemadel. Need kaks peategelast näivad moodustavat koondkuju Zinovjevist endast.

Kahe peategelase kõrval on mitmeid värvikaid kõrvaltegulasi. Võrreldes Zabegalovka „kahtlaste tüüpidega“, kellesse autor suhtub suure sümpaatiaga, pole tema silmis armu leidnud minategelase ülemused, kolleegid, kõiksugu suuremad või väiksemad tšinovnikud, kelle suhtes pole autor sarkasmi säästnud. Minategelase ämma, endist vene keele ja kirjanduse teenelist õpetajat, nüüd nooruslikku pensionäri ja aktivisti, on autor nimetanud nõukogude võimu kindlaks tugisambaks. Kindlasti tuleb lugejale selline tüpaaž silme ette tänasel Venemaal Putini ja omal ajal Edgar Savisaare andunud toetajate seast. Võõrkehana selles tegelaste galeriis paistab silma Kaltsukorjaja vanaeit, kelle hale eksistents on rabavas kontrastis kommunistliku nomenklatuuri lukullusliku elulaadiga.

Omajagu kirjaridu on raamatus pühendatud minategelase poolt autorite kollektiivi juh-timisele koostamiseks koguteost sihiga teha kokkuvõtteid kommunismi poole liikumise seadus-pärasustest XX ja XXV parteikongressi vahelisel perioodil. Siin on antud tõetruu pilt nõuko-gude teadusasutuste siseelust ühes kõikvõimalike intriigide ja rivaalitse-mistega, inimestevaheliste suhete, üksteisele jala taha panemise, alluvate häbitust ärakasutamise, vastastikuste teenete, mitmesuguste trikkide kõikvõimalikest komisjonidest ja nõukogudest edukaks läbiloovimiseks – ühesõnaga nõukogude asutuse toimemehhanismist. Käib halastamatu võitlus koha eest päikese all, kus avalduvad nõukogude humanitaarteadustöötajate kõige halvemad omadused: laiskus, haltuuratsemine, lohakus, ebausaldusväärsus, kalduvused, iseteadlikkus, ülbus, ambitsioonikus, põhimõttelagedus ja kadedus. Andekus, originaalsus ja julgus on lubatud üksnes grupi juhtivate autorite suhtes, kus õnneks neid tihti omadusi ette ei tule.

Raamatu sealkirjastuses avaldamisega läks autor täispangale: kas arreteeritakse või lubatakse riigist lahkuda. Romaani avaldamine põhjustas oodatult nõukogude võimude süüdistustelaviini autori aadressil. Kuna KGB aruannetes iseloomustati Zinovjevit psüühiliselt tasakaalutu endise alkohoolikuna, kes kannatab suurushullustuse all, kaaluti ta paigutamist sundravile erirežiimiga vaimuhaiglasse. Ent seoses tol ajal läänes vallandunud massilise protestikampaaniaga psühhiaatria kuritarvituste vastu poliitilistel eesmärkidel Nõukogude Liidus, pidasid võimud seda meedet siiski ebakohaseks. Pealegi olid Zinovjevi kaitseks

astunud välja mitmed lääne poliitika- ja ühiskonnategelased, nagu Austria kantsler Bruno Kreisky ja Saksamaa Liitvabariigi (SLV) välisminister Hans-Dietrich Genscher, kes võtsid kohtumisel Brežneviga tema juhtumi kõne alla. Seetõttu otsustasid võimud lubada Zinovjevile emigreeruda.

6. augustil 1978 siirdus ta koos naise ja seitsmeaastase tütreaga SLVsse ja asus elama Münchenisse. Esimesel pressikonverentsil ütles Zinovjev, et ei tunne end režiimi ohvrina, vaid peab režiimi oma ohvriks. Samas distantseeris ta end dissidentlikust liikumistest ning pidas de-mokratiseerimise võimalusi Nõukogude Liidus vähetõenäolisteks.

Ehkki Zinovjev pidas end kutsumuselt sotsioloogiks, oli ta paguluses sunnitud tegutsema kirjanikuna. Tal ei olnud kindlat töökohta, mõnda aega õpetas ta Müncheni ülikoolis loogikat, ent seda pigem poliitilise lektorina. Elatist teenis ta raamatute kirjutamisega, publitsistika ja avalike loengutega. Paguluses kirjutas umbes 40 raamatut nõukogude süsteemist ja ühiskonnast, nende seas „Õövahi märkmed” (*Записки ночного сторожа*), „Paradiisi lävel” (*В преддверии рая*), „Kollane maja” (*Жёлтый дом*), „Homo sovieticus” (*Гомо советикус*), „Meie nooruse lend” (*Нашей юности полёт*) jt. Paraku jäid need teosed kaugele eelmainitud kahe menuki tasemest. Seda eelkõige põhjusel, et kaks esikraamatud olid kirjutatud kodumaal ja paradoksaalselt aitas nende populariseemisele kaasa autori materdamine nõukogude võimude poolt. Samas võib oletada, et läänes suhtelises komfordis ja ohutuses elades minetas Zinovjevi pilk mõnevõrra endise teravuse. Sama nähtust võib täheldada ka Solženitsõni teiste dissidentlike kirjanike juures, kelle loominguga paremik on kirjutatud kodumaal.

Teoreetilisi mõtisklusi nõukogude ühiskonnast käsitles ta raamatus „Kommunism kui tegelikkus” (*Коммунизм как реальность*), mis pälvis Alexis de Tocqueville'i humanismiauhinna.

Zinovjev lõi endale kirjandusžanri, mida ta nimetas sotsioloogiliseks romaaniks. Selles olid teaduslikud kontseptsioonid ühendatud kunstiliste võtetega ning kirjanduslikke kujundeid kasutati teaduslike vahenditena. Zinovjevi raamatud näitasid reaalse sotsialismi absurdsust, nõukogude elu ogarust ja intelligentsi hingevalu. Raamatute tegelased on pidevalt ametis teoretiseerimisega, püüavad jõuda asja tuumani ja mõista nõukogude ühiskonna olemust. Kritiseeritakse valitsuse poliitikat ja naeruvääristavad nõukogude juhte, arutatakse majanduse katastroofilist olukorda, loetakse omakirjastuse väljaandeid ja kuulatakse lääne „raadiohääli” ning kõikjal seisab tagaplaanil ähvardava varjuna KGB.

Paljudele ootamatult hakkasid läänes elades Zinovjevi vaated muutuma. Varasem nõukogude süsteemi kriitik hakkas teravalt arvustama lääne ühiskonda. Zinovjevilt häiris lahknevus lääneliku vabaduse, demokraatia ja õitsengu idealiseeritud kuvandi ning tegeliku elu vahel. Lääne ühiskondade olulisteks puudusteks pidas ta silmakirjalikkust, võltssallivust, majanduslikku ebavõrdsust, tarbimiskultuuri ja materialismi. Zinovjev leidis, et meedia kallutatus, poliitkorrektsus ja äriühingute mõju poliitikale seavad ohtu tõelise demokraatia. Zinovjev oli pettunud ka läänes valitsevas intellektuaalset stagnatsioonis ja tõelise kriitilise mõtlemise puudumises.

Lääne ühiskonda kritiseerivad sõnavõttud ja kirjutised ilmusid kogumikes „Meie ja lääs” (*Мы и Запад*), „Illusioonideta” (*Без иллюзий*), „Ei vabadust, ei võrdsust, ei vendlust” (*Ни свободы, ни равенства, ни братства*). Samas kritiseeris Zinovjev läant kommunismiohu alahindamise ja nõukogude ühiskonna olemuse valesti mõistmise pärast.

Vaatamata populaarsele tundis Zinovjev end paguluses üksinda jäetuna. Emigrantlik ko-gukond püüdis teda eirata, Euroopa intellektuaalidest sõbrustas ta vaid Friedrich Dürrenmatiga. Kohaliku eluga lõimumist takistas kesine saksa keele oskus; ta suhtles inglise keeles.

Perestroikasse suhtus Zinovjev äärmiselt negatiivselt, nimetades seda „katastroikaks”. Gorbatšovi võimuletulekut pidas ta lääne diversiooniks. Uut peasekretäri ja tolle kaaskonda

iseloomustas ta demagoogide, silmakirjatsejate, küüniliste karjeristide ja „tühisustena”, kellel puudub teaduslik arusaam nõukogude kommunismi olemusest. Ta väitis, et nõukogude süsteem ei muutu, pidas perestroikat bürokraatlikuks formaalsuseks ja selle algatusi – glasnostist alkoholivastase kampaaniani – riigi juhtkonna täielikust suutmatuseks hoomata tegelikke probleeme. Zinovjev oli veendunud, et lääne toel läbi viidud „revolutsioon ülapiilt”, mis on ükskõikne tavaliste nõukogude inimeste saatuse suhtes, viib ainult katastroofini. Nende seisukohtade põhjal valmisid 1989. aastal artiklite ja intervjuude kogumik „Gorbatšovism” (*Горбачевизм*) ning jutustus „Katastroika” (*Катастроика*). Prantsuse kirjastajate ettepanekul koostas ta mälestusraamatu „Apostaadi pihtimus” (*Исповедь отщепенца*).

Perestroikas nägi Zinovjev püüdu üle võtta neidsamu lääne liberaalse demokraatia ja turumajanduse elemente, mida ta oli teravalt kritiseerinud. Samas ei suutnud ta pakkuda riigis toimuvatele muudatustele mingit tõsiseltvõetavat alternatiivi.

Muidugi kutsusid need seisukohad perestroikast vasikavaimustuses lääne intellektuaalide seas esile negatiivse reaktsiooni. Zinovjevi vaateid nimetati ekstsentrilisteks, šokeerivateks ja isegi hullumeelseteks.

1990. aasta algul hakkasid taastuma Zinovjevi sidemed endise kodumaaga. Samal aastal Zinovjevi Nõukogude kodakondsus ja Nõukogude Liidus avaldati 250-tuhandelises tiraažis „Haigutavad kõrgused”. Järgnevatel aastatel ilmusid veel mõned raamatud.

Sel perioodil hakkas Zinovjev üha sagedamini sõna võtma nõukogude sise- ja välispoliitika teemadel. Üha selgemalt avaldusid ta perestroika- ja demokrateerimisprotsesside vastased vaated. Näiteks nõukogude perioodi nimetas ta Venemaa ajaloo kõrgpunktiks, Augustiputši lüüasaamist pidas ajalooliseks tragöödiaks ja suhtus negatiivselt Nõukogude Liidu lagunemisse. Jeltsinit ja teisi reformimeelseid kutsus ta korduvalt idiootideks, pättideks, kretiinideks ja jeltsinoidideks ning nõudis nende karistamist. Ta nimetas lääne matkimist eriliseks koloniseerimise vormiks, mille sihiks on Venemaa lagunemine ja allakäik lääne huvides. Samuti ta väitis, et Venemaast ei saa kunagi lääneriiki.

Alates 1990ndate keskpaigast hakkas Zinovjev üha sagedamini kodumaal viibima, ent püsivalt naasis ta sinna alles kümnendi lõpuaastal. Ta enda väitel olid naasmisotsuse põhilisteks ajenditeks mitmed kohtumised Venemaa kompartei juhtliikmete Sergei Baburini, Nikolai Rõžkovi ja Gennadi Zjuganoviga. See polnud üllatav, sest need tegelased olid samuti Gorbatšovi perestroika ja Jeltsini katsete viia Venemaa üle turumajandusega tulihingelised vastased. Näiteks 1996. aastal toimunud dramaatilistel presidendivalimistel kutsus ta üles hääletama Zjuganovi poolt. Ent Jeltsini kaotus oleks tõenäoliselt tähendanud sellegi hapra demokraatia kiiret kadu, mis 1990ndatel Venemaal valitses, ja see olukord, mida näeme täna, oleks päralt jõudnud hulga varem. Kardetavasti võinuks see Zinovjevi jaoks tähendada uut pakkuminekut.

Kodumaal võeti kadunud poeg suurejooneliselt vastu. Mõni päev pärast saabumist sai temast MRÜ ja Gorki-nim kirjandusinstituudi filosoofiateaduskondade eetikakateedrite professor. Aasta lõpul nõustus ta kommunistide nimekirjas duumavalimistel kandideerima, kuid mingil põhjusel teda ei registreeritud.

Erinevalt Jeltsinist suhtus Zinovjev Vladimir Putinisse soosivalt ja asetas talle suuri lootusi. Ent juba 2000. aasta lõpul muutis ta meelt ja väitis, et Venemaa jätkas oma positsioonide loovutamist.

Samal ajal jätkas ta aktiivselt kirjutamist ja avalikku tegevust. Tema viimaseks romaaniks jäi 2002. aastal ilmunud paljuütleva pealkirjaga „Vene tragöödia” (*Русская трагедия*). Zinovjevil tekkisid õpilased, moodustati seminar ja Zinovjevi-nim kool, kus ta luges loogilise sotsioloogia kursust. Materjale avaldati internetis.

Viimastel eluaastatel oli Zinovjev veendunud, et kaitseb kaotaja poolt ja et Venemaa on hukule määratud. Ta säilitas iseseisva ja sõltumatu arvamusiidri positsiooni ega ühinenud

ühegi poliitilise liikumisega, kuigi natsionaalbolševikud püüdsid teda oma ridadesse värvata. Ta säilitas radikaalse retoorika, olles teadlik elanikkonna enamuse ükskõiksusest ja oportunismist; pidas tähtsaks igasugust protesti ja vastupanu, toetades näiteks kurikuulsat natsionaalbolševikku Eduard Limonovit. Ta oli sügavalt veendunud euroopaliku kultuuri allakäigus ja väitis, et ainult humanismi taassünd võib Venemaa päästa.

Venemaa tegevusse Tšetšeenia sõdades suhtus ta soosivalt, pidades iseseisvust taotlemaid tšetšeenide samasugustes lääne etturiteks Venemaa vastases tegevuses naga Afganistani mudžahedine. Pole keeruline ennustada, millised oleks ta seisukohad Venemaa agressioonisõdade suhtes Gruusia ja Ukraina vastu ning Krimmi annekteerimisse.

Ent Zinovjevi eluloojangu veidrused ei saa teha olematuks tema loomingu paremiku, milleks on nõukogude ühiskonda käsitlevad satiirilised teosed. Pole kahtlust, et nendes kirjeldatud teemad on aktuaalsed ka tänapäeval.

Zinovjev lahkus teispooldusesse 10. mail 2006. Testamendi kohaselt ta tuhastati ja tuhk puistati helikopterilt Tšuhloma kohal alla. Tema mälestuseks püstitati ta sünnikohta rändrahn, teenete eest vene kultuurile rajati Moskva Novodevitšje kalmistule sümbolne kenotaaf. Postuumselt sai Aleksandr Zinovjevist Kostroma oblasti aukodanik.

Zinovjevi loomingu eestindamise algatajaks oli vene filoloogist endine poliitvang Arvo Pesti. 1989. aasta novembris külastas ta Münchenis oma võitlus- ja vangistuskaaslast Heiki Ahoneni, kes töötas raadiojaama Vaba Euroopa eestikeelsete saadete toimetuses. Samas raadio-jaamas töötas ka Zinovjevi naine Olga, kelle vahendusel külastati Zinovjevit. Selle kohtumise tulemusena korraldas Pesti „Gorbatšovismi“ tõlkimise eesti keelde ja selle väljaandmise (Loomingu Raamatukogu nr 12–13, 1990). Väärrib märkimist, et autor annetas oma honorari Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Parteile. Aasta hiljem ilmusid jutustused „Katastroika“ (Loomingu Raamatukogu nr 4–6) ja „Ela“ (Loomingu Raamatukogu nr 44–46).

Viktor Niitsoo